

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАЛАЯ Ганна Дмитрівна

УДК 94(477)+930:82-94“1960-1980”

ДИСЕРТАЦІЯ
МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УРСР
(1960-1980-ті РР.)

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Г.Д. Малая

Науковий керівник: Томозов Валерій В'ячеславович, доктор історичних наук,
старший науковий співробітник

Київ – 2026

АНОТАЦІЯ

Малая Г.Д. Мемуари як джерело з історії дисидентського руху в УРСР (1960-ті – 1980-ті роки). – Кваліфікаційна праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Інститут історії України Національної академії наук України, Київ, 2026.

Дисертацію присвячено джерелознавчому аналізу мемуарів як історичного та просопографічного джерела для висвітлення дисидентського руху в УРСР 1960–1980-х рр. У роботі досліджено процес формування корпусу мемуарних джерел, їх інформаційний потенціал, ступінь репрезентативності та особливості використання у реконструкції історії дисидентського руху УРСР.

Дослідження дисидентського руху УРСР тривалий час обмежувалося як ідеологічними рамками, так і недостатньою доступністю джерел. Значна частина наявних джерел була сформована в інституціях, які були безпосередньо зацікавлені у контролі, класифікації та інтерпретації проявів інакодумства. Розширення джерельної бази, зокрема завдяки відкриттю архівів та введенню до наукового обігу нових джерел, створило передумови для поглиблення досліджень і зміни дослідницької оптики.

Попри широкий інтерес наукової громадськості до вивчення дисидентського руху, основна увага дослідників зосереджена на реконструкції подій, форм діяльності та репресивної політики радянської влади. Натомість способи осмислення цих подій самими учасниками руху залишаються досі недостатньо висвітленими. Мемуари як джерело дозволяють звернутись до індивідуального досвіду його учасників, виявити особливості сприйняття тогочасних подій, формування опозиційних переконань і реакцій на репресивний тиск, що обумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Метою дослідження є аналіз опублікованих мемуарів дисидентів як джерела для всебічного висвітлення дисидентського руху в УРСР 1960–1980-х рр., визначення їхнього інформаційного потенціалу, рівня достовірності,

можливості їхнього залучення для реконструкції історичних подій і створення просопографічного портрету учасників.

Джерельну базу дослідження становить корпус джерел особового походження, систематизований за видовою ознакою на три групи: епістолярій, щоденникові записи та мемуари, серед яких мемуари додатково структуровано за класифікацією, що розрізняє мемуари про історичні події, автобіографічні спогади та біографічні мемуари.

Методологічно робота поєднує джерелознавчу критику із сучасними підходами до аналізу его-джерел, центральним серед яких є наратологічний аналіз як спосіб простежити, яким чином автор мемуарів вибудовує оповідь, відбирає й упорядковує епізоди власного досвіду, конструює образ автобіографічного «я» та образ «іншого». Теоретичну рамку доповнюють концепції колективної пам'яті та постпам'яті, що уможливають дослідження взаємозв'язку між індивідуальними спогадами й колективними уявленнями спільноти про минуле, а також інструментарій просопографії, спрямований на реконструкцію соціального середовища дисидентської спільноти, позбавленої формалізованої організаційної структури. У сукупності ці підходи забезпечили як інтерпретацію мемуарних текстів у їхньому соціокультурному й політичному контексті, так і можливість реконструювати колективний портрет дисидентського середовища на основі множинності індивідуальних свідчень.

Було простежено, що становлення інакودумства в середовищі майбутніх дисидентів мало поступовий і внутрішньо суперечливий характер. Покоління, що входило в період «хрущовської відлиги», зростало під впливом післявоєнної дійсності та ідеологічного тиску, який, однак, не був тотальним: родинне середовище, неформальні контакти й особисті спостереження залишалися просторами приватної автономії. Подальші роки навчання в школах та університетах, попри партійну індоктринацію, водночас відкривали доступ до нової літератури, культурних ініціатив і кола однодумців, що поступово створювало передумови для переоцінки нав'язаних уявлень.

Дослідження саморепрезентації та авторефлексії у мемуарах виявило процес формування подвійної ідентичності учасників руху, за якого радянська самоідентифікація тривалий час співіснувала з національним самоусвідомленням. Усвідомлення національної ідентичності для багатьох майбутніх дисидентів розпочиналося з відчуття обмеженості культурного й мовного самовираження в офіційному радянському просторі, тоді як політика русифікації виступала маркером глибших структурних суперечностей радянського устрою. У початковий період це усвідомлення ще не супроводжувалося відкритим запереченням радянської системи: більшість майбутніх дисидентів вірила в можливість її реформування, а згортання «відлиги» спричинило особисту кризу цього покоління, після якої культурна й мовна самосвідомість трансформувалась у політичну позицію.

Залучення інструментарію просопографії до аналізу мемуарів дало змогу реконструювати колективний портрет дисидентського середовища. Автор мемуарів моделює не лише власну біографію, а й мережу стосунків, у якій вона розгорталася. З огляду на відсутність формалізованої організаційної структури руху основну увагу зосереджено на колі довірчих знайомств, механізмах залучення до опозиційного середовища та формах прояву солідарності. Простежено, як у мемуарах формується уявлення про внутрішню структуру руху, при цьому сам факт згадування чи замовчування певних постатей може відображати як їхню реальну роль, так і пізніші, ретроспективні уявлення.

З'ясовано особливості культурно-інтелектуального середовища дисидентського руху, насамперед у Києві як одному з його основних осередків. Розширення можливостей культурного самовираження в умовах «відлиги» поступово перетворювалося на об'єкт контролю з боку влади, що зумовлювало зміщення інтелектуальних контактів, творчих зустрічей та обговорень літератури й мистецтва у неформальні приватні простори – передусім квартири та майстерні. Це сприяло формуванню середовища, у якому культурна діяльність набувала ознак спільного досвіду, а сама можливість займатися нею в умовах репресивного тиску ставала пов'язаною з певною позицією щодо системи.

Простежено, що ретроспективний характер мемуарів визначає спосіб репрезентації подій дисидентського руху: автори надають їм наративної зв'язності, інтегруючи переломні моменти, такі як згортання «відлиги», хвилі арештів, судові процеси, появу правозахисних і громадських організацій, – у єдину історію розвитку власних переконань, при цьому мемуарні свідчення зберігають множинність інтерпретацій, що відображає внутрішню неоднорідність дисидентського середовища. З'ясовано, що мемуари продовжують традицію документування порушень прав людини, започатковану самвидавом, відкритими листами та хроніками, однак зміщують акцент із фіксації фактів на аналіз внутрішнього досвіду пережитого, що уможлиблюється завдяки одночасній ролі автора як свідка й учасника подій.

Наукова новизна дослідження обумовлена тим, що в ній уперше здійснено всебічний аналіз опублікованих мемуарів учасників дисидентського руху в УРСР як цілісного джерельного комплексу з урахуванням їх наративних та змістових характеристик; здійснено спробу реконструкції колективної біографії дисидентського середовища на основі мемуарних свідчень; створено колективний просопографічний портрет дисидентів як унікального соціальної групи; проаналізовано особливості авторефлексії та гетеростереотипів у мемуарних свідченнях як способів саморепрезентації та осмислення «іншого» у дисидентському середовищі.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані у подальших джерелознавчих та історичних дослідженнях з теми, а також у розробці навчальних курсів з історії дисидентського руху УРСР, джерелознавства, історії повсякденності.

Ключові слова: мемуари, джерела особового походження, просопографія, українська мемуарна традиція, історична пам'ять, дисидентський рух, національний рух, самвидав, репресії, пропаганда, радянський тоталітарний режим, КДБ УРСР, «перебудова», Україна, СРСР.

ABSTRACT

Malaya, H.D. Memoirs as a source on the history of the dissident movement in the Ukrainian SSR (1960s–1980s). – Qualifying scientific work on manuscript rights.

Thesis for a degree of Doctor of Philosophy in specialty 032 “History and Archaeology” – Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2026.

The thesis is devoted to a source-critical analysis of memoirs as historical and photographic sources for the study of the dissident movement in the Ukrainian SSR during the 1960s–1980s. The study examines the formation of the corpus of memoir sources, informational potential, degree of representativeness, and the particularities of their use in reconstructing the history of the Ukrainian dissident movement.

For a long time, the study of the dissident movement in the Ukrainian SSR was limited by both ideological frameworks and limited access to sources. A significant portion of the available sources was produced by institutions with a direct interest in controlling, classifying, and interpreting manifestations of dissent. The expansion of the source base – particularly through the opening of archives and the introduction of new sources into scholarly circulation – has created the conditions for deeper research and a shift in research perspectives.

Despite considerable academic interest in studying the dissident movement, researchers have concentrated primarily on reconstructing events, forms of activity, and the repressive policies of the Soviet authorities. The ways in which the participants themselves interpreted these events remain insufficiently explored. Memoirs, as a source, allow us to examine the individual experiences of the movement’s participants, identify the particularities of their perceptions of the events of that time, the formation of their oppositional convictions, and their reactions to repressive pressure – all of which defines the relevance of this dissertation.

The aim of the study is to analyse published dissident memoirs as a source for a comprehensive examination of the dissident movement in the Ukrainian SSR during the 1960s–1980s, to determine their informational potential, level of reliability, their

suitability for reconstructing historical events and creating prosopographical portrait of movement participants.

The source base of the dissertation consists of a corpus of personal-origin sources, classified by type into three groups: correspondence, diary entries, and memoirs, among which the memoirs are further structured according to a classification that distinguishes between memoirs about historical events, autobiographical recollections, and biographical memoirs.

Methodologically, the study combines source criticism with contemporary approaches to the analysis of ego-sources, foremost among which is narratological analysis as a means of examining how the memoirist constructs the narrative, selects and orders episodes from their own experience, and constructs the image of the autobiographical “self” and the image of the “other.” The theoretical framework is complemented by concepts of collective memory and post-memory, which enable the study of the interconnection between individual memories and a community’s shared perceptions of the past, as well as the tools of prosopography, aimed at reconstructing the social environment of a dissident community lacking a formalized organizational structure. Taken together, these approaches enabled both the interpretation of memoir texts within their sociocultural and political context and the reconstruction of a collective portrait of the dissidents based on a multitude of individual testimonies.

The research traces how the formation of dissent among future members of the movement was a gradual and internally contradictory process. The generation that came of age during the “Thaw” grew up under the influence of postwar realities and ideological pressure, which, however, was not total. Family environment, informal contacts, and personal observations remained spaces of private autonomy. Subsequent years of schooling and university education, despite Party indoctrination, simultaneously opened up access to new literature, cultural initiatives, and circles of like-minded people, which gradually laid the groundwork for a re-evaluation of received ideas.

Research into self-representation and self-reflection in memoirs revealed a process of dual identity formation among movement participants, in which Soviet self-

identification coexisted for a long time with national self-awareness. For many future dissidents, the realization of national identity began with a sense of limitation in cultural and linguistic expression in the official Soviet sphere, while the policy of Russification, served as a marker of deeper structural contradictions of the Soviet order. In the early stages, this awareness was not yet accompanied by open opposition to the Soviet system: most future dissidents believed in the possibility of reforming the system, and the end of the “Thaw” triggered a personal crisis for this generation, after which cultural and linguistic self-awareness transformed into a political stance.

The application of prosopography’s methods in the analysis of memoirs made it possible to reconstruct a collective portrait of the dissident community. The memoirist models not only his own biography but also the network of relationships within which it unfolded. Given the absence of a formal organizational structure within the movement, the focus is on the circle of trusted acquaintances, the mechanisms for recruitment into the opposition community, and the forms of solidarity. The study traces how the memoirs construct an image of the movement’s structure, while noting that the inclusion or silence surrounding particular figures may reflect both their actual role and retrospectively consolidated understandings of who the key actors were.

The study identifies the distinctive features of the cultural and intellectual milieu of the dissident movement, particularly in Kyiv as one of its main centres. The expansion of opportunities for cultural self-expression during the “Thaw” gradually became a target of state control, leading to a shift of intellectual contacts, creative gatherings, and discussions of literature and art into informal private spaces – primarily apartments and workshops. This contributed to the formation of an environment in which cultural activity acquired the character of shared experience, and the very possibility of engaging such activity under repressive pressure became came to be bound up with a particular stance toward the system.

It has been observed that the retrospective character of memoirs shapes the way events of the dissident movement are represented: authors give them narrative coherence by integrating turning points, such as the end of the “Thaw,” waves of arrests, trials, and the emergence of human rights and civic organizations, into a single

narrative of the development of their own convictions, while the memoirs retain a plurality of interpretations, reflecting the internal heterogeneity of the dissident community. It has further established that memoirs continue the tradition of documenting human rights violations, initiated by samvydav, open letters, and chronicles; however, they shift the emphasis from recording facts to analysis the internal experience, which is made possible by the author's dual role as both a witness and a participant.

The scientific novelty of the study lies in the fact that it is the first to conduct a comprehensive analysis of published memoirs by participants in the dissident movement in the Ukrainian SSR as a unified source complex, taking into account their narrative and content characteristics; undertakes a reconstruction of the collective biography of the dissident community based on memoir testimonies; constructs a collective prosopographical portrait of dissidents as a unique social based on memoir accounts; and analyses the characteristics of self-reflection and hetero-stereotypes in memoirs as means of self-representation and understanding of "the other" within the dissident community.

The results of the study may be applied in further source critical and historical studies on the subject, as well as in the development of courses on the history of the dissident movement in the Ukrainian SSR, source critic studies, and the history of everyday life.

Keywords: memoirs, sources of personal origin, prosopography, Ukrainian memoir tradition, historical memory, dissident movement, national movement, self-publishing, repressions, propaganda, Soviet totalitarian regime, KGB of the Ukrainian SSR, "perebudova" ("perestroika"), Ukraine, USSR.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, у фахових виданнях України, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

1. Малая, Ганна. “Події ‘Празької весни’ у світлі мемуаристики та епістолярію українських дисидентів”. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 7 (2024): 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101>.
2. Малая, Ганна. “Просопографія та її можливості для створення колективного портрета дисидентів УРСР (1960–1980-ті роки)”. *Українська біографістика*, 2025, 311–24. <https://doi.org/10.15407/ub.26.311>.
3. Малая, Ганна. “Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства в Києві 1960—1970-х рр. у мемуарних наративах”. *Український історичний журнал*, № 1 (2026): 124–37. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.124>.

Тези наукових конференцій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертаційного дисертації

4. Малая, Ганна. “Національне питання в дисидентському русі: український досвід і глобальний контекст”. У *Чорноволівські читання: Матеріали ІХ Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025)*, редактори Василь Деревінський, Богдан Паска, Ярослав Секо та Олена Шипотілова. Бескиди, 2025.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	12
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ	18
1.1. Стан наукової розробки теми	18
1.2. Джерельна база дослідження.....	36
1.3. Ключові поняття, основні теоретичні і методологічні підходи	49
РОЗДІЛ 2. МЕМУАРИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ЯК БІОГРАФІЧНЕ ТА ПРОСОПОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО	69
2.1. Формування світогляду та життєвих траєкторій дисидентів у світлі мемуаристики	70
2.2. Українське дисидентство у світлі авторефлексій і гетеростереотипів ...	85
2.3. Груповий портрет дисидентства за мемуарними свідченнями	101
РОЗДІЛ 3. МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО- ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УРСР	108
3.1. Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства 1960- 1970-х рр. у мемуарних наративах	108
3.2. Визначення і відтворення дисидентами ключових подій у діяльності руху	124
3.3. Механізми політичних репресій влади проти інакодумців у світлі мемуарної спадщини	147
ВИСНОВКИ.....	172
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	179
ДОДАТКИ	193

ВСТУП

Дисидентський рух в Українській РСР постав у другій половині ХХ ст. як результат внутрішніх трансформацій радянського суспільства, що виявили обмеженість проголошених змін і суперечливість самої системи. Його становлення відбувалось поступово, через зіткнення з ідеологічним контролем, цензурою та обмеженням інтелектуальної автономії. У цьому процесі сформувалось середовище, що поєднувало різні покоління, життєві шляхи та способи осмислення власного становища. Відтак рух не був однорідним ні за своїм складом, ні за формами діяльності.

Дослідження дисидентського руху УРСР тривалий час обмежувалося як ідеологічними рамками, так і недостатньою доступністю джерел. Значна частина наявних джерел сформована в інституціях, які були безпосередньо зацікавлені у контролі, класифікації та інтерпретації проявів інакодумства. Розширення джерельної бази, зокрема завдяки відкриттю архівів та введенню до наукового обігу нових джерел, створило передумови для поглиблення досліджень і зміни дослідницької оптики.

У цьому контексті особливу роль відіграють джерела особового походження, зокрема мемуари. По-перше, вони є одним із найбільш інформативних джерел для дослідження руху. Інформаційний потенціал мемуарів визначається насамперед наявністю фактологічного матеріалу, що не завжди знайшов відображення в інших документальних джерелах. Вони містять відомості про конкретні події, спільні ініціативи, неформальні об'єднання, атмосферу доби тощо. По-друге, мемуари є важливим біографічним та просопографічним джерелом. Вони дають можливість реконструювати мережеві зв'язки, характер взаємин учасників руху, що формували дисидентське середовище. Особливістю мемуарів є також їх зосередженість на внутрішніх переживаннях. Опис подій супроводжується роздумами, оцінками, рефлексіями. Насиченість тексту такими спостереженнями є принципово важливою для дослідження такого явища як інакодумство в тоталітарному суспільстві. Адже це відкриває можливість для аналізу процесу формування переконань, світоглядних

змін та співвідношення індивідуального досвіду із загальними механізмами розвитку руху.

Попри широкий інтерес наукової громадськості до вивчення дисидентського руху, основна увага дослідників зосереджена на реконструкції подій, форм діяльності та репресивної політики радянської влади. Натомість способи осмислення цих подій самими учасниками руху залишаються досі недостатньо висвітленими. Мемуари як джерело дозволяють звернутись до індивідуального досвіду його учасників, виявити особливості сприйняття тогочасних подій, формування опозиційних переконань і реакцій на репресивний тиск, що обумовлює актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконувалося в межах наукової роботи відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів за темами: «Спеціальні галузі історичної науки: дисциплінарний статус та дослідницькі можливості» (2021–2023, державний реєстраційний номер 0224U002989) та «Спеціальні історичні дисципліни у світлі сучасних проблем соціогуманітаристики: міждисциплінарні дослідницькі стратегії» (2024–2026, державний реєстраційний номер 0123U105350).

Метою дослідження є аналіз опублікованих мемуарів дисидентів як джерела для всебічного висвітлення дисидентського руху в УРСР 1960–1980-х рр., визначення їхнього інформаційного потенціалу, рівня достовірності, можливості їхнього залучення для реконструкції історичних подій і створення просопографічного портрету учасників.

Відповідно до цієї мети було сформульовано наступні **завдання**:

- охарактеризувати стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження та теоретико-методологічні засади вивчення мемуарів як джерел особового походження;
- визначити інформаційний потенціал мемуарів у відтворенні індивідуального досвіду, осмисленні подій та формуванні переконань учасників руху;

- висвітлити особливості формування національної ідентичності дисидентів на основі їхніх свідчень;
- створити просопографічний портрет учасників дисидентського руху за мемуарними текстами;
- дослідити можливості мемуарів у реконструкції ключових подій дисидентського руху;
- проаналізувати відображення механізмів політичних репресій як складової досвіду його учасників у мемуарних та передмемуарних творах;
- відтворити культурно-інтелектуальне середовище дисидентського руху у місті Києві як його основного осередку.

Об’єктом дослідження є дисидентський рух 1960–1980-х років в Українській РСР.

Предмет дослідження – мемуари дисидентів як джерела для дослідження історії дисидентського руху в УРСР, реконструкції біографій та створення просопографічного портрету цієї соціальної групи.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють період від 1960-х рр. до сьогодення. Нижня межа обумовлена появою перших мемуарів представників українського дисидентського руху, що умовах радянської цензури поширювалися переважно у формі самвидаву або існували у рукописному вигляді. Верхня межа визначається сьогоденням, оскільки мемуарна спадщина українських дисидентів продовжує поповнюватися новими публікаціями, перевиданнями та включенням до наукового обігу у пострадянський і сучасний періоди, що розширює джерельну базу дослідження.

Просторові межі дослідження охоплюють територію України, де формувалася основна частина мемуарної спадщини українських дисидентів та здійснюється її сучасна публікація, однак не обмежуються нею. З огляду на транснаціональний характер дисидентської комунікації, вимушену або добровільну еміграцію її учасників, а також обмежені можливості публікації дисидентами своїх текстів в умовах радянської цензури, значна частина мемуарів була створена або видана за межами України – насамперед у середовищі

української еміграції, яка відіграла важливу роль у збереженні та поширенні мемуарів учасників дисидентського руху в умовах радянських цензурних обмежень.

Разом з тим, слід зазначити, що дане дисертаційне дослідження зосереджене на репрезентації дисидентського руху УРСР переважно представниками національного правозахисного руху. У зв'язку з цим, поза межами аналізу залишаються мемуари, що відображають досвід релігійного дисидентства, національних рухів кримських татар і євреїв, а також боротьби за соціально-економічні права. Таке обмеження зумовлене відмінністю у характері досвіду, форм репресії та наративних стратегій їх осмислення.

Наукова новизна дисертації обумовлена отриманими результатами, сформульованими в основних положеннях та висновках дослідження. Таким чином,

вперше:

- здійснено комплексний аналіз опублікованих мемуарів учасників дисидентського руху в УРСР як цілісного джерельного комплексу з урахуванням їх наративних та змістових характеристик;
- на основі мемуарних свідчень створено колективний просопографічний портрет дисидентів як унікального соціальної групи;
- проаналізовано особливості авторефлексії та гетеростереотипів у мемуарних свідченнях як способів саморепрезентації та осмислення «іншого» у дисидентському середовищі.

Було уточнено:

- інформаційний потенціал мемуарів для дослідження дисидентського руху в УРСР;
- підходи до використання мемуарів у просопографічних студіях шляхом реконструкції зв'язків, характеру взаємодій та рівня згуртованості середовища.

У дисертації **набули подальшого розвитку:**

- дослідження механізмів репрезентації ключових подій дисидентського руху у мемуарних наративах, а також відображення політичних репресій;
- узагальнення умов діяльності представників дисидентського руху, відтворених у мемуарах, зокрема вплив репресивної політики СРСР на трансформацію досвіду його учасників;
- аналіз мемуарів як джерела для вивчення процесів формування світоглядних орієнтирів і еволюції переконань учасників руху.

Теоретичне і практичне значення дослідження полягає у визначенні ролі мемуарів як джерела для просопографічних, біографічних студій дисидентів, висвітлення історії дисидентського руху в УРСР. Дослідження дає змогу конкретизувати підходи до інтерпретації джерел особового походження та розширює можливості застосування міждисциплінарних методів. Практичне значення отриманих результатів пов'язане із можливістю їх використання у подальших наукових розвідках з теми, а також у розробці навчальних курсів з історії дисидентського руху УРСР, джерелознавства та історії повсякденності.

Особистий внесок здобувача визначається самостійною розробкою теми дослідження, формуванням концепції роботи та її реалізації на всіх етапах. Усі отримані результати, викладені в дисертації, є авторськими та базуються на опрацьованих джерелах із залученням зазначених методів. Публікації за темою дослідження виконано одноосібно.

Апробація результатів дослідження представлена під час виступів на таких всеукраїнських і міжнародних конференціях: VII Всеукраїнська конференція молодих учених *«Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених»* (Інститут історії України НАН України, 14 грудня 2023 р.), XII Всеукраїнська науко-практична конференція молодих вчених *«Українська минушина: війни за ідентичність та незалежність»* (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 25 квітня 2024 р.), Міжнародна науково-практична конференція *«Тоталітарний спадок і сучасна меморіальна*

політика: європейський контекст та регіональні особливості» (Ізмаїльський державний гуманітарний університет, 17-18 травня 2024 р.), XIII Міжнародна наукова онлайн-конференція *«Київ і кияни в соціокультурному просторі України: міська історія у наративах»* (Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, 24 травня 2024 р.), IX Науково-практичний форум *«Чорноволівські читання»* (Київ, 12 квітня 2025 р.), VIII Всеукраїнська конференція молодих учених *«Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених»* (Інститут історії України НАН України, 15 травня 2025 р.), IX Всеукраїнська конференція молодих учених *«Актуальні проблеми історії, філософії та права у дослідженнях молодих учених»* (Інститут історії України НАН України, 19 травня 2026 р.).

Публікації. Основні положення і результати дослідження викладено у 3 статтях у фахових виданнях України.

Структура дисертації складається зі вступу, трьох розділів, кожен з яких складається з трьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел дослідження. Загальний обсяг дисертації – 193 сторінки, обсяг основної частини тексту – 167 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Стан наукової розробки теми

Оскільки робота має джерелознавчий характер, то історіографічний доробок умовно можна поділити на дві групи: 1) праці, присвячені вивченню мемуарів як історичного джерела; 2) дослідження, дотичні до вивчення дисидентського руху в УРСР. Такий поділ зумовлений насамперед джерельною базою дисертаційного дослідження. Осмислення мемуарів як джерела особового походження потребує звернення до напрацювань у сфері теорії та методології джерелознавства, історичної антропології та студій пам'яті. Водночас студіювання мемуарів дисидентів розглядається в контексті історії руху, оскільки самі тексти обумовлені історичними подіями та відображають ідейні засади і форми опозиційної активності українського інакодумства другої половини ХХ ст.

Тривала традиція розвитку мемуаристики засвідчує, що вона вийшла за межі допоміжної й набула статусу самостійної дисципліни. Упродовж ХІХ–ХХ ст. сформувалось розуміння специфіки документів особового походження, зокрема вироблено підходи до їх класифікації, окреслено засади критики та інтерпретації. Для дослідження історії недержавних політичних рухів мемуарні джерела набувають особливого значення через відсутність чи фрагментарність актових документів, або, як у випадку з дисидентським рухом, через заангажованість офіційних документальних свідчень, що не дозволяє повною мірою досліджувати явище.

Узагальнення історіографічного доробку у галузі мемуаристики уможливорює аналіз змін у ставленні до мемуарів як джерел та трансформації методології їхнього вивчення. З огляду на ці процеси традиційно пропонують поділ розвитку досліджень з мемуаристики на три етапи¹: 1) друга половина ХІХ ст. – 20-ті роки ХХ ст.; 2) 20–30-ті роки – кінець 80-х років ХХ ст.; 3) від

¹ Надія Любовець, *Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (ХІІ ст. – перша третина ХХ ст.)* (НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2024), 54.

проголошення незалежності України в 1991 р. – новий етап у дослідженні мемуарів, який активно триває і нині.

Друга половина XIX ст. – 20-ті рр. XX ст. позначені початком формування наукового інтересу до мемуарів. У цей час відбувається усвідомлення їх джерельного значення. Однак в позитивістській традиції мемуари оцінювалися насамперед з огляду на їхню фактичну точність. Також в цей період з'являються перші бібліографічні огляди та спроби їхнього упорядкування.

Подальший період, що охоплює 20–30-ті рр. XX ст. – кінець 1980-х рр., характеризується розробкою питань мемуаристики у межах радянського джерелознавства. У цей час формувались підходи до класифікації мемуарів, уточнювались їх жанрові різновиди, окреслювались засади джерельної критики та визначалось місце джерел особового походження серед історичних джерел. Проте, ідеологічні обмеження радянського періоду стримували повноцінний розвиток цієї дисципліни: питома частина мемуарних текстів залишалася недоступною для дослідження. Значна увага приділялась питанню суб'єктивності мемуарів, що визначалась як їх визначальна ознака. Звідси наголошувалось на необхідності верифікації наведених у спогадах фактів шляхом співставлення їх з іншими джерелами, аналізу постаті автора та умов створення тексту. Попри це, характерною рисою цього періоду стало прагнення надати аналізу мемуарів чіткої методологічної основи. Таким чином було закладено теоретичні та методологічні засади подальших досліджень.

Одним із напрямів цих досліджень стало прагнення впорядкувати різномірний масив мемуарів шляхом їх класифікації. Було запропоновано розподіл мемуарів за видами відповідно до їх формальних (характер фіксації матеріалу, наявність послідовного життєпису, періодичність записів) та змістових (подієво-хронологічний принцип, спосіб організації оповіді тощо) ознак.

Вагомий внесок у розбудову теоретичних основ мемуаристики зробив Геннадій Стрельський. За його класифікацією за жанровою ознакою, мемуари поділялись на щоденники, спогади, автобіографії, біографічні спогади,

некрологи². Значну увагу Г. Стрельський приділяв необхідності застосування до мемуарів зовнішньої та внутрішньої критики: встановлення авторства, перевірки автентичності тексту, історії публікації, редакторських втручань, а також аналізу соціальної приналежності мемуариста.

Питання класифікації мемуарів порушували й інші дослідники. Так, Марко Варшавчик запропонував підхід, що враховував умови створення тексту та джерел інформації, використані автором. Він виокремлював мемуари, написані виключно на підставі особистих спогадів, та тексти, створені з використанням авторських записів³. Юрій Мицик наголошував на відмінностях між щоденниками та спогадами, підкреслюючи, що вони різняться не лише часовою дистанцією між подією та її описом, а й внутрішньою структурою, способом фіксації матеріалу та функціями у джерельному комплексі⁴. Одночасно із формальною типологізацією, застосовувався також тематико-хронологічний принцип. У працях Анатолія Санцевича мемуари додатково групувалися відповідно до історичних подій і процесів, що відображалися у них⁵.

Запропоновані в радянській історіографії підходи до класифікації мемуарів мали на меті передусім впорядкування різноманітного корпусу текстів особового походження та вироблення методичних орієнтирів для їх використання в історичних дослідженнях. Ці напрацювання заклали підґрунтя для подальшого розвитку мемуаристики у новітній історіографії.

Сьогодні у центрі уваги дослідників мемуаристики опиняються не лише фактичні відомості, що містяться у мемуарах, а й специфічне коло проблем, пов'язаних із аналізом індивідуальної та колективної пам'яті, особливостей авторської позиції, способів структурування тексту та комунікативних стратегій автора.

² Геннадій Стрельський, "Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920)", *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ.*, № 1 (1998): 451–59.

³ Марко Варшавчик, *Источниковедение истории КПСС* (Высшая школа, 1989), 107.

⁴ Юрій Мицик, *Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття* (ВПОП «Дніпро», 1996), 196.

⁵ Анатолій Санцевич, "Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело", у *Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970)* (Наукова думка, 1972), 109.

Суттєвим чинником цих змін стала й інституалізація мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни. У цьому руслі мемуаристика постала як галузь, що має власний об'єкт та методологічний інструментарій. У вітчизняній науковій традиції визначення мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни було закріплене, зокрема, у довідкових виданнях Інституту історії України НАН України⁶.

Помітне місце у сучасних дослідженнях посідають праці Надії Любовець. Узагальненням багаточисленних статей дослідниці стала монографія «Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.)»⁷. У дослідженні проаналізовано розвиток спогадової літератури в широкій часовій перспективі, а також зміни, що відображають особливості авторського самовираження, комунікативні практики та інтелектуальний контекст різних історичних епох. Значну увагу приділено змінам у тематиці спогадів та у жанровій структурі.

Мемуарам як джерелу присвячені також праці українських істориків і джерелознавців, зокрема Степана Макарчука⁸, Ірини Войцехівської, Ярослава Калакури, Бориса Корольова, Сергія Павленка, Марини Палієнко⁹ та інших дослідників. У цих студіях розглядаються питання джерельної специфіки мемуарів, особливостей їх критичного аналізу та можливостей використання в історичних дослідженнях. Водночас, останнім часом з'явилась низка дисертаційних робіт, присвячена мемуарам як важливому джерелу для вивчення окремих історичних періодів або діяльності конкретних історичних постатей. Це свідчить про стійкий інтерес до мемуарів як до самостійного джерельного комплексу, що дозволяє поєднувати реконструкцію історичних подій із аналізом індивідуального досвіду їх учасників.

⁶ Ірина Войцехівська, «Мемуаристика», у *Спеціальні історичні дисципліни: довідник* (Львів, 2008), 359-366.

⁷ Любовець, Надія. *Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.)*. НАН України, Нац. б-ка України ім. В. І. Вернадського, 2024.

⁸ Макарчук, Степан. *Джерелознавство історії України*. Світ, 2008.

⁹ Калакура, Ярослав, Ірина Войцехівська, Сергій Павленко, Борис Корольов та Марина Палієнко. *Історичне джерелознавство: Підручник*. Львів, 2002.

Характерною ознакою сучасного підходу до вивчення мемуарних джерел є також застосування міждисциплінарних підходів. Історики дедалі активніше залучають напрацювання літературознавців, культурологів, соціологів та психологів. Розширення тематичного поля супроводжується втіленням теоретичних здобутків західної історіографії – передусім у сфері досліджень пам'яті, історичної антропології та теорії наративу. Зокрема поширення набуло поняття «его-документ», яке використовується переважно в західній історіографії для позначення текстів, у яких автор фіксує власний життєвий досвід. Сам термін був запропонований у середині ХХ ст. нідерландським істориком Жаком Прессером і поступово утвердився як узагальнююча категорія для позначення щоденників, мемуарів, автобіографій, листування та інших форм особистих записів¹⁰. Запровадження і утвердження цього терміну в європейській історіографії сприяло розширенню кола джерел особового походження та утвердженню їх як повноцінного об'єкта, зокрема й історичного аналізу. У північноамериканській академічній традиції поняття «мемуари» часто тісно пов'язано з поняттям автобіографії, подекуди навіть виступаючи його синонімом.

«Лінгвістичний поворот» привернув увагу дослідників до текстової природи історичних джерел. Джерела особового походження, зокрема мемуари, почали розглядатись не тільки як носії інформації. Увага більш спрямована на самі тексти як самостійні об'єкти аналізу, що порушують нові дослідницькі питання, а не відповідають на старі. У зв'язку з цим з'являється значна кількість досліджень, зосереджених на аналізі саморепрезентацій, жанрових особливостях автобіографії, риторичних прийомах, гендерних аспектах автобіографічного дискурсу тощо.

Одним із напрямів такого переосмислення стало дослідження авторської позиції. У сучасних дослідженнях йдеться переважно про те, що автобіографічне «я» ніколи не може бути єдиним, а обов'язково розділене на більше позицій,

¹⁰ Rudolf Dekker, "Jacques Presser's Heritage: Egodocuments in the Study of History", *Memoria y Civilización* 5 (2002): 13–37.

серед яких оповідне «я» та «я», що переживає досвід¹¹. Як теперішнє, так і минуле «я» конструюються в наративі. І як наслідок, ці два «я» взаємопов'язані й взаємозумовлені, утворюючи цілісність, що формується в процесі наративного самовизначення.

Важливе місце у дослідженнях з мемуаристики посідає проблематика пам'яті. Дедалі більше мемуари розглядаються як результат взаємодії індивідуальної та колективної пам'яті. Дослідники наголошують, що спогади не відтворюють минуле у незмінному вигляді, а формуються у процесі його осмислення та інтерпретації. Патрік Краснітцер підкреслює, що в автобіографіях відображаються ті колективні способи осмислення минулого, які сформувались у певному соціальному середовищі¹².

Его-документи радянської доби стали об'єктом дослідження Йохена Гелльбека, присвяченого щоденникам сталінської доби, зокрема 1930-х рр¹³. Науковець звертає увагу на те, що радянська суб'єктивність формувалася в умовах, де особиста біографія набувала політичного значення. Усвідомлення необхідності представляти власне життя у відповідності до певних уявлень зумовлювало особливу роль письма про себе. Не зважаючи, що у фокусі Йохена Гелльбека інший хронологічний період та інший контекст, нас цікавлять його роздуми про радянські щоденники та поняття радянської суб'єктивності у зв'язку з бінарною концепцією публічної та приватної сфери, а також чому «я» є такою помітною темою в щоденниках радянської доби. Автор пропонує звертатись до категорій, через які самі автори осмислювали власне існування, а не розрізняти приватну чи публічну сфери ведення щоденника. У щоденниках проявляється прагнення вписати власний досвід у колективне, таким чином приватне підпорядковується публічному. Життя окремої людини та життя колективу в

¹¹ Див. напр.: Helga Schwalm, "Autobiography", in *The living handbook of narratology*, eds. Peter Hühn and others. (Hamburg University Press, 2014), <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/autobiography>.

¹² Kleinreesink, Esmeralda. "Researching 'the most dangerous of all sources': Egodocuments". In *Routledge handbook of research methods in military studies*, eds. Joseph Soeters, Patricia M. Shields & Sebastiaan Rietjens. Routledge, 2014.

¹³ Hellbeck, Jochen. "Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts". *Russian Review* 60, № 3 (2001): 340–59; Hellbeck, Jochen. *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*. Harvard University Press, 2006.

ідеалі мають злитись в єдине. Як наслідок, суб'єктність набуває виразно політичного характеру.

Кеті Тортон, досліджуючи радянські автобіографії, наголошує на необхідності зважати на політичні, соціальні та культурні обмеження, сформовані радянською владою¹⁴. Автобіографія в СРСР виконувала певні функції, ставала інструментом соціального самопредставлення, пристосування до вимог та очікувань. Авторка зазначає, що радянські громадяни могли використовувати автобіографії для власних цілей. Жанр міг слугувати засобом легітимізації власної біографії, узгодження власної історії з ідеологічно прийнятними очікуваннями. Тому, при дослідженні автобіографій громадян Радянського Союзу, варто зважати на суб'єктність, мету написання, схему побудови наративу (роль у ширших соціально-політичних процесах) та адресата. Автобіографія в радянських умовах теж слугує інструментом формування радянської суб'єктивності.

Перші публікації з історії різних аспектів дисидентського руху в УРСР належать самим його учасникам, представникам діаспори та окремим закордонним дослідникам. Що стосується текстів представників дисидентського руху, то вони виникали з короткою ретроспективою і, як правило, з точки зору очевидця чи учасника, тому для нас передусім мають джерельний характер, поєднуючи в собі аналіз подій та безпосереднього свідчення. Ключову роль у поширенні інформації про опозиційний рух відігравали еміграційні видання, серед яких особлива роль належить часописам «Сучасність» і «Смолоскип». Вони забезпечували регулярну публікацію матеріалів про події в УРСР, сприяли формуванню уявлень про дисидентський рух за межами радянського простору та створювали основу для його подальшого дослідження.

Однією з перших академічних праць є дослідження Джуліана Бірча¹⁵, в якому український рух розглядається як такий, що починаючи з 1917 р. мав різні прояви і неузгодженості. Рух зазнавав постійного ідеологічного означення з боку

¹⁴ Turton, Katy. "Soviet Autobiographies". In *Reading Russian Sources: A Student's Guide to Text and Visual Sources from Russian History*, Ed. George Gilbert. Routledge, 2020.

¹⁵ Birch, Julian. *The Ukrainian National Movement in the U.S.S.R. since 1956*. The Ukrainian Information Service, 1971.

радянської влади як «буржуазного націоналізму», тому автор акцентує увагу на тому, що попри організаційну розрізненість, рух об'єднував опір русифікаційній політиці СРСР. Дж. Бірч пропонує розглянути рух кінця 1950–1960-х рр. за формами організації, складом учасників і методами діяльності. На його думку, організований сегмент руху репрезентували Об'єднана партія визволення України (1955–1959), Українська робітничо-селянська спілка (1959–1961), Український національний комітет (1956–1961) та Український національний фронт (1964–1967)¹⁶. Автор відмічає їх нескоординований характер, і наголошує, що зазначені організації є лише частиною руху. Значна його частина існувала поза організаційними структурами. Дж. Бірч зазначає, що серед учасників переважали особи з вищою освітою, представники різних професій, народжені здебільшого у 1930-х рр.¹⁷ Частина з них мала опосередковані зв'язки з націоналістичним підпіллям попереднього періоду. Серед основних форм діяльності, дослідник виділяє створення організацій, поширення їх ідей через відкриті звернення, петиції, публічні виступи під час судових процесів, а також індивідуальні, більш радикальні акти протесту.

Канадський інститут українських студій у 1983 р. випустив збірник есе під редакцією Богдана Кравченко. Есей Богдана Нагайла¹⁸ присвячений українському інакомисленню в період після усунення Петра Шелеста, від початку січневих арештів 1972 р. до арешту Миколи Руденка на початку 1977. Автор акцентує увагу на специфіці українського дисидентства, для якого вимоги громадянських прав були невіддільні від національного питання. Водночас він підкреслює обмеженість руху на початковому етапі, зокрема відсутність чітко сформованої політичної програми, організаційної структури та широкої соціальної підтримки. Ключовою подією для розвитку руху Б. Нагайло вважає репресії 1972 р., які призвели до зміни самосприйняття його учасників. Опинившись в ув'язненні, вони дедалі більше усвідомлювали себе частиною

¹⁶ Birch, *The Ukrainian National Movement in the U.S.S.R. since 1956*, 3-12.

¹⁷ Ibid., 19.

¹⁸ Nahaylo, Bohdan. "Ukrainian Dissent and Opposition After Shelest". In *Ukraine after Shelest*, ed. Bohdan Krawchenko. Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1983.

саме національної опозиції Москві. У цьому контексті особливого значення автор надає Меморандуму № 5 Української Гельсінської групи, який розглядає як першу спробу чіткої артикуляції політичних вимог руху. Хоча окремі ідеї цього документа вже циркулювали раніше, саме у меморандумі вони були чітко задекларовані. Тому, створення УГГ, на думку автора, позначило якісну зміну в розвитку українського дисидентства. Рух, що раніше мав розпорошений характер і зосереджувався переважно на культурно-національних питаннях, набув більш виразних організаційних форм і політичного спрямування. При цьому автор наголошує на іронічних наслідках репресій: як і арешти 1965 р., так і погром 1972 р. не призвели до згортання руху, а навпаки, стимулювали його подальший розвиток.

Початок досліджень дисидентського руху у вітчизняній історичній науці припадає на період докорінних змін в українській соціогуманітаристиці, що спричинились проголошенням незалежності України. Зникнення ідеологічного контролю над науковими дослідженнями відкрило можливості звернення до раніше табуйованих тем і постатей, а відтак окреслило потребу у нових підходах до висвітлення радянського минулого. Визначальним чинником стало відкриття архівних фондів, зокрема матеріалів партійних і каральних органів, адже це забезпечувало дослідників новою джерельною базою.

Перші пострадянські дослідження переважно були узагальнюючого характеру. Їхнім завданням було окреслити хронологічні межі, структурні особливості, основні течії опозиційного руху другої половини ХХ ст., запропонувати внутрішню періодизацію та вписати рух спротиву у загальний контекст історії пізньорадянського суспільства. Значна увага приділялась характеристиці різних форм інакодумства від підпільних націоналістичних і націонал-комуністичних груп до середовища шістдесятників, правозахисних ініціатив, діяльності Української Гельсінської групи та окремих інтелектуалів, які публічно критикували радянську політику. Водночас, ці дослідження цінні концептуалізацією термінологічного апарату, що визначають предмет дослідження – «дисидент», «інакодумство», «шістдесятники», «опозиційний

рух», «самвидав», «правозахисна діяльність», а також початком осмислення соціальних, культурних і політичних аспектів руху.

Однією з перших праць з історії дисидентського руху у вітчизняній історіографії стала монографія Юрія Курносова¹⁹. Вона ґрунтувалася переважно на публіцистичних матеріалах кінця 1960–1980-х рр., заявах та зверненнях представників руху, а також на текстах, оприлюднених в еміграційних виданнях. Хоча джерельна база ще залишалася обмеженою, ця праця стала однією з перших спроб систематизувати розрізнений фактологічний матеріал та окреслити основні напрями і персоналії руху. Також у вступному розділі простежено причини і передумови виникнення інакомислення (термін, якому автор монографії надає перевагу), а саме висвітлюються процеси утвердження радянської влади через насильство. Така постановка проблеми дозволяє розглядати рух опору як закономірний наслідок тривалої політики насильницької уніфікації, деструктивної взаємодії між суспільством і владою, а не як ізольований феномен пізньорадянської доби.

Наступний етапом у висвітленні досліджуваного періоду став вихід монографії Георгія Касьянова. Вона ґрунтується на значно розширеній джерельній базі. Автор зокрема залучив матеріали інтерв'ю з учасниками руху, документи їх особистих архівів, самвидаву, а також фонди радянських партійних і правоохоронних органів, що стали доступними у 1990-х рр.²⁰ Дослідник так само пов'язує появу дисидентського руху із радянським ідеологічним контролем та трансформацією відносин між державою й інтелігенцією у період «відлиги». Монографія структурована за хронологією та приділяє увагу основним подіям дисидентського руху, що дає змогу простежити еволюцію руху від культурних ініціатив 1960-х рр. до правозахисної активності 1970–1980-х рр.

Якщо ці дослідження зосереджувались переважно на середовищі національно орієнтованої української інтелігенції, то у праці Юрія Данилюка та

¹⁹ Курносов, Юрій. *Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.)*. Інститут історії України НАН України, 1994.

²⁰ Касьянов, Георгій. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років*. Либідь, 1995.

Олега Бажана²¹ дисидентський рух розглядається як складна сукупність різних за ідейним спрямуванням і соціальною базою течій, що мали відмінні цілі. У дослідженні окреслено український національний рух, кримськотатарську ініціативу з повернення депортованого народу на історичну батьківщину, єврейський рух за право на еміграцію, а також рух за відновлення Української греко-католицької церкви. В дослідженні представлений значний масив архівних матеріалів, зокрема документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України, архівів управлінь СБУ в різних областях (зокрема у Львівській, Полтавській, Донецькій, Черкаській, Харківській, Житомирській, Чернігівській та ін.), а також фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань. Репрезентативність залучених джерел дозволяє переконатись, що упродовж 1950–1980-х рр. соціальне напруження зростало у різних групах українського суспільства: інтелігенції, студентства, робітників, селянства, і було пов'язано з політикою русифікації та поступовим відходом від тих змін, що розпочались із деєсталінізацією.

Помітним явищем у сучасній історіографії українського шістдесятництва стала монографія Радомира Мокрика «Бунт проти імперії: українські шістдесятники»²². Хоч і у центрі книги перебуває покоління шістдесятників, частина його представників згодом стала активними учасниками дисидентського руху. Науковець розглядає шістдесятництво як спільноту, сформовану специфічними повоєнними радянськими реаліями. У центрі дослідження перебувають індивідуальні історії становлення шістдесятників, еволюція їх переконань. Р. Мокрик простежує шлях від інтегрованості в радянські освітні інституції до поступового усвідомлення суперечності між офіційною ідеологією та повсякденним досвідом. Важливим чинником у цьому процесі постає період «відлиги», що відкрив обмежені можливості для інтелектуального самовизначення і водночас загострив відчуття невідповідності між проголошеними принципами та практикою державної політики. Автор акцентує

²¹ Данилюк, Юрій, та Олег Бажан. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)*. Рідний край, 2000.

²² Мокрик, Радомир. *Бунт проти імперії: українські шістдесятники*. А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023.

увагу на регіональній і соціальній різності представників покоління, демонструючи, що їх походження чи мовний чинник не визначали автоматично позиції. Натомість вирішальним ставало інтелектуальне середовище – університетські кола, неформальні об'єднання, де колективні обговорення літератури й мистецтва сприяли формуванню нових ціннісних орієнтирів. Праця побудована на мемуарах, епістолярії, матеріалах інтерв'ю, проведених автором з учасниками та очевидцями руху, певних архівних документах. Робота демонструє сучасну тенденцію до інтерпретації шістдесятництва через поколіннєву історію та інтелектуальну біографію, що суттєво поглиблює розуміння витоків українського дисидентського руху.

Назва монографії Сімоні Аттіліо Беллецца «Берег очікувань. Культурне дослідження шістдесятників»²³ вже промовляє про основну ідею роботи – зосередження на культурних аспектах шістдесятницького руху. Хронологічні межі дослідження охоплює період 1953–1972 рр., що дозволило автору простежити трансформації руху в умовах поступового згортання лібералізаційних процесів. С. Беллецца пропонує розглядати шістдесятників як спільноту однодумців, «компанію», об'єднаних спільними культурними зацікавленнями. Тому, у його підході, шістдесятництво постає саме як культурний, а не ідеологічний рух. Хоча конфлікти з владою та подальші репресії присутні, та вони органічно вписуються в історію розвитку руху. Історик акцентує увагу на прагненні досліджуваної спільноти відновити простір громадянської активності, відкриваючи для себе форми самоорганізації. Також автор залучив до джерельної бази зібрані ним інтерв'ю. Робота важлива репрезентацією шістдесятництва не лише як передумови дисидентського руху, а й як самостійного культурного явища, що сформувало ґрунт для подальших форматів опозиційності в УРСР. Це дозволяє вивести дисидентський рух за межі суто політичної історії чи правозахисної ініціативи.

²³ Беллецца, Сімоні Аттіліо. *Берег очікувань. Культурне дослідження шістдесятників*. Перекладач Маргарита Єгорченко. Дух і літера, 2024.

Поряд із узагальнюючими історичними дослідженнями, що реконструюють історію шістдесятництва чи дисидентського руху в УРСР, варто зазначити праці, об'єктом аналізу яких стають самі тексти цього середовища. Такі дослідження виникли переважно в межах літературознавства та соціальних комунікацій. У центрі їх уваги перебувають мемуаристика, самвидав, епістолярій шістдесятників та дисидентів в умовах цензурних обмежень. Так, джерела вивчаються не лише з огляду на їх інформаційний потенціал, а й передусім жанрову специфіку, що потребує аналізу з урахуванням історичного контексту їх виникнення.

Дисертація літературознавця Олега Рарицького²⁴ присвячена художньо-документальній прозі українського шістдесятництва. Сюди він відносить щоденники, мемуари, автобіографії, записки, листи, некрологи, усні оповіді. Автор спирається на теоретичні напрацювання документальної прози. Але важливим є поєднання жанрового аналізу кожного виду джерел із реконструкцією культурно-історичного контексту доби. Тобто окреслюються умови, в яких формувалась творчість шістдесятників. Тому особливе місце посідає проблема буття митця в умовах постійного ідеологічного тиску.

Серед робіт, присвячених публіцистиці шістдесятників, варто зауважити дисертаційне дослідження Наталії Дзьомби²⁵. В її роботі національно-світоглядна публіцистика цього покоління аналізується як специфічний тип журналістських текстів в історії української преси. Дослідниця простежує, як у текстах шістдесятників формувались ключові ідеї, пов'язані з історичною пам'яттю, національною ідентичністю, перспективами державності, мовною політикою, правами людини. Важливим аспектом праці є аналіз комунікативної діяльності представників покоління як публічних інтелектуалів. Публіцистика

²⁴ Рарицький, Олег. "Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика". Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017.

²⁵ Дзьомба, Наталія. "Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль)". Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016.

розглядається як інструмент впливу на суспільну думку як у межах українського середовища, так і поза його межами.

Дослідження особливостей альтернативних каналів комунікації 1960-х – початку 1990-х рр. в Україні, які були створені вже саме дисидентами, представлено працею Олени Мельникової²⁶. Авторка пропонує ввести до обігу комунікативістики поняття «дисидентські комунікації» як соціальних комунікацій, що створювались і поширювались паралельно до офіційних засобів масової інформації. Йдеться про самвидав і тамвидав, усні форми поширення інформації, прослуховування закордонних радіостанцій, а також про публічні виступи й акції. У фокусі дослідження не лише способи їх поширення, канали циркуляції інформації в умовах цензурних обмежень, а і також ідейний зміст опозиційних текстів. Простежено, як ці канали трансливали інше бачення суспільної реальності, формували альтернативний інформаційний простір, де осмислювалися проблеми прав людини, національної ідентичності та політичної незалежності.

Вагомим внеском у вивченні джерел з історії опозиційного руху стала монографія Олеся Обертаса²⁷, присвячена українському самвидаву 1960-х – початку 1970-х років. Автор працює з широким корпусом текстів, значна частина яких уперше введена до наукового обігу. Окреслюючи еволюцію розвитку самвидаву, О. Обертас відстежує зміни у жанрових формах, способах аргументації, мовних стратегіях, що дає змогу побачити зокрема і еволюцію інтелектуальної позиції авторів самвидаву в умовах посилення ідеологічного тиску. Також запропоновано класифікацію самвидавних текстів, оскільки було простежено формування і зміни основних тематичних напрямів, пов'язаних насамперед з проблематикою мовного та національного питання, культурної спадщини, громадянської відповідальності інтелігенції.

²⁶ Мельникова, Олена. «Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.» Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій, Маріупольський державний університет; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2018.

²⁷ Обертас, Олесь. *Український самвидав 1960-х рр.: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)*. Смолоскип, 2010.

Осмилення соціальних, культурних та інтелектуальних процесів другої половини ХХ ст. створює необхідне тло для розуміння появи й розвитку опозиційних середовищ. Без урахування змін, що відбулись в структурі влади, способах ідеологічного впливу, освітній політиці та культурній сфері, дослідження дисидентського руху залишалось б позбавленим ширшого контексту. Залучення праць, присвячених характеристиці післясталінського радянського суспільства, дозволяє детально побачити середовище, у якому постав дисидентський рух.

Монографія Юрія Каганова «Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія»²⁸ формує контекст для кращого розуміння соціокультурного середовища, в якому формувалась радянська ідентичність. Автор здійснює теоретичну концептуалізацію «*homo sovieticus*», розглядаючи його як результат цілеспрямованої політики держави у різних сферах. Освіта, засоби масової інформації, кінематограф, святково-ритуальні практики виступають складовими цілісної програми формування лояльного до режиму громадянина. Разом із тим, у праці простежується складність і неоднорідність процесів засвоєння ідеології. Демонструє можливості існування проявів дистанціювання прихованого несприйняття радянських ідеологем, хоча вони й не завжди переходили в активний спротив. Робота Ю. Каганова сприяє кращому розумінню радянської реальності, у якій могли з’являтися як лояльні, так і альтернативні прояви поведінки, а й отже, краще зрозуміти передумови виникнення опозиційних настроїв, виявляючи їх витоки у самій структурі держави.

Поллі Джонс у своїй монографії²⁹ звертається до проблеми переосмилення сталінського періоду в умовах десталінізації, аналізуючи зміни офіційних наративів, культурної політики та суспільних уявлень про нещодавнє минуле. Авторка досліджує, як «таємна промова» Микити Хрущова та подальші

²⁸ Каганов, Юрій. *Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія*. Редактор Федір Турченко. Інтер-М, 2019.

²⁹ Jones, Polly. *Myth, memory, trauma: rethinking the Stalinist past in the Soviet Union, 1953-70*. Yale University Press, 2013.

політичні рішення вплинули на літературу, історію та публічні дискусії. Особливу увагу приділено тому, яким чином офіційна критика культу особи поєднувалася з прагненням зберегти легітимність радянської системи, що зумовлювало суперечливість і непослідовність культурної політики. Це призводило до виникнення нерозуміння з боку інтелектуального середовища зокрема. Дослідниця наголошує, що ці суперечності визначили культурний клімат пізньорадянської доби. Зменшення можливостей для публічної артикуляції травматичного досвіду, продовження замовчування певних тем, пом'якшення оцінок ролі постаті Сталіна створили підґрунтя для неофіційних форм обговорення, зокрема і самвидаву.

У збірці есеїв під редакцією Льюїса Сігельбаума³⁰ розглянуто специфіку співвідношення публічного та приватного у Радянському Союзі, фокусуючись на періоді після смерті Йосипа Сталіна. У більшості есеїв автори виходять із критики уявлення про відсутність приватної сфери в умовах радянського тоталітаризму або ж її трактування як однорідної. В збірці йдеться про те, що офіційна ідеологія, декларуючи пріоритет колективного над індивідуальним та прагнучи підпорядкувати індивідуальне життя суспільним інтересам, на практиці не могла повністю контролювати всі аспекти життя власних громадян. Особливо в епоху «відлиги», коли з'явилися ширші можливості для індивідуальної автономії у сферах сімейного життя, культурних зацікавлень, споживчих бажань та особистих переконань. Відтак обґрунтовується необхідність аналізувати взаємопроникнення публічної і приватної сфер у радянських реаліях, а отже пропонується ще один підхід до вивчення післясталінського суспільства.

³⁰ Siegelbaum, Lewis H., ed. *Borders of socialism: private spheres of Soviet Russia*. Palgrave Macmillan, 2006.

Низка статей присвячена конкретним аспектам дисидентського руху – репресіям³¹, правозахисній діяльності³², методології досліджень³³ тощо. Узагальнення основних підходів українських дослідників до проблем дефініцій та хронологічних рамок руху здійснено у дисертаційному дослідженні Людмили Ведмідь³⁴. Ярослав Секо³⁵ аналізує інтелектуальні витоки руху шістдесятників, його соціокультурний контекст, а також особливості формування середовищ у Києві та Львові. У його розвідках увага зосереджена на становленні самвидаву, трансформації культурного та історичного дискурсів і проблемах національної ідентичності, що дозволяє розглядати шістдесятництво і як окремий рух, але і як підґрунтя для подальшого розвитку дисидентства. У ширшому, східноєвропейському контексті дисидентський рух УРСР розглядає Ю. Каганов³⁶. Дослідник здійснює порівняльний аналіз опозиційних рухів в Україні та Польщі у 1970–1980-х рр. Помітне місце в історіографії займають також дослідження регіональних проявів та особливостей дисидентства. Розвідки, присвячені окремим локальним осередкам – на Уманщині³⁷,

³¹ Паска, Богдан. “Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби”. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* 52, № 3 (2022): 14–20.

³² Мокрик, Радомир. “Український Гельсінський рух (1976-1991): правозахисний, культурний та державотворчий аспекти”. *Українознавчий альманах*, № 19 (2016): 137–41.

³³ Бажан, Олег. “Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950-1980-х років”. У *Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Вип. 8. Інститут історії України НАН України, 2005.

³⁴ Ведмідь, Людмила. “Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х–середини 80-х років XX століття”. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005.

³⁵ Секо, Ярослав. “Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр.” *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини* 15 (2015): 198–210; Його ж. “Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр.” *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* 2, № 1 (2014): 128–34.; Його ж. “Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій”. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: : Історія, міжнародні відносини* 11 (2013): 28–40.

³⁶ Каганов, Юрій. “Опозиційний рух в Україні і Польщі в контексті суспільно-політичних трансформацій (70-80-ті рр.. XX ст.): компаративний аналіз”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету* XX (2006): 283–94.

³⁷ Чорномаз, Богдан. *Опір радянській владі на Уманщині (друга половина XX ст.): документальне видання.* Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010.

Сумщині³⁸, Одещині³⁹, Волині⁴⁰, у Дніпропетровську⁴¹ та інших регіонах демонструють, що дисидентський рух не обмежувався столичними інтелектуальними колами.

Отже, історіографічні дослідження дисидентського руху УРСР значною мірою залежали від доступності джерел та зміни дослідницької оптики. Перші праці, опубліковані поза межами СРСР, заклали уявлення про рух як форму опозиції радянській владі. Якісні зміни в дослідженнях стали можливими в умовах розширення джерельної бази, насамперед завдяки відкриттю архівів. Це дозволило перейти від загальних описів до глибшого аналізу конкретних аспектів руху. Водночас, сучасна історіографія зосереджується і на більш конкретних питаннях: термінології та періодизації, регіональних проявах руху, окремих форм діяльності (самвидав, правозахисні ініціативи), особливостей репресивної політики радянської влади, тоді як тоді як способи осмислення цього досвіду самими учасниками руху залишаються недостатньо вивченими.

Джерела особового походження дозволяють змістити фокус дослідження від зовнішньої реконструкції подій до аналізу способів їх переживання та інтерпретації. Це потребує звернення до праць, присвячених теорії та методології емо-джерел. Розвиток мемуаристики як дисципліни супроводжувався поступовим розширенням її предметного поля та ускладненням методологічного інструментарію. На початковому етапі домінування позитивістської парадигми зумовило орієнтацію дослідників дослідницького підходу до верифікаційної функції: цінність спогадів визначалася винятково точністю фактичного матеріалу. Попри ідеологічні обмеження, у радянський період було закладено значну частину понятійного апарату, визначено основні принципи джерельної

³⁸ Рожкова, Людмила. “Дисидентський рух на Сумщині в 1960-х – 1980-х рр.: особистості, ідеї, напрями діяльності”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 52, № 2 (2019): 88–93.

³⁹ Бажан, Олег. “Репресивні заходи Комітету держбезпеки УРСР стосовно представників дисидентського руху на Одещині у другій половині 1950-х-1970-ті рр.” У *Книга Пам’яті України. Реабілітовані історією. Одеська область*. Т. 3, редактор Валерій Смолій. Обласне відділення пошуково-видавничого агентства “Книга Пам’яті України”, 2024.

⁴⁰ Тиский, Михайло. *Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації*. Твердиня, 2009.

⁴¹ Шейміна, Надія. “Участь дніпропетровців у дисидентському русі України (1960–1985 рр.)”. *Придніпров’я: історико-краєзнавчі дослідження* 13 (2015): 121–33.

критики та вироблено підходи до оцінки інформаційного потенціалу мемуарів. Сьогодні мемуаристика постає як самостійна дисципліна, з розвиненим понятійним апаратом і власним методологічним інструментарієм. Відбувається методологічне оновлення дисципліни під впливом сучасних гуманітарних студій – усної історії, наратології, досліджень пам'яті. Відповідно, дослідницька увага зміщується від перевірки достовірності окремих повідомлень до аналізу наративних стратегій автора, особливостей формування автобіографічного «я», впливу історичного та соціокультурного контексту на зміст спогадів. Ці зміни суттєво розширили евристичний потенціал мемуарів як джерел і відкрили нові можливості для дослідження суспільно-політичних процесів, колективних ідентичностей та індивідуального історичного досвіду.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельною базою дисертаційного дослідження є мемуарні тексти учасників і очевидців дисидентського руху в УРСР, а також матеріали самвидаву, що у своїй сукупності дозволяють реконструювати процес формування дисидентського середовища та практики спротиву. Такий відбір джерел зумовлений специфікою самого предмета дослідження: дисидентський рух, функціонуючи в умовах політичного контролю, значною мірою існував поза офіційними інституційними каналами – у формі неформальних мереж, приватної комунікації, культурної опозиції, внутрішнього спротиву, що не завжди знаходило пряме відображення в офіційній документації радянських інституцій, а й отже дисидентство залишало по собі переважно неформальні свідчення. При цьому звернення саме до мемуарів як провідного сегмента джерельної бази зумовлене їх міждисциплінарною природою та здатністю репрезентувати історичний досвід у персоналізованій формі, де суспільно-політичні процеси відображаються крізь призму індивідуального переживання та авторської інтерпретації. У цьому контексті мемуари виступають одним із найбільш репрезентативних видів джерел для вивчення українського дисидентського руху.

Залучення мемуарів, однак, потребує чіткого теоретико-методологічного уточнення статусу мемуаристики в системі гуманітарного знання. У сучасних академічних енциклопедичних і довідкових виданнях зафіксовано термін «мемуаристика» як два взаємодоповнюючі значення. З одного боку, мемуаристика осмислюється як різновид документалістики, метажанру, що репрезентує особистий досвід автора, маючи документальну основу. У межах літературознавчої традиції наголошується на орієнтації мемуарів на факт, на подієву достовірність⁴².

З іншого боку, поняття «мемуаристика» використовується для позначення спеціальної історичної дисципліни, предметом дослідження якої є мемуари як історичне джерело, їхня класифікація, джерелознавча критика, методи інтерпретації та можливості застосування в історичних дослідженнях⁴³. Водночас інформаційний потенціал мемуарів безпосередньо пов'язаний із проблемами суб'єктивності, селективності пам'яті, ретроспективного переосмислення та впливу історичного контексту на форму й зміст викладу, що зумовлює необхідність системної джерелознавчої критики та міждисциплінарної інтерпретації.

Питання жанрового визначення мемуарів і меж цього терміну є одним із ключових як у вітчизняній, так і в зарубіжній гуманітаристиці. Питання жанру і до сьогодні є об'єктом активної уваги літературознавців і істориків, оскільки розвиток автобіографічного письма та епістолярної спадщини засвідчив потребу чіткого розмежування форм. У сучасному науковому дискурсі вироблено більш усталене розуміння жанрових параметрів мемуаристики, однак її внутрішня різноманітність зумовлює збереження широкого спектра термінологічних варіантів і класифікацій. У цьому сенсі мемуари не зводяться до одного типу тексту, а включають різні жанрові модифікації, кожна з яких має власну специфіку структури, функції та ступеня наближеності до подій⁴⁴.

⁴² Олексій Ясь, «Мемуаристика», у *Енциклопедія історії України*, т. 6, Ла–Мі (Наукова думка, 2009), 608.

⁴³ Ірина Войцехівська, «Мемуаристика», у *Спеціальні історичні дисципліни: довідник* (Львів, 2008), 362.

⁴⁴ Наталія Мажара, «Синкретизм жанрів і форм мемуарного письма», у *Література non fiction: теоретичний вимір*, ред. Т. Черкашина (Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018), 231-232.

Традиційно до основних різновидів мемуарної літератури відносять власне спогади, записки та записники, щоденники (зокрема й їхні сучасні форми, як-от онлайн-щоденники чи блоги), автобіографії, подорожні нотатки, фрагментарні або «приховані» мемуарні свідчення, інтегровані в інші типи текстів, епістолярні матеріали, некрологи, чернеткові записи, стенографічні фіксації усних свідчень, літературні портрети, анкети-спогади, а також різні форми автобіографічної белетристики⁴⁵. Саме тому кожен із різновидів мемуарних джерел потребує термінологічного визначення, що дозволить адекватно оцінити його джерельну специфіку та інформаційний потенціал.

В історико-біографічних студіях класифікація мемуарних джерел за жанровою ознакою та тематично-хронологічним принципом має прикладний характер, оскільки визначається конкретними дослідницькими завданнями. Для історика, який працює з документами особового походження, класифікація не є самоціллю, натомість вона допомагає впорядкувати різномірний джерельний матеріал, що дозволяє коректніше оцінити інформаційний потенціал окремих груп текстів, співвіднести різні типи свідчень із контекстом їхнього виникнення, авторськими інтенціями та особливостями фіксації історичної реальності.

З огляду на це, у нашому дисертаційному дослідженні враховується, що мемуаристика другої половини ХХ ст., зокрема пов'язана з дисидентським середовищем, характеризується жанровою гібридністю. Найбільш поширеними формами фіксації досвіду українською інтелігенцією у 1960-х рр. стали: 1) епістолярій, 2) щоденникові записи, 3) мемуари. Відтак залучений у дисертації корпус джерел особового походження доцільно систематизувати шляхом умовного виокремлення трьох основних груп, що відповідають видовим характеристикам цих текстів і водночас відображають їхню функціональну роль у формуванні дисидентського наративу. Такий поділ дозволяє чіткіше окреслити відмінності джерел, адже кожна з цих форм характеризується різним ступенем авторської рефлексії, різною часовою дистанцією між подією та її описом, а також різними механізмами самоцензури й відбору інформації.

⁴⁵ Ясь, "Мемуаристика", 608.

Разом із тим, мемуари як окрема складова цього корпусу джерел потребують внутрішньої класифікації. У дослідженні застосовується класифікація, запропонована Н. Любовець. Відповідно до неї, мемуарні джерела можуть бути поділені на мемуари про історичні події, автобіографічні спогади (життєписи), біографічні мемуари та щоденники⁴⁶. Варто зазначити, що щоденники у цій класифікації розглядаються як різновид мемуарної літератури. Поряд із історичним підходом, доцільним видається врахування напрацювань літературознавчих студій, оскільки мемуаристика шістдесятництва активно вивчається як складова художньо-документальної прози. Зокрема, О. Рарицький, аналізуючи мемуарний доробок шістдесятників, пропонує його жанрову диференціацію відповідно до внутрішньої структури та наративної організації текстів. У запропонованій класифікації, виокремлюються мемуарно-документальні романи-хроніки, мемуарні автобіографічні й біографічні повісті, мемуарні збірники, есе та нарисова література з її численними видовими й тематичними варіантами, включаючи подорожні нотатки, мемуарні літературні портрети та інші варіанти его-письма⁴⁷. Подібна класифікація має виразно літературознавче походження, однак її залучення в історичному дослідженні мемуарів представників дисидентського руху є методологічно виправданим, оскільки дозволяє точніше описати жанрову структуру текстів і врахувати ті особливості мемуарного письма, що впливають на способи репрезентації досвіду та конструювання образу епохи.

Таким чином, у дисертаційному дослідженні класифікація мемуарних джерел ґрунтується на поєднанні видової систематизації документів особового походження та їхньої класифікації за моделлю Н. Любовець, що забезпечує структуроване осмислення мемуаристики та створює методологічні підстави для подальшого опрацювання кожної з виділених груп.

⁴⁶ Надія Любовець, “Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства”, *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*, № 28 (2010): 500; Її ж, “Мемуарій Української революції (1917–1921 рр.): автори та жанри”, *Українська біографістика = Biographistica Ukrainica*, № 15 (2017): 264.

⁴⁷ Олег Рарицький, “Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика” (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017), 60.

Найбільш репрезентативною є група мемуарів про історичні події. Їх чисельність пояснюється їх тематичною спрямованістю, в нашому випадку – на зображення дисидентського руху, тому ця форма письма виявилася найбільш придатною для фіксації власного досвіду спротиву та висвітлення ключових епізодів суспільно-політичного життя УРСР у 1960–1980-х рр. У мемуарах про історичні події, особистий життєпис автора здебільшого постає на розгортанні ширшого історичного тла. Історичний час формує внутрішній порядок оповіді. Автор представляє минуле у контексті хронології, яка зумовлена певним періодом історії. Наратив розгортається як історія змін і особистих, і суспільно-історичних. Ця група характеризується прагненням автора відтворити епоху як цілісність, а також прагненням осмислити власну участь у подіях і визначити роль свого покоління в історичному процесі⁴⁸. Це головна особливість мемуарів про події, вони репрезентують історію через досвід конкретної людини, проте цей досвід структурно зорієнтований на колективне значення. Характерний для цієї групи авторський задум окреслює Леонід Плющ у передмові до своїх спогадів «У карнавалі історії»: «... перед вами не сповідь і не біографічна повість, а розповідь про ще один шлях до свободи, опис Радянського Союзу очима людини, яка пройшла шлях від фанатичної віри в радянську владу до боротьби проти її брехні й терору. Я спробував також показати, за що змагаються мої товариші в СРСР і як їх переслідують»⁴⁹. Така авторська установка вкотре підкреслює, що мемуари дисидентів, як правило, це спосіб концептуалізації власного досвіду, який став історичним. І хоча для мемуарів представників руху радше притаманне не власне слово автора перед самим текстом спогадів, а передмова, написана іншими діячами середовища або упорядниками, прослідковується та сама здатність автора представити характер доби. Так, Юрій Бадзьо у передмові до спогадів його дружини, Світлани Кириченко, описує їх як «неоціненний документ та образ епохи. Епопея новітнього українського національного пробудження та опору окупаційній владі, імперській тоталітарній

⁴⁸ Любовець, «Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства», 500.

⁴⁹ Леонід Плющ, *У карнавалі історії*, 2-ге вид. (Сучасність, 1982), 16.

системі»⁵⁰. Подібні оцінки до цієї у передмовах є розповсюдженими, і слугують додатковою легітимізацією тексту як історичного джерела.

Важливою ознакою цієї групи є прагнення авторів посилити ступінь доказовості власного свідчення, шляхом введенням до тексту додаткових джерел⁵¹. У мемуарах дисидентів часто практикується підкріплення свідчень фрагментами щоденників, листів, офіційних документів або спогадів інших осіб. Цей принцип можна простежити у структурі низки залучених текстів. Так, у книзі «Спогади і роздуми на фінішній прямій»⁵² Івана Дзюби, окремий розділ займають щоденники. У мемуарах Мирослава Мариновича «Всесвіт за колючим дротом»⁵³ особливе значення має епістолярна складова та документальні матеріали, коли після ув'язнення листи залишились для нього єдиним джерелом для реконструкції подій. Елементом структури може стати усне інтерв'ю, що характерно, наприклад, для книги «Запалити свічу»⁵⁴, присвяченій спогадам Михайла Гориня. Це надає мемуарам документального характеру. До цієї групи мемуарів про історичні події також відносяться великі полотна С. Кириченко «Люди не зі страху»⁵⁵, Євгена Сверстюка «Невже то я»⁵⁶, Миколи Руденка «Найбільше диво – життя»⁵⁷, Богдана Гориня «Не тільки про себе»⁵⁸, Василя Лісового «Спогади»⁵⁹. Ці мемуари передусім зорієнтовані на відтворення доби дисидентського руху УРСР.

Автобіографічні мемуари знаходяться у тісному зв'язку з мемуарами про історичні події. Межі між цими різновидами мемуарів часто залишаються умовними, оскільки обидва формати базуються на індивідуальній пам'яті та відтворенні пережитого досвіду. Однак, автобіографічні тексти зазвичай тяжіють

⁵⁰ Світлана Кириченко, *Люди не зі страху. Українська сага: спогади* (Смолоскип, 2013), 3.

⁵¹ Рарицький, «Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика», 61.

⁵² Дзюба, Іван. *Спогади і роздуми на фінішній прямій*. Криниця, 2008.

⁵³ Маринович, Мирослав. *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*. 3-тє вид. Видавництво Українського католицького університету, 2023.

⁵⁴ Горинь, Михайло. *Запалити свічу*. Редактор Василь Овсієнко. Права людини, 2009.

⁵⁵ Кириченко, Світлана. *Люди не зі страху. Українська сага: спогади*. Смолоскип, 2013.

⁵⁶ Сверстюк, Євген. *На полі честі. Книга 1. Невже то я?* Кліо, 2015.

⁵⁷ Руденко, Микола. *Найбільше диво - життя : спогади*. Кліо, 2020.

⁵⁸ Горинь, Богдан. *Не тільки про себе: роман-колаж : у 3 кн.* Пульсари, 2006-2010.

⁵⁹ Лісовий, Василь. *Спогади. Поезії*. Смолоскип, 2014.

до репрезентації життєвого шляху автора як центральної сюжетної лінії, у межах якої історичні події виступають радше фоном, аніж основним сюжетом.

Для цього виду джерел характерною є концентрація оповіді навколо автора, наратив вибудовується як послідовне відтворення ключових етапів біографії – дитинства, освіти, професійної діяльності, участі у суспільних процесах, конфлікту з владою, репресивного досвіду тощо. Відповідно, історичний контекст у таких спогадах присутній постійно, однак здебільшого подається в межах безпосереднього життєвого опису автором і окреслюється через власне сприйняття і участь⁶⁰. На відміну від мемуарів про історичні події, де автор нерідко прагне охопити значення доби, автобіографічні мемуари подають добу як чинник, середовище, що формує біографічну траєкторію конкретної особи.

У мемуарах дисидентів автобіографічна форма є важливою тим, що дозволяє простежити процес формування опозиційності та переходу від культурної або інтелектуальної діяльності до активної участі у спротиві. У таких текстах посилюється увага до деталей приватного життя, до внутрішніх мотивацій і рефлексій щодо власного вибору, що значно підвищує їх евристичний потенціал для висвітлення еволюції світогляду представників дисидентського руху. Такі оповідні моделі надають подіям зовнішнього світу значення насамперед у тій мірі, в якій вони впливають на життєвий шлях автора та спричиняють значні зміни.

Прикладами автобіографічних спогадів, що можуть бути залучені до аналізу як джерела цього типу, є, зокрема, «Проти вітру»⁶¹ Раїси Мороз, «Спогади»⁶² Петра Григоренка та «Не відступлюся!»⁶³ Оксани Мешко. Їх жанрова специфіка виявляється у посиленій суб'єктивації оповіді, їх розповідь націлена на оцінювання, пояснення та загальну інтерпретацію пережитого.

⁶⁰ Любовець, «Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства», 501.

⁶¹ Мороз, Раїса. *Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня*. 2-ге вид. Права людини, 2012.

⁶² Григоренко, Петро. *Спогади*. Українські Вісті, 1984.

⁶³ Овсієнко, Василь, та Олесь Сергієнко, ред. *Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко*. Харківська правозахисна група, 2005.

Біографічні мемуари або «спогади про...» також вміщає широку виборку мемуарних текстів для реконструкції дисидентського руху УРСР. Як і мемуари про історичні події, біографічні спогади охоплюють певний часовий період, найбільш значущий з погляду авторської оцінки, та концентрується на конкретних питаннях⁶⁴. Проте їх специфіка полягає у тому, що центральним об'єктом оповіді стає не сам автор як учасник подій, а інша особа – представник дисидентського руху, символічна постать. Тут важливо, що автор виступає як свідок, інтерпретатор і водночас учасник певного середовища, який через розповідь про «іншого» реконструює важливі аспекти дисидентського руху. Біографічні спогади також сприяють реконструкції міжособистісних зв'язків і неформальних мереж комунікації, які забезпечували функціонування дисидентського руху як спільноти.

Показовими прикладами біографічних мемуарів є тексти, присвячені окремим діячам дисидентського руху. До них належать, зокрема, спогади С. Кириченко «Птах піднебесний»⁶⁵, Василя Овсієнка «Світло людей»⁶⁶, Михайла Хейфеца «Українські силуети...»⁶⁷, а також збірка спогадів, підготовлена Романом Корогодським «До брами світла. Портрети»⁶⁸. Важливими для дисертаційного дослідження є збірки спогадів авторства різних сучасників. Так, варто згадати збірники, що присвячені Івану Світличному («Доброокий»⁶⁹), Надії Світличній («Та, Що світила всім»⁷⁰), Аллі Горській («Алла Горська. Квітка на вулкані»⁷¹), Оксані Мешко («Оксана Мешко, козацька матір»⁷²). Слід усвідомлювати, що часто подібні збірки спогадів про постать з'являлися вже після її смерті з метою збереження пам'яті про неї. Тому часто вони мають глорифікаційний характер та відображають ставлення мемуариста до описуваної ним особистості. У меншій мірі такі спогади мають оціночні судження щодо ролі

⁶⁴ Любовець, «Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства», 503-504.

⁶⁵ Кириченко, Світлана. *Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса*. Смолоскип, 2016.

⁶⁶ Овсієнко, Василь. *Світло людей: Мемуари та публіцистика*. 2-ге вид. Кліо, 2018.

⁶⁷ Хейфец, Михайло. *Українські силуети*. Сучасність, 1985.

⁶⁸ Корогодський, Роман. *До Брама Світла. Портрети*. Дух і літера, 2016.

⁶⁹ Світлична, Леоніда, та Надія Світлична, упоряд. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. Час, 1998.

⁷⁰ Огнева, Людмила. *Та, Що світила всім*. ФОП Маслаков, 2021.

⁷¹ Зарецький, Олексій, ред. *Алла Горська. Квітка на вулкані*. Упорядник Людмила Огнева. Норд Комп'ютер, 2011.

⁷² Овсієнко, В. *Оксана Мешко, козацька матір. До 90-ліття з дня народження. Спогади*. УРП, 1995.

того чи іншого представника дисидентського руху та його впливу на розвиток тогочасних подій.

Щоденникові записи посідають особливе місце серед мемуарів, оскільки репрезентують процес фіксації досвіду в його максимально наближеній до моменту подій формі. На відміну від мемуарів, які здебільшого створюються з певною часовою дистанцією і передбачають ретроспективне переосмислення минулого, щоденник формується в умовах актуального переживання і відображає світосприйняття автора в момент його написання⁷³. Це форма самоспостереження, в якій фіксуються емоційні реакції, повсякденність, коло спілкування автора. Такий тип письма, як правило, первинно не орієнтується на публічну рецепцію й є формою внутрішнього діалогу. Щоденник, через деталі побуту, реакції на суспільні події, оцінки сучасників і короткі ескізи інтелектуально-культурного середовища, своєрідно формує образ епохи.

Особливістю джерельної бази дисидентського руху УРСР є відносна обмеженість щоденникових матеріалів. У мемуарній спадщині учасників руху спротиву щоденники представлені значно меншою мірою, ніж спогади чи епістолярій. Ймовірно, це пояснюється умовами радянського контролю, адже щоденник міг стати потенційним доказовим матеріалом у випадку обшуку чи арешту. Введення щоденника було пов'язано з очевидними ризиками. Під час ув'язнення введення щоденника було ще більш утрудненим, і пов'язаним із значимішими ризиками, тому практично відсутні щоденникові записи, які безпосередньо відображали період ув'язнення. Натомість, більш часто зустрічаються записи, що стосуються 1960-х років і переважно пов'язані з середовищем шістдесятників.

Серед авторів, які звертались до введення щоденника, є Лесь Танюк⁷⁴, Ірина Жиленко⁷⁵, Алла Горська⁷⁶ та Василь Симоненко⁷⁷. У дисертаційному

⁷³ Любовець, "Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства", 504.

⁷⁴ Танюк, Лесь. *ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах*. Редактор Л. Фурта. Альтерпрес, 2003.

⁷⁵ Жиленко, Ірина. *Книга Ното feriens. Спогади*. Смолоскип, 2011.

⁷⁶ "Щоденники А. Горської". У *Алла Горська. Душа українського шістдесятництва*, упорядник Людмила Огнева. Смолоскип, 2015.

⁷⁷ Яременко, Василь, ред. *Симоненко Василь. Спадщина: у 2-х томах*. Т. 2. Персонал, 2008.

дослідженні найбільш часто залучаються матеріали щоденників Л. Танюка, особливу увагу зосереджено на щоденникових записах 1960-х років. Саме вони дозволяють простежити процеси радикалізації середовища, становлення культурної опозиції та поступовий перехід до дисидентських практик. Зокрема, важливий інформаційний потенціал мають записи, що відображають створення й подальше згортання Клубу творчої молоді як інституційного осередку культурного спротиву та неформальної самоорганізації. Разом із тим, щоденники Л. Танюка демонструють жанрову гібридність. Його записи доповнюються вставками поезії, фрагментами спогадів, портретами, есе, візуальними матеріалами.

Окремі щоденникові записи І. Дзюби та І. Жиленко відомі також завдяки їхній репрезентації в їхніх мемуарах, де вони вводяться як елемент документального підтвердження пережитого. Така практика ще раз підкреслює значення щоденника як форми первинної фіксації досвіду, яка в подальшому може бути інтегрована до спогадів і використана як джерельна основа для реконструкції подій.

До джерельної бази дисертаційного дослідження залучений й опублікований епістолярій дисидентів, переважно представлений у вигляді упорядкованих збірок. Листування фіксує актуальну реакцію на події, без можливості подальшого редагування. На відміну від щоденника, листи мають свого адресата, в цій комунікації автор змушений співвідносити власну позицію з конкретним адресатом. Михайлина Коцюбинська, коментуючи видання низки листів сучасників, підкреслює, що «звернення до цього цінного матеріалу допоможе змалювати епістолярну панораму доби, з портретами її діячів в інтер'єрі»⁷⁸, тобто відтворити соціокультурне середовище через взаємозв'язки. У цілому, упорядники епістолярію дисидентів наголошують на джерельній цінності епістолярію саме як документів, де автор є порівняно менш залежним від зовнішніх обставин та ідеологічної кон'юнктури.

⁷⁸ Михайлина Коцюбинська, *Листи і люди : роздуми про епістолярну творчість* (Дух і літера, 2009), 102.

Окрему групу джерел становлять листи, створені в умовах ув'язнення або заслання. Ці листи написані під постійним наглядом цензури та адміністративного контролю. До опублікованих збірок листів такого типу належать, зокрема «Розмова з ворожим підслухом»⁷⁹ Валерія Шевчука, «Листи з-за ґрат»⁸⁰ М. Гориня, а також фрагменти листів, наведені у мемуарах М. Мариновича. Для цього різновиду епістолярію характерним є обмежене коло адресатів, яке здебільшого виділялось родинним колом, яке залишалось «на малій зоні». У листах з таборів і заслання часто простежується прагнення зберегти зв'язок із повсякденним життям, підтримати родину. Серед епістолярію зі заслання привертає увагу також листування Євгена Сверстюка із Юрієм Луцьким⁸¹, який перебував у Торонто.

Важливими для реконструкції дисидентського середовища є листування 1960-х років, що засвідчує формування мереж культурного та інтелектуального спілкування. Особливо показовими в цьому сенсі є листи, пов'язані з українською діаспорою, оскільки вони відображають механізми включення радянського українського культурного простору до ширшого міжнародного обміну. В опублікованих матеріалах М. Коцюбинської зустрічаємо листи до Зіни Генік-Березовської, яке охоплює, зокрема, листування з упорядницею, І. Світличним, Р. Корогодським, Григорієм Кочуром, Є. Сверстюком, І. Дзюбою. У цих текстах виразно присутній тематичний спектр, характерний для інтелектуального життя другої половини ХХ ст. Зокрема, зустрічаємо відгуки на тогочасні культурні процеси, літературні новинки, перекладацькі ініціативи, реакцію на «Празьку весну», а також практику циркуляції книжок і періодики.

Подібне простежується і в листуванні А. Горської та І. Світличного з Вірою Вовк, у якому зосереджено увагу на потребі в конкретній літературі, доступ до якої у СРСР був суттєво обмежений. Прагнення долучитися до ширшого, позарадянського культурного поля стає в таких листах ознакою

⁷⁹ Шевчук, Анатолій, та Валерій Шевчук. *Розмова з ворожим підслухом*. Упорядник Мирослава Андрущенко. Права людини, 2007.

⁸⁰ Горинь, Михайло. *Листи з-за ґрат*. Фоліо, 2005.

⁸¹ Луцький, Юрій. *Листування з Євгеном Сверстюком*. «Смолоскип» ім. Василя Симоненка, 1992.

ізоляції, яка визначала становище українського інтелектуального середовища. Листування з діаспорою стають своєрідним культурним обміном.

Окремий інтерес становлять листи, включені до мемуарних текстів як документальні вставки, оскільки вони дають можливість зіставляти враження та думки, зафіксовані в певний момент, із авторською оповіддю, створеною в інший історичний момент. Листи супроводжують мемуари І. Жиленко – це її листування з Володимиром Дроздом. Вже згадувалось, що М. Маринович залучав епістолярні фрагменти у своїх спогадах та супроводжував їх коментарями-поясненнями.

Для дослідження культурного середовища залучено опубліковану епістолярну спадщину А. Горської (1949–1970-ті рр.)⁸², а саме листування з батьками Олександром і Оленою Горськими, чоловіком Віктором Зарецьким, Опанасом Заливахою, Н. Світличною, Л. Танюком та іншими кореспондентами. Зміст цих листів висвітлює творчі пошуки, художні зацікавлення, творчу співпрацю мисткині. Упорядники видання прагнули за можливості подати листування як взаємодію двох сторін у їх хронологічній послідовності.

Вже зазначалось, що О. Рарицький, аналізуючи мемуарну спадщину покоління шістдесятників, виділяє есеїстику та нариси як окремий сегмент художньо-документальної прози⁸³. У контексті історичного дослідження дисидентського руху залучення таких матеріалів є необхідним задля розширення джерельної бази, а також точнішої реконструкції авторських позицій, оцінок і морально-ціннісних установок, що формувалися в межах дисидентського середовища.

Есе і нариси мають низку жанрових характеристик, що визначають їхню джерелознавчу специфіку. Передусім для цих текстів типовими є відносно невеликий обсяг та виразна документальна основа, що формує їх як форму рефлексії на конкретні події, постаті або ситуації. Композиційна структура таких творів тяжіє до тематичної вибіркості та довільної організації оповіді. У центрі

⁸² “Життєпис мовою листів і документів”. У Алла Горська. *Душа українського шістдесятництва*, упорядник Людмила Огнева. Смолоскип, 2015.

⁸³ Рарицький, “Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика”, 60.

оповіді зазвичай перебуває окремий епізод або факт, який набуває ширшого узагальнюючого значення, стаючи приводом для коментаря автора. Тому, у таких текстах особливо виразно проявляється індивідуальна позиція автора. Безпосередня оцінка подій, система аргументації, риторичні засоби, якими послуговується автор, стають важливими для вивчення. У цьому виді джерел, рефлексія постає у відкритішій, експресивнішій і часто публіцистично загостреній формі.

З огляду на ці ознаки, есеїстика і нариси дають відповідь на питання, якими мовними і концептуальними засобами дисидентське середовище формувало уявлення про свободу, культуру, репресії та національну ідентичність. Маємо публікації представників руху у літературно-мистецьких часописах, зокрема на сторінках таких видань, як «Сучасність»⁸⁴ і «Кур'єр Кривбасу»⁸⁵. Матеріали, що з'являлися у цих журналах, нерідко мали форму коротких спогадів або есеїв, які не претендували на повноцінний мемуарний наратив, проте відзначалися високим рівнем документальності та концентрацією на ключових подіях або постатях. Їхня цінність полягає також у тому, що вони нерідко репрезентують актуальні інтелектуальні інтереси та позицію автора в межах суспільних дискусій. Опублікованими як самостійні видання є есеї, зокрема, Є. Сверстюка⁸⁶, В'ячеслава Чорновола⁸⁷ та Валентина Мороза⁸⁸. Автори переважно фокусували увагу на оцінках дій радянської влади та інтерпретаціях радянської системи. Їх тексти містять елементи морально-філософської критики, що дозволяє розглядати їх як джерела для аналізу ідейних засад окремих представників дисидентського середовища.

⁸⁴ Чубук, Микола, упоряд. *Бібліографічний довідник журналу «Сучасність», 1961–2003*. Кальварія, 2003.

⁸⁵ Гамалій, Галина, упоряд. *Кур'єр Кривбасу. 1994-2004: Систематичний покажчик змісту*. Національна парламентська бібліотека України, 2005; Гамалій, Галина, упоряд. *Кур'єр Кривбасу (2005-2009): Систематичний покажчик змісту*. Національна парламентська бібліотека України, 2005.

⁸⁶ Сверстюк, Євген. *На святі надій*. Наша віра, 1999.

⁸⁷ Чорновіл, Вячеслав. *Твори в 10 т. Т. 7, Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992)*, упорядник Валентина Чорновіл, Голова редкол. Алена Пашко. Смолоскип, 2011; Його ж. *Твори в 10 т. Т. 8, Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993 – грудень 1995)*, упорядник Валентина Чорновіл, Голова редкол. Алена Пашко. Смолоскип, 2012; Його ж. *Твори в 10 т. Т. 9, Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997)*, упорядник Валентина Чорновіл, Голова редкол. Алена Пашко. Смолоскип, 2014; Його ж. *Твори в 10 т. Т. 10, Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1998 -березень 1999)*, упорядник Валентина Чорновіл, Голова редкол. Алена Пашко. Смолоскип, 2016.

⁸⁸ Мороз, Валентин. *Есеї, листи й документи*. Сучасність, 1975.

Отже, джерельна база дисертаційного дослідження складається з комплексу джерел особового походження, зокрема мемуарів, що репрезентують досвід учасників і очевидців дисидентського руху УРСР. Методологічні засади роботи з цим масивом передбачають жанрово-типологічну систематизацію мемуарних текстів, застосування принципів джерелознавчої критики, що дозволяє враховувати умови створення джерел, авторські позиції, часову дистанцію між подією та її фіксацією, а також вплив цензурних і політичних обмежень на структуру свідчення. Залучення мемуарів, щоденників, епістолярію та есеїстики забезпечує можливість співставлення різних форм репрезентації досвіду, що підсилює верифікацію інформації. У такий спосіб мемуаристика розглядається не як ізольовані тексти, а як цілісний джерельний корпус, придатний для історичного аналізу дисидентського руху в УРСР у 1960–1980-х рр.

1.3. Ключові поняття, основні теоретичні і методологічні підходи

Розкриття теми дослідження потребує попереднього визначення категоріального апарату, оскільки частина застосовуваних понять має дискусійний характер і по-різному тлумачиться в історіографії. Окремі терміни здавна перебувають у науковому обігу, однак їхній зміст продовжує уточнюватися відповідно до розширення предметного поля досліджень. Тому подальший виклад присвячений зокрема і послідовному розкриттю ключових понять, що є базисними для нашого дослідження.

У сучасній історичній науці документи особового походження дедалі частіше розглядаються як важливий сегмент джерельної бази, що дозволяє реконструювати історичні процеси в їх антропологічному та соціокультурному вимірі. Поняття *«документи особового походження»* є родовою категорією для мемуарів та інших різновидів его-документів. У сучасному джерелознавстві документи особового походження визначаються як комплекс історичних джерел, створених окремою особою в процесі її життєдіяльності, у яких відображено індивідуальний досвід, світогляд, оцінки історичних подій, соціального

середовища тощо. До цієї категорії традиційно відносять мемуари, щоденники, листування, автобіографії, а також усні інтерв'ю. Визначальною типологічною ознакою джерел особового походження є збіг постаті автора й об'єкта оповіді. Джерела особового походження опосередковані суб'єктивністю того, хто їх створює.

У межах відповідної традиції *мемуари* становлять окремий різновид джерел особового походження, що відрізняється насамперед ретроспективним характером викладу та свідомою літературною організацією матеріалу, тобто тексти, у яких події минулого відображені через індивідуальну перспективу автора, його досвід і систему цінностей. Відтак методологічну основу дисертаційного дослідження становлять засадничі положення джерелознавчих студій вітчизняних і зарубіжних дослідників, що розробляли критерії атрибуції, критики та інтерпретації біографічних джерел.

Посилення уваги до мемуарної літератури у другій половині ХХ ст. було зумовлене цілою низкою чинників, що відображали загальні зміни у гуманітарному знанні. Це пов'язано в першу чергу з антропологічним повтором у світовій соціогуманітаристиці, особливо починаючи з 1960-х рр., коли історична наука поступово зміщувала акценти від виключно політико-інституційних схем до вивчення людини як суб'єкта історичного досвіду і носія пам'яті. У цьому контексті посилюється інтерес до історії повсякденності, мікроісторії, історичної антропології, а також до різних форм еґо-документів як джерел, що репрезентують суб'єктивні виміри історичного процесу. Саме тому мемуари традиційно кваліфікуються як джерело, що залежить від пам'яті, емоційного стану, життєвого контексту, а також ідеологічних і моральних установок мемуариста.

Вивчення мемуарів може здійснюватися із застосуванням різних підходів: історичного, історико-літературного, культурологічного, психологічного тощо. Однак у сучасній науковій традиції найбільш усталеними залишаються історичний та літературознавчий підходи, які дозволяють, з одного боку, оцінити

мемуари як джерело фактичної інформації, а з іншого – розкрити їх як текст, що відображає авторську інтерпретацію дійсності.

У цьому дослідженні мемуари розглядаються передусім як різновид джерел, що містять інформацію про дисидентський рух в УРСР у його персональному вимірі. Під *дисидентським рухом* розуміється сукупність різнорідних форм індивідуальної та колективної громадянської активності, спрямованої на ненасильницький спротив політичним, ідеологічним і правовим практикам радянського тоталітарного режиму. Упродовж 1960–1980-х рр. цей рух об'єднував представників різних ідейних напрямів – правозахисного, національно-культурного, релігійного, демократичного, екологічного. Попри відмінність мотивів, програмних засад і форм діяльності представників руху, їх об'єднувало неприйняття репресивної політики радянської держави, використання переважно мирних методів боротьби та прагнення до публічного засвідчення порушень прав і свобод людини.

Мемуари дають змогу реконструювати мотивацію учасників спротиву, механізми самоорганізації, соціальні мережі, внутрішню атмосферу дисидентського середовища, а також досвід репресій і табірної життя. Водночас, евристичний потенціал мемуарів є нерозривно пов'язаним із проблемою їх джерельної достовірності, що актуалізує необхідність застосування критичного аналізу.

Невід'ємною складовою практичного джерелознавства є *критика джерела*, спрямована на з'ясування ступеню повноти, достовірності та репрезентативності інформації, а також на здійснення атрибуції тексту – встановлення авторства, часу, місця і обставин, що зумовили появу джерела. Важливість цього етапу зумовлена тим, що мемуарний текст, будучи продуктом пам'яті, нерідко демонструє селективність відтворення подій, тенденційність оцінок, а також залежність від зовнішніх чинників – політичної ситуації, цензурних обмежень, кола читачів, до яких звертається автор тощо. Особливого значення це набуває при вивченні дисидентського руху, адже значна частина мемуарів створювалася або в еміграційному середовищі, або в пострадянський

період, що суттєво впливало на тональність текстів, вибір фактів та характер їх осмислення.

Проблематика критики мемуарних джерел детально розроблена у працях Г. Стрельського, який конкретизував розмежування зовнішньої та внутрішньої критики. Зовнішня критика передбачає, насамперед, перевірку автентичності мемуарів, тобто підтвердження їх належності конкретному авторові, а також встановлення історії тексту: наявності рукописних варіантів, редакційних втручань, цензурних правок, особливостей публікації та перевидань. Важливим елементом зовнішньої критики є визначення характеру текстових нашарувань і змін, що виникли внаслідок різних редакцій, а також реконструкція первісної версії джерела⁸⁹.

Внутрішня критика мемуарів, у трактуванні Г. Стрельського, зосереджується на аналізі соціального походження автора, його соціальної приналежності, професії, службового статусу⁹⁰. Застосування такого підходу дає змогу пояснити специфіку авторського бачення та встановити ті чинники, які могли впливати на оцінку подій. Окрім того, для мемуарів внутрішня критика дає можливість встановити наскільки автор був безпосереднім учасником подій, очевидцем або ретранслятором чужих свідчень, тобто визначити межі його інформованості. Це безпосередньо впливає на характер репрезентації дисидентського руху та наративне конструювання пережитого.

Водночас мемуарні джерела, попри властиву їм суб'єктивність, мають важливу перевагу: вони дозволяють реконструювати не лише зовнішній перебіг подій, але й внутрішній світ учасників історичного процесу – систему цінностей, психологічні стани, мотивацію, емоційні реакції, переживання репресій. Це робить мемуари особливо цінними для дослідження дисидентського руху, що формувався не тільки через політичні обставини, але й через моральні та світоглядні імперативи.

⁸⁹ Цит. за: Надія Любовець, "Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми", *Українська біографістика*, № 7 (2010): 84.

⁹⁰ Там само, 84.

Сучасний досвід джерелознавчих досліджень засвідчує, що вивчення походження та формальних характеристик мемуарного тексту практично неможливе у відриві від його змістового наповнення. Дедалі частіше наголошується, що традиційне розмежування зовнішньої та внутрішньої критики має певні методологічні обмеження, адже в його межах аналіз здебільшого зосереджувався на окремому джерелі як ізольованому тексті, який може фіксувати лише фрагментарні факти⁹¹. У цьому контексті критика мемуарів як джерел у сучасній соціогуманітаристиці має на меті встановлення співвідношення між фактичним та інтерпретаційним рівнями джерела. Тому, сьогодні джерелознавча критика включає кілька взаємопов'язаних різновидів аналізу, зокрема фактологічний, аналітичний, логічний і синтетичний⁹².

У межах такої методологічної логіки показовими є напрацювання Ірини Войцехівської, яка запропонувала послідовний алгоритм критичного опрацювання мемуарних джерел. Запропонована дослідницею схема передбачає, по-перше, ідентифікацію автора та реконструкцію його біографічного й світоглядного контексту, що дозволяє з'ясувати соціальне становище, досвід і можливі мотиваційні чинники написання тексту. По-друге, важливим є спонукальний мотив створення мемуарів і їхнього ймовірного адресата, адже призначення тексту безпосередньо впливає на характер викладу та способи репрезентації подій. По-третє, принциповим є з'ясування часу й місця написання, зокрема визначення дистанції між описуваними подіями та моментом їх фіксації, адже це може вплинути на достовірність джерела. На четвертому етапі враховується жанрова форма мемуарного письма (щоденникові записи, спогади, автобіографічні та літературні записи), що визначає рівень деталізації та принципи організації матеріалу. Нарешті, завершальним етапом виступає оцінка повноти й достовірності мемуарного джерела, яка включає перевірку

⁹¹ Марко Варшавчик, ред., *Джерелознавство історії України: довідник* (Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998), 39.

⁹² Ярослав Калакура, "Джерелознавство", у *Спеціальні історичні дисципліни: довідник* (Львів, 2008), 177.

фактів, зіставлення їх із паралельними свідченнями та встановлення ступеня відповідності між авторською інтерпретацією і подієвою реальністю⁹³.

Застосування зазначених принципів є доцільним у дослідженні мемуарів учасників дисидентського руху в УРСР, оскільки вони формувалися в умовах тривалої конфронтації з радянською репресивною системою, а також у ситуації, коли сам акт написання й поширення спогадів міг набувати політичного значення. У зв'язку з цим під час аналізу таких джерел необхідно враховувати можливу тенденційність, зумовлену, наприклад, бажанням підкреслити репресивний характер радянської влади. Важливо також враховувати фактор пам'яті як механізму, що не відтворює події у їхній первісній формі, а реконструює їх через призму пізнішого життєвого досвіду, нових історичних реалій та переосмислених оцінок.

Важливим інструментом є також зіставлення мемуарних свідчень із документами офіційного походження – архівними матеріалами КДБ, судово-слідчими справами, матеріалами партійних органів, із текстами самвидаву й правозахисної документації, а також із мемуарними текстами інших представників дисидентського руху. Метою є здійснити перехресну верифікацію даних, встановити рівень точності повідомлень, окреслити межі реконструкції фактів і водночас зберегти цінність мемуарів як джерела для вивчення зокрема історичних і культурних аспектів дисидентського руху УРСР.

Мемуарний текст виступає як і спосіб самопредставлення автора, конструювання його ідентичності, а також упорядкування пам'яті, що вибудовується відповідно до певної сюжетної логіки⁹⁴. Відтак, методологічно обґрунтованим є залучення інструментарію *наратологічного аналізу*, що дозволяє простежити, яким чином індивідуальний досвід автора набуває текстуальної форми, як структурується оповідь, які епізоди стають центральними, а які опиняються на периферії або залишаються

⁹³ Ірина Войцехівська, “Мемуаристика”, у *Спеціальні історичні дисципліни: довідник* (Львів, 2008), 362-364.

⁹⁴ Schwalm, “Autobiography”.

неартикульованими, а також як у текстах формується образ «я» та образ «іншого».

Застосування наратологічного аналізу в дослідженні мемуарів як джерела пов'язане з усвідомленням того, що автобіографічний текст не може бути нейтральним щодо власного матеріалу. Автор, звертаючись до минулого, неминуче здійснює селекцію подій, вибудовує причинно-наслідкові зв'язки, формує внутрішню послідовність, що не завжди збігається з реальною хронологією, та створює певний образ себе як історичного суб'єкта. Особистий досвід репресій, конфронтації з системою та табірному ув'язненню часто має фрагментарний і травматичний характер, що не піддається безпосередньому опису без його структурного переосмислення. Саме через наративний порядок автор мемуарів перетворює індивідуальне переживання на осмислене свідчення, а відтак – на форму історичного досвіду.

Мемуари як жанр можуть демонструвати різні наративні стратегії. У мемуарах представників дисидентського руху нерідко поєднуються елементи щоденника, публіцистики, морально-філософської рефлексії та політичного свідчення. Така жанрова гібридність виявляє не тільки інформаційний потенціал, а й отже не тільки необхідність досліджувати зміст, але й форму наративу, що проявляється у способах називання, риторичних прийомів, наративної перспективи.

Доцільно враховувати різницю між автором як реальною історичною постаттю та оповідачем як наративною позицією, від якої ведеться розповідь. В цьому контексті, для інтерпретації мемуарів, важливими є звернення до напрацювань Філіпа Лежена, насамперед до його концепції «*автобіографічного пакту*» (*le pacte autobiographique*). Відповідно до неї, автор автобіографічного письма укладає з читачем умовну угоду про правдивість викладу з його боку та відповідальність за достовірність представленої історії. Така угода протиставляється «*романному пакту*» (*le pacte romanesque*), згідно з яким підкреслюється вигаданий характер подальшої оповіді та дистанція між автором

і персонажем⁹⁵. Натомість, однією з ознак автобіографії, за Ф. Леженом, є тотожність автора, оповідача і головного героя⁹⁶. Водночас зазначена тотожність не усуває проблеми суб'єктивності викладу, вона лише задає установку сприйняття тексту, за якої читач очікує від автора свідчення, а не художньої вигадки.

Сучасні дослідження автобіографічного письма пропонують іншу перспективу, зміщуючи увагу з тотожності на багатовимірність автобіографічного «я». Зокрема, Хельга Швальм наголошує на розмежуванні автобіографічного суб'єкта щонайменше на «пережите Я» («narrated I») та «оповідне Я» («narrating I»)⁹⁷. «Пережите Я» пов'язане з безпосередньою участю у подіях, тоді як модель «оповідного Я» вибудовується в самому тексті і формує образ автора як історичного суб'єкта. У мемуарному жанрі ця межа часто видається розмитою, однак саме її аналітичне розрізнення дозволяє критично оцінити текст як конструкцію. Відповідно, дисертаційне дослідження враховує, що мемуари водночас є і свідченням, і формою інтелектуальної реконструкції, де автор виступає інтерпретатором історії, а не лише її очевидцем.

Теорія наративної ідентичності Поля Рікера⁹⁸ посідає центральне місце у сучасних студіях автобіографічного письма і закономірно входить до корпусу базових концепцій, на які спираються дослідники джерел особового походження. Її евристичний потенціал визначається тим, що вона дозволяє розглядати ідентичність не як статичну й наперед задану характеристику суб'єкта, а як процес, у якому саморозуміння досягається через оповідне осмислення прожитого. У цьому контексті автобіографічний жанр постає як найбільш підходящий для реалізації наративної ідентичності, адже він безпосередньо ґрунтується на практиці перетворення досвіду на послідовну історію, здатну виконувати функцію самоінтерпретації.

⁹⁵ Philippe Lejeune, *Le pacte autobiographique* (Éditions du Seuil, 1975), 27.

⁹⁶ Ibid., 26-27.

⁹⁷ Schwalm, "Autobiography".

⁹⁸ Дет.: Paul Ricoeur, "Narrative Identity", *Philosophy Today* 35, № 1 (1991): 73-81.

У визначенні П. Рікера, *нарративна ідентичність* визначається як така, де суб'єкт приходить до самопізнання через побудову «зв'язної та прийнятної історії» про себе⁹⁹. Будь-яка автобіографічна репрезентація передбачає конструювання суб'єкта себе як героя власної історії. Автор, інтерпретуючи, впорядковуючи, оцінюючи і концептуалізуючи пережите, формує в процесі письма образ себе як історичного суб'єкта.

Застосування концепції нарративної ідентичності у дослідженні мемуарів актуалізує необхідність виходити за межі аналізу її сталості та індивідуальної пам'яті, адже мемуари – це здебільшого про включення особистого досвіду у ширший, соціокультурний та колективний контекст. Закономірно, це стосується текстів, пов'язаних із травматичними історичними подіями, у яких пам'ять виходить за межі автобіографічної рефлексії та набуває характеру свідчення. Сучасні студії травми послідовно підкреслюють, що травматичний досвід у нарративі часто постає як порушення звичних структур оповіді, характеризуючись фрагментарністю, повторюваністю, розривами в оповіді, зміщенням акцентів або раптовими переходами між темами і часовими відрізками. Адже пережитий досвід не тільки відтворюється, але й переосмислюється, опрацьовується у процесі письма, набуваючи символізму, через який травма може бути інтегрована у колективну пам'ять спільноти.

Сьогодні дослідження травматичного досвіду зосереджуються передусім на питаннях його вербалізації, нарративної репрезентації та ролі пам'яті у формуванні індивідуальної й колективної ідентичності. Пам'ять залишається центральною категорією для зображення впливу травми. Мішель Балаєв пропонує розглядати пам'ять про травму не як «заморожений», а тому і незмінний спогад, а як «плинний процес реконструкції», то за таких умов «травматичне минуле не можна відновити в кріогенному стані, а радше створюється та відтворюється в моменти спогадів»¹⁰⁰. Так, травматичне минуло відтворюється заново кожен раз

⁹⁹ Цит. за: Patrick Crowley, "Paul Ricœur: the Concept of Narrative Identity, the Trace of Autobiography", *Paragraph* 26, № 3 (2003): 3.

¹⁰⁰ Michelle Balaev, "Trauma Studies", in *A Companion to Literary Theory*, ed. David H. Richter (John Wiley & Sons, 2018), 366-367.

в акті пригадування. І цей досвід набуває нових форм і значення через наявні історичні, культурні та мовні умови його артикуляції. Саме тому травматичне минуле виявляється тісно пов'язаним із моментом теперішнього, у якому відбувається пригадування та його інтерпретація. І що важливо, травма таким чином проявляється аналогічно – не лише в тому, що проговорюється, але й у тому, що залишається поза межами сказаного або набуває непрямой форми. Тому варто зважати на цінності, які сформовані в теперішній момент пригадування. Для мемуарів дисидентів концепт травми має власний потенціал, оскільки автори значної частини таких текстів прагнуть розповісти про свою травму з метою зафіксувати злочини радянського тоталітарного режиму, надати їм публічності. Однак навіть за наявності чіткої інтенції документування, травматичний досвід у мемуарах часто репрезентується таким же чином через стриманий, фактографічний стиль. Це може розглядатись як і спосіб дистанціювання від пережитого, і як стратегія надання тексту документального характеру водночас. Також, особливістю мемуарів представників руху є те, що їх оповідь про травму репрезентуються не стільки через опис власних переживань, а скільки через спостереження насильства над іншим. Тому, попри прагнення до раціональної і стриманої оповіді авторами, у текстах простежуються всі ті самі характерні ознаки травматичної репрезентації: перерваність оповіді, повторюванні акценти, фрагментарність або, навпаки, надмірна деталізація окремих сцен. Важливо дивитись на вплив травми на структуру мемуарного письма, виклад, характер переходів між подіями.

Досліджуючи особливості репрезентації травматичного досвіду та його осмислення в колективній пам'яті, Домінік Лакапра виокремлює первинну та вторинну пам'ять. Первинна пам'ять пов'язана з самим переживанням подій суб'єктом та його спогадами про пережите, тоді як вторинна «є результатом критичного опрацювання первинної пам'яті – чи то самою особою, що власне має автентичні спогади про свій власний досвід, або ж іншим посередником,

найчастіше, істориком»¹⁰¹. Вона формується тоді, коли первинний досвід стає предметом інтерпретації, впорядкування й текстуального оформлення. Але вторинна пам'ять виникає не тільки через сам акт письма, а й через подальшу рецепцію тексту читачем. У результаті, травматичний спогад через посередництво текстів і їх прочитання стає вторинною пам'яттю. А відтак, пам'ять про травматичні події формується як спільна колективна пам'ять.

Концепція постпам'яті Маріанни Гірш зосереджена на тому різновиді пам'яті, що формується опосередковано, через сімейні історії й тексти тих, хто не був безпосереднім учасником пережитих подій, але виріс у середовищі, насиченому розповідями про них. М. Гірш визначає *постпам'ять* як «зв'язок другого покоління з сильним, часто травматичним досвідом, який передував їхньому народженню, але який, тим не менш, був переданий їм настільки глибоко, що, здається, становить їхні власні спогади»¹⁰². У такому випадку пам'ять формується через образи, розповіді та тексти, які сприяють включенню наступних поколінь у певний травматичний досвід, що передував їх власному життю. Постпам'ять не є повторенням первинного переживання, але може впливати на колективну пам'ять, оскільки сприяє кращому розумінню минулого і створенню зв'язку з ним.

Методологія дослідження також спирається на дослідницькі можливості *просопографії* як спеціальної історичної дисципліни, що дає змогу виявляти структури, взаємозв'язки і механізми ідентифікації в межах певної спільноти. Сучасні дослідники соціальних і політичних рухів дедалі активніше осмислюють потенціал міждисциплінарних підходів, здатних виходити за межі подієвої історії та зосереджувати увагу на соціальних структурах, взаємозв'язках і механізмах колективної дії. Важливо зрозуміти, як індивідуальні історії впливають на колективні процеси і, навпаки, – як загальна групова динаміка відображається на особистісних переконаннях і діях окремих осіб. Просопографія, що оперує

¹⁰¹ Цит. за: Оксана Кісь, «Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор», у *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*, ред. Гелінада Грінченко та Наталія Ханенко-Фрізен (ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010), 185.

¹⁰² Marianne Hirsch, «The Generation of Postmemory», *Poetics Today* 29, № 1 (2008): 103.

міждисциплінарними методами, пропонує особливо цінний інструментарій для вивчення таких рухів, що дає змогу виявити закономірності, притаманні певній спільноті, не випускаючи з уваги індивідуальних відмінностей. Поступове утвердження просопографії як самостійної історичної дисципліни супроводжується розширенням предметного поля її досліджень, що надає широкі можливості для комплексного аналізу складних соціальних і політичних явищ¹⁰³. У дисертаційному дослідженні просопографія застосовується як інструмент виявлення етапів розвитку, логіки та внутрішніх трансформацій дисидентської спільноти, що не мала формальної організації й функціонувала в змінному політичному контексті радянського суспільства. Аналіз персонального складу, механізмів внутрішньої солідарності та шляхів залучення до руху потребує зосередження водночас на індивідові та груповій динаміці, що й надає нові перспективи для використання просопографії.

Існує давня традиція просопографічних розвідок, проте становлення просопографії відбулося у XIX ст., коли її розглядали передусім як один із допоміжних методів вивчення соціальних груп. Витоки просопографії можна простежити в біографічній традиції античних і середньовічних хронік, однак лише з розвитком історичної науки в добу позитивізму вона набула системного характеру. Початково її можливості застосовувалися переважно для вивчення політичних еліт, зокрема адміністративних структур Римської імперії та правлячих класів середньовічної Європи. Такий напрямок досліджень був тісно пов'язаний із панівною на той час тенденцією історіографії, яка надавала перевагу персоналіям і політичній історії над соціальними й економічними процесами¹⁰⁴.

У другій половині XX ст. просопографія вийшла за межі переважно описового підходу і набула нового значення завдяки знаковій статті Лоуренса Стоуна, опублікованій 1971 р.¹⁰⁵ Поза тим що Л. Стоун запропонував класичне

¹⁰³ Koenraad Verboven and others, "A Short Manual to the Art of Prosopography", in *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*, ed. Katharine Keats-Rohan (Unit for Prosopographical Research, 2007), 41.

¹⁰⁴ Див. дет.: Малая, Ганна. "Просопографія та її можливості для створення колективного портрета дисидентів УРСР (1960–1980-ті роки)". *Українська біографістика*, 2025, 311–24.

¹⁰⁵ Stone, Lawrence. "Prosopography". *Daedalus* 100, № 1 (1971): 46–79.

визначення просопографії, він розмежував так звану елітарну і масову просопографію. Перший напрям просопографічних досліджень орієнтований на вивчення еліт, що складаються з малочисельної, але якісно задокументованої групи індивідів, які відіграли важливу роль у формуванні політичних і соціальних процесів; другий напрям охоплює широкі соціальні групи з обмеженими вихідними відомостями¹⁰⁶. Л. Стоун наголошує на значущості аналітичного складника даних, але також зазначає, що особливо важливим є його використання для розкриття більш комплексних питань, які виходять за межі дослідження окремих постатей¹⁰⁷.

Сьогодні просопографія активно розширює межі свого дослідницького поля, демонструючи здатність охопити широке коло соціальних, політичних і культурних явищ. Просопографія зосереджується на цілісному аналізі родин, соціальних верств, інтелектуальних і професійних спільнот. Відтак її дослідницький інструментарій дедалі більше охоплює різноманітні теми, історичні періоди та географічні регіони. Постає потреба у методологічному розмежуванні між біографістикою і просопографією. Попри подібну джерельну базу і орієнтацію на використання біографічних даних, на нашу думку, вони ставлять перед собою різні дослідницькі завдання і потребують більш чіткого окреслення меж¹⁰⁸. Біографістика зосереджується на вивченні індивіда в усьому багатовимірному контексті його життя: реконструкція фактів біографії, виявлення логіки індивідуального вибору, формування особистості у взаємодії із соціальним середовищем. Просопографія ж оперує множинністю біографій, щоб виявити типові риси, повторювані моделі, соціальні й демографічні закономірності тощо, характерні для певної групи. Її головне завдання полягає у створенні колективного портрета, де індивід розглядається не як унікальна фігура, а як представник певної соціальної, професійної чи інтелектуальної спільноти. Біографістика також вивчає структури, у які включений індивід, проте

¹⁰⁶ Verboven and others, "A Short Manual to the Art of Prosopography", 42.

¹⁰⁷ Stone, "Prosopography", 47.

¹⁰⁸ Томозов, Валерій. "Просопографія: дисциплінарний статус і дослідницькі можливості" *Українська біографістика*, № 22 (2021): 59.

вона сфокусована на конкретній постаті. Саме це обумовлює новизну й актуальність сучасних вітчизняних просопографічних досліджень. Отже, йдеться про потребу чіткішого окреслення просопографії та її можливостей у дослідженні, зокрема і дисидентського руху УРСР.

Визнання просопографії окремою дослідницькою галуззю отримало теоретичне обґрунтування в довіднику «Спеціальні історичні дисципліни». У статті, що увійшла до цього видання, Надія Миронець та Інна Старовойтенко окреслюють історичний розвиток просопографії та її значення для сучасних історичних студій, що значно сприяє інституціоналізації просопографії в межах історичної науки¹⁰⁹. Уже в одноосібній статті І. Старовойтенко не лише підтверджує статус просопографії як окремої історичної дисципліни, а й розглядає її взаємозв'язки з біографістикою і соціальною історією¹¹⁰.

Водночас Валерій Томозов у своєму дослідженні прагне не лише концептуалізувати дисциплінарний статус просопографії, а й розробити класифікацію джерел і методикку їхнього аналізу¹¹¹. Його підхід дає змогу впорядкувати просопографічний матеріал, окреслити ключові аналітичні інструменти та простежити внутрішні закономірності в структурі й розвитку соціальних груп.

Завдяки цим теоретичним розвідкам, що критично осмислюють методологічні основи просопографії та її евристичний потенціал, вона утверджується як спеціальна історична дисципліна, що формує власні методологічні основи та концептуальні межі. Однак методологічні аспекти просопографії й досі недостатньо осмислені, а її евристичний потенціал ще не використовується повною мірою. Особливо відчутною є нестача досліджень, що застосовують просопографічні методи до аналізу українського дисидентського

¹⁰⁹ Надія Миронець та Інна Старовойтенко, «Просопографія», у *Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, авт. кол. Ірина Войцехівська, Валерій Томозов, Марія Дмитрієнко та ін. (Львів, 2008), 424–431.

¹¹⁰ Старовойтенко, Інна. «Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень». *Українська біографістика*, № 4 (2008): 50–66.

¹¹¹ Валерій Томозов, «Треки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти» (Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, Інститут історії України НАН України, 2021), 123–124.

руху. Хоча деякі праці містять елементи такого підходу, вони рідко формують його як головний дослідницький інструмент, що значно звужує можливості для вивчення внутрішніх процесів та взаємодій у межах руху.

Проте, незважаючи на зростання інтересу до цієї галузі, її становлення супроводжується низкою завдань, які стосуються насамперед визначення її дисциплінарного статусу й термінології. Постає питання про об'єкт просопографічного дослідження. Зазвичай виділяють два основних підходи¹¹². Один із них фокусується на аналізі мережі відносин, де основну увагу приділено вивченню окремої особи через її взаємодії всередині спільноти. Інший підхід передбачає формування групового портрета через відображення типових характеристик і виявлення спільних рис. До того ж великий масив джерел для дослідження потребує ретельного аналізу, щоб забезпечити достовірність висновків. Водночас просопографія зазнає критики за те, що її часто використовують, коли традиційні джерела інформації є обмеженими. Це може призвести до сприйняття просопографії лише як частини більшого дослідження, проте такий підхід є обмеженим і не враховує справжнього потенціалу просопографії як самостійної дисципліни. Адже саме ця її здатність працювати з великим масивом різнопланових джерел є її ключовою перевагою.

Просопографія вирізняється своєю адаптивністю, оскільки методологічні прийоми і питання, які дослідник ставить перед собою, залежать від доступного джерельного матеріалу. Власне, саме характер джерел обумовлює, які аспекти життя чи суспільних взаємозв'язків групи можуть бути реконструйовані. У цьому сенсі просопографія ефективно інтегрує різні типи даних, створюючи цілісну картину досліджуваного явища. Зокрема, український дисидентський рух залишив по собі широку джерельну базу, яка дає змогу провести як мінімум два різних типи просопографічних досліджень, кожне з яких залежить від домінуючих джерел. Якщо основу становлять офіційні документи – особові справи, протоколи допитів, автобіографії, характеристики тощо, – дослідження

¹¹² Katharine Keats-Rohan, "Chameleon or Chimera? Understanding Prosopography", in *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*, ed. Katharine Keats-Rohan (Occasional Publications UPR, 2007), 10.

набуває соціологічного характеру, що відкриває шлях до статистичних узагальнень. Ці джерела, хоч і обмежені офіційним наративом, але дають змогу відтворити структуру учасників руху, їхній соціальний статус, потенційні масштаби репресій тощо. Проте, коли залучають джерела особового походження, вони розширюють можливості просопографії, бо формальні аспекти біографії переплітаються із досвідом взаємодії дисидентів, їхньою мотивацією, еволюцією поглядів.

Зважаючи на це, основне завдання колективної біографії українських дисидентів не обмежується встановленням їхніх спільних характеристик, таких як соціальне походження чи професійна зайнятість. Натомість її ключова мета полягає в дослідженні глибших механізмів формування особистості, таких як сімейні зв'язки, умови виховання, а характер стосунків усередині групи впливає на становлення індивідуальних світоглядних позицій і стратегій учасників руху.

Зв'язок між героями просопографічного дослідження може бути не завжди очевидним, оскільки вони часто не мають чіткої формалізації чи визначених меж. Однак певний зв'язок у межах групи або серед учасників руху все ж має прослідковуватися, що створює можливість для їхнього аналізу в межах колективної біографії¹¹³. Це може ускладнювати побудову єдиної картини руху і виявлення всіх його учасників, що також висуває додаткові вимоги до методології дослідження.

Попри вказані труднощі саме багатовимірний характер дисидентського руху створює унікальні умови для застосування просопографії. Такий підхід допомагає не лише розкрити соціальні й демографічні характеристики учасників, але й дослідити формування колективної ідентичності та мережових зв'язків. Дослідницькі можливості просопографії є не лише інструментом реконструкції історії конкретної групи, але й сприяють глибшому розумінню процесів соціальних і політичних трансформацій, які визначали розвиток українського суспільства в другій половині XX ст. Завдяки методологічній адаптивності та

¹¹³ Keats-Rohan, "Chameleon or Chimera? Understanding Prosopography", 8.

міждисциплінарному характеру просопографія надзвичайно перспективна для вивчення зокрема і дисидентського руху УРСР.

У процесі джерелознавчого аналізу мемуарів як джерела було використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних методів, що враховують зокрема і специфіку документів особового походження. Компаративний метод забезпечив верифікацію фактологічної інформації, що міститься в мемуарах, шляхом її співставлення з матеріалами інших груп джерел, а також дозволив виявити розбіжності у свідченнях та визначити ступінь їх достовірності. Також, компаративний метод використовувався для аналізу авторських позицій щодо ключових подій дисидентського руху, а також виявлення відмінностей у способах їх інтерпретації.

Для систематизації та типологізації матеріалу використовувалися метод класифікації та узагальнення, що дали змогу виокремити характерні риси мемуаристики як джерельного комплексу й визначити типові жанрові особливості та центральні теми спогадів дисидентів.

Методи аналізу і синтезу забезпечили структурування мемуарного матеріалу за тематичними блоками та його подальший аналіз у межах цілісної концепції дослідження. Застосування принципу історизму забезпечило інтерпретацію мемуарних свідчень у контексті конкретних політичних, соціальних і культурних умов радянської доби, а також уможливило врахування часу створення мемуарів і обставин їх написання.

Застосування проблемно-хронологічного методу дозволило поєднати часову послідовність розвитку дисидентського руху УРСР із виокремленням ключових аспектів, зокрема форм діяльності, інструментів репресивного впливу та еволюції моделей спротиву. Методи просопографії сприяли реконструкції індивідуальних біографій учасників руху, аналізу їх соціального та професійного профілю та формуванню колективного портрета дисидентського середовища.

У сукупності зазначені методи забезпечили науково обґрунтовану інтерпретацію мемуарних джерел, поєднавши критичний аналіз їх достовірності

з виявленням їх інформаційного потенціалу для дослідження дисидентського руху УРСР в 1960–1980-ті рр.

Отже, мемуари дисидентів є не лише носіями фактичної інформації про події, учасників і обставини функціонування дисидентського середовища, але й формою осмислення та репрезентації пережитого досвіду. Це зумовлює необхідність поєднання традиційних джерелознавчих принципів критики із сучасними теоретичними підходами, орієнтованими на студії пам'яті та наративу. Наратологічний аналіз дозволяє простежити логіку осмислення і впорядкування мемуарного тексту, виявити особливості конструювання автобіографічного «я» та способи інтерпретації минулого його автором.

У мемуарному тексті автор вписує власний особистий досвід у ширший контекст, де індивідуальна пам'ять може перетинатись із пам'яттю спільноти. Концепції пам'яті та постпам'яті уможливають простеження взаємозв'язку між індивідуальним досвідом та колективними уявленнями про минуле. Особливого значення це набуває під час вивчення дисидентського руху, оскільки значна частина його учасників осмислювала власний досвід крізь призму попередніх репресивних практик радянської держави, а створені ними тексти згодом стали важливим чинником формування суспільної пам'яті про спротив тоталітарному режиму.

Залучення методів просопографії у дослідженні дає змогу реконструювати соціально-професійні характеристики учасників руху, виявити мережі взаємодії, спільні моделі поведінки, ціннісні орієнтації та механізми групової ідентифікації. Попри те, що дисидентська спільнота не мала формальної організації й функціонувала в змінному політичному контексті радянського суспільства, просопографія дає змогу розглядати дисидентський рух крізь призму мережеских зв'язків, колективного досвіду і спільних практик опору. Саме ці зв'язки, а не лише ідеологічна основа, можуть визначати приналежність до руху.

Висновки до розділу 1.

Сучасні дослідження дисидентського руху УРСР формуються в умовах суттєвого переосмислення як джерельної бази, так і дослідницьких підходів. Якщо ранні публікації значною мірою визначались обмеженим доступом до джерел і зовнішньополітичним контекстом їх створення, то подальше розширення джерельного корпусу й методологічна диверсифікація зумовили перехід до багатовимірного вивчення руху. Тривалий час увага дослідників зосереджувалась переважно на інституційних, організаційних та подієвих аспектах руху. Дисидентство описувалось як сукупність форм діяльності, течій і структур, однак суб'єктивний вимір цього досвіду – те, як самі учасники інтерпретували власну причетність, осмислювали репресії та вибудовували уявлення про себе і своє середовище – залишався на периферії дослідницького інтересу.

Розширення джерельної бази, зокрема внаслідок відкриття архівів і введення до наукового обігу джерел особового походження, суттєво змінило можливості дослідження дисидентського руху. Джерельна база дослідження, що включає мемуари та самвидав, дозволяє відтворити мотивації, уявлення та інтерпретації подій, які не фіксуються в офіційних документах.

Це уможлиблює співвіднести зовнішній перебіг подій із внутрішніми переконаннями їх учасників. Ці джерела відображають внутрішні орієнтири учасників руху, їх ставлення до подій і власної діяльності. Вони також дозволяють простежити, як змінювалося розуміння подій у процесі їх подальшого осмислення. Опрацювання цього масиву передбачає жанрово-типологічну класифікацію текстів. У дисертаційному дослідженні джерельна база репрезентована комплексом джерел особового походження, до якого входять епістолярій, щоденникові записи та мемуари. Така класифікація ґрунтується на видових особливостях зазначених джерел і відображає різні форми фіксації та осмислення індивідуального досвіду, зокрема ступінь авторської рефлексії, часову дистанцію між подією та її описом, а також рівень самоцензури. В свою

чергу, мемуари поділяються на мемуари про історичні події, автобіографічні спогади (життєписи) та біографічні мемуари.

Природа обраних джерел визначає і характер методологічної рамки дослідження. Застосована методологія спирається на принципи джерелознавчого аналізу та міждисциплінарні підходи, орієнтовані на аналіз наративних і смислових структур тексту. У центрі уваги перебувають способи конструювання досвіду, відбір і ієрархізація подій, а також форми їх репрезентації. Такий підхід дає змогу поєднати реконструкцію історичних подій із дослідженням їх змістового наповнення.

РОЗДІЛ 2. МЕМУАРИ УКРАЇНСЬКИХ ДИСИДЕНТІВ ЯК БІОГРАФІЧНЕ ТА ПРОСОПОГРАФІЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Хрущовська «відлига» позначила собою період відносної лібералізації суспільного життя, який, однак, не передбачав перегляду фундаментальних засад радянської системи. Межі дозволеного залишалися розмитими, відкриваючи простір як для надій, так і для розчарувань. У цій атмосфері відбувалося становлення світогляду тих, хто прагнув оновлення суспільства, а згодом опинився в опозиції до державної політики. Тому дослідження дисидентства неможливе без аналізу внутрішніх змін, що відбувалися в свідомості його учасників, які через конфронтацію з репресивною системою почали визначати нові обриси своєї самоідентифікації, їх місце в суспільстві та шляхи опору тоталітаризму.

Це переосмислення відбувалося в постійному зв'язку з іншими учасниками процесу. Учасники протестних ініціатив, автори відкритих листів, розповсюджувачі самвидаву, зрештою, в'язні радянських таборів опинялися у спільному середовищі дискусій і конфліктів, підтримки й суперечок. Ці взаємодії були ключовими для формування колективної біографії дисидентства – середовища, що мало свої закономірності розвитку, етапи становлення й трансформації, систему зв'язків і рівень групової згуртованості. В цьому розділі аналізується комплексний процес формування світогляду українських дисидентів, зосереджуючи увагу на тих механізмах, які визначали їх ідентичність. На основі мемуарних джерел простежується, як змінювалось сприйняття власної ролі у суспільстві, як взаємодія із іншими представниками дисидентських національних рухів впливала на усвідомлення своєї окремішності чи, навпаки, причетності до ширшого протестного руху. Особлива увага приділяється питанням самоідентифікації дисидентів: чи сприймали вони себе як опонентів режиму, чи натомість бачили свою діяльність як боротьбу за реалізацію конституційних прав? Якими бачили інших учасників дисидентського руху – як союзників чи як носіїв альтернативних, а подекуди й суперечливих поглядів? Врешті, реконструюється колективна біографія українського

дисидентства за допомоги мемуаристики, визначаючи як спільні риси, так і особливості індивідуальних життєвих шляхів.

2.1. Формування світогляду та життєвих траєкторій дисидентів у світлі мемуаристики

Тоталітаризм ставить собі за мету глибоке і всебічне проникнення в кожную сферу життя, обмежуючи індивідуальну свободу на всіх рівнях – від публічної діяльності до приватних переконань. Цей всеосяжний контроль і є відмінною рисою тоталітарних режимів. Їх вплив не обмежується регулюванням політичної діяльності чи економічних відносин, а спрямований на трансформацію самої структури суспільства, підкорення культури, освіти, комунікацій і навіть світогляду індивідів. Ця тотальність лежить в основі самої тоталітарної влади. Центральною метою таких режимів є створення однорідного суспільства, де відмінності між індивідуумами, їхніми переконаннями та діями практично виключаються. Кожен індивід, навіть у своєму приватному житті, не може залишатися поза межами ідеологічного контролю, бо будь-яке відхилення від офіційної лінії розглядається як потенційна загроза режиму.

Проте, мета такого контролю над свідомістю не зводиться до простого нав'язування ідей. У центрі цього процесу лежить прагнення позбавити індивіда здатності до критичного мислення. Ханна Арендт, аналізуючи природу тоталітарних режимів у своїй фундаментальній праці «Джерела тоталітаризму» наголошує, що справжньою «метою тоталітарного виховання завжди було не прищеплювання переконань, а позбавлення здатності набувати їх взагалі»¹¹⁴. Таким чином, індивід, вихований у тоталітарній системі, має втратити здатність до розрізнення реального і вигаданого, адже «ідеальний підвладний тоталітарного режимові – це не переконаний нацист або переконаний комуніст, а людина, для якої більше не існує різниці між фактом і фікцією (тобто реальності досвіду), і між істиною й неправдою (тобто норм мислення)»¹¹⁵.

¹¹⁴ Ханна Арендт, *Джерела тоталітаризму*, 2-ге вид. (Дух і літера, 2005), 521.

¹¹⁵ Там само, 527.

Режим не просто викорінює старі переконання чи формує нові – переконання як такі стають зайвими. Реальність досвіду більше не сприймається як основа для прийняття рішень чи формування думок. Зв'язок між досвідом і свідомістю вже втрачено. Натомість, усе підпорядковується великому дискурсу, що створюється владою. Конформізм стає єдиною можливою формою існування.

Через пропаганду, цензуру, ідеологічно спрямовану освіту та регламентацію культури держава намагалася зруйнувати здатність особистості мислити автономно. Проте цей контроль завжди є неповним, адже внутрішні суперечності, властиві як режиму, так і його підданам, породжують простори для індивідуального осмислення. Навіть серед тотального тиску на людину завжди залишався простір, де вона могла сумніватися, пригадувати, роздумувати і, зрештою, створювати опозицію, нехай навіть невидиму для системи. У цьому полягає фундаментальне протиріччя авторитарних систем: вони спираються на створення «універсальної» моделі мислення, але при цьому не здатні повністю подолати багатогранність людської свідомості. Теодор Адорно та його колеги з Франкфуртської школи розглянули, як соціальні умови, економічні структури та культурні механізми сприяють формуванню типу особистості, схильної до підкорення авторитарним системам. Т. Адорно пояснював, що ідеологічний тиск водночас знищує альтернативні думки, і в певному сенсі підсилює їх¹¹⁶. Іншими словами, чим більше авторитаризм прагне до повного контролю, тим більше зусиль доводиться витратити на подолання прихованих суперечностей, які є невіддільними від людської свідомості. У цьому сенсі дисиденти в Радянському Союзі є чи не найяскравішим прикладом цього явища. Вони уособлюють той внутрішній потенціал до відновлення інтелектуальної та моральної свободи, який зберігається навіть у найбільш репресивних суспільствах.

Якщо прагнути до розуміння внутрішніх суперечностей і механізмів світоглядних трансформацій дисидентів, необхідно звернутись до відповідних джерел, здатних розкрити не лише зовнішні події, а й суб'єктивне сприйняття їх учасниками. У цьому контексті мемуари мають особливу джерельну цінність,

¹¹⁶ Theodor Adorno and others., *The Authoritarian personality. Part 2* (John Wiley & Sons, Ltd, 1964), 976.

оскільки поєднують ретроспективний аналіз із суб'єктивним досвідом, а тому дозволяють дослідити складні процеси становлення переконань. Методологічний потенціал мемуаристики полягає у здатності передавати нюанси особистих мотивацій, сумнівів і самовизначення, що неминуче супроводжували осмислення власного місця в суспільстві. Через ці джерела можна виявити способи легітимації позиції представників руху перед самими собою та процес формування їх ціннісних установок в умовах тоталітарного контролю. Вони фіксують не тільки вплив суспільно-політичних умов, а й глибокі внутрішні переживання, які супроводжували цей процес, що робить їх незамінним джерелом для розуміння інтелектуальної історії радянського інакомислення. Окрім того, мемуари, будучи ретроспективною оповіддю, що створюється вже після завершення ключових етапів життєвого шляху, пропонують автору осмислити власний досвід в межах певної концептуальної рамки. Це означає, що мемуари реконструюють факти у світлі подальших рефлексій, і це має критичне значення для розуміння еволюції світогляду дисидентів. Це уможливорює дисидентам пояснити власні ідейні зрушення, надати їм обґрунтування. У багатьох випадках мемуари представників дисидентського руху формують наратив про поступове «прозріння», тобто перехід від початкової віри в радянську систему або хоча б її умовне прийняття до критичного усвідомлення її природи та, зрештою, до активного спротиву. Водночас ця ретроспективна структура може певною мірою згладжувати суперечності, що супроводжували реальний процес інтелектуального становлення.

Очевидно, що участь у дисидентському русі – це результат складного процесу формування світогляду, який неможливо звести лише до інтелектуального вибору чи особистих криз. Він не міг бути випадковим чи одномоментним. На перший погляд, деякі соціальні конструкції, накладені на громадян СРСР, здаються настільки всепоглинаючими і уніфікованими, що внаслідок може постати лише монолітне суспільство з єдиними поглядами та ідеалами. Усі громадяни Союзу піддавалися однаково ідеологічному впливу.

Вони здебільшого навчалися в подібних школах, читали однакові підручники, споживали ті самі пропагандистські наративи. Проте досвід різних людей у межах цієї ж системи міг суттєво відрізнятися. Цей шлях є результатом взаємодії особистого досвіду, соціального контексту та глибинних суперечностей між ідеологією і реальністю. Дисиденти не з'явилися з нізвідки. Вони виростали із загального контексту, хоча відображали ті суспільні процеси, що відбувалися в тіні офіційної ідеології. Цей процес дозволяє нам зрозуміти дисидентів як продукт соціальних, психологічних та історичних обставин, в яких утворювалась їхня здатність до критичного осмислення і відновлення своєї інтелектуальної автономії.

Держава не могла досягти цього виключно через пропаганду чи репресії – необхідно було контролювати механізми соціалізації, які впливали на індивіда із раннього віку. Радянська ідеологія надавала особливого значення родині як первинному середовищу формування особистості. Тому один із важливих аспектів радянської політики полягав у тому, щоб зменшити її вплив або інтегрувати сімейні цінності в загальну ідеологічну схему. У цьому контексті школа та інші державні інституції виконували роль інструментів ідеологічного проникнення. Школа як основний інститут соціалізації, активно впроваджувала ідею, що держава має бути вищим авторитетом для дитини, ніж батьки. Дітей заохочували «пильнувати» за можливими відхиленнями від офіційної лінії навіть у власній сім'ї. Є. Смерський наводить характерні приклади того, як радянська система використовувала школу для проникнення в родинне життя. Учні могли задати написати твір на тему «Що говорять батьки про владу», а в 1932 р. – «Де батьки закопали в землю своє зерно»¹¹⁷. Модель радянської родини, яка активно пропагувалася через літературу, кіно та інші засоби масової інформації, передбачала абсолютну лояльність до держави. Головними цінностями такої родини були працьовитість, колективізм і беззаперечна підтримка радянської ідеології.

¹¹⁷ Євген Смерський, *На полі честі. У 2 книгах. Книга 1: Невже то я?*, т. 2, *Невже то я?* (Кліо, 2015), 37.

Проте родина, як основний осередок міжпоколінної передачі знань, ставала носієм пам'яті, яка існувала паралельно з офіційною, але рідко вступала з нею у відкрите протистояння. Передача пам'яті в радянських родинах була складним і суперечливим процесом. Влада заперечувала масовий терор 1930-х рр., Голодомор, депортації та ряд інших подій, але їх наслідки залишалися у повсякденності. Частіше працював механізм непрямой передачі: пам'ять існувала у вигляді емоцій, табуованих тем, раптових змін у поведінці дорослих під час згадок про певні події. Існувала певна культура замовчування, що охоплювала болісні теми, однак навіть воно було промовистим. Тобто, травматична пам'ять зберігалася не тільки в мовленнєвих формах, а й у емоційних реакціях, поведінкових моделях, і навіть у побутових звичках, що ставали наслідками глибоких рефлексій на історичні події. Вона не обов'язково була політично забарвленою чи спрямованою на супротив, але містила суперечності, які ставили під питання цілісність радянської ідеологічної моделі.

Однією з подій, яка передавалася через родинну пам'ять, був Голодомор 1932–1933 рр. На відміну від репресій 1937 р., які не часто обговорювалися навіть у вузькому колі, пам'ять про голод закріплювалась через побутові практики. Діти в таких родинах не отримували пояснень щодо причин трагедії, але засвоювали побутові звички: страх перед нестачею їжі, схильність до накопичення запасів, дбайливе ставлення до продуктів. Сімейні розповіді про Голодомор мали вигляд особистих спогадів, історій про померлих родичів або страшні історії села чи сусідніх населених пунктів. Також, це історії про те, як родини переїздили до Росії чи інших частин Радянського Союзу, бо це була можливість врятуватись від голоду. Так, родина М. Плахотнюка опинилась на Курщині¹¹⁸. З тієї ж причини батьки І. Дзюби були вимушені переселитись до робітничого села Новотроїцьке¹¹⁹. Трирічного І. Світличного відправили до дядька в Луганськ, коли вся родина його іншого дядька, який мешкав по сусідству з його батьками, померли від голоду, за винятком одного сина, який

¹¹⁸ Микола Плахотнюк, *Коловорот: Статті, спогади, документи* (Смолоскип, 2012), 27.

¹¹⁹ Іван Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій* (Криниця, 2008), 23.

був у наймах в іншому селі¹²⁰. Інакше сприймався голод 1946–1947 рр. Для багатьох майбутніх дисидентів він став першим спільним особистим травматичним досвідом, що накладався на історію їхніх родин. Якщо Голодомор залишався напівзабороненою темою, то післявоєнний голод був набагато менш політизованим і в певному сенсі «легітимним» для згадок. Це спонукало до переосмислення травматичних подій минулого і проведення паралелей. В родинях все частіше згадували голод 1933-го, з'являлося більше історій про пережите, а також частіше говорили про штучний характер тих подій.

Проте, відкрито говорити про винуватців залишалося неможливим. М. Плахотнюк, наприклад, згадував, як у дитинстві, під час голоду створював плакат «Спасибі Великому Сталіну за наше щасливе дитинство»¹²¹, що було частиною офіційного дискурсу, який поширювався серед молоді в ті роки. У своїх спогадах І. Дзюба також розповідав про випадок, коли разом із однокласниками поставили запитання своєму директору: «...чому скрізь неврожай, усі голодують, усі це знаємо – а газети забиті листами Йосифу Віссаріоновичу Сталіну про щасливе життя?»¹²². Подібні питання, навіть поставлені з дитячої наївності, не просто залишалися без відповіді, а й були небезпечними. Аналогічний механізм певного замовчування всередині родини працював і щодо розкуркулення. Розкуркулення, яке часто подавалося як сімейна історія про втрату майна чи вимушений переїзд, насправді було частиною ширшого системного насильства. Однак у сімейних розповідях, очевидно, цей контекст зазвичай відсутній.

Репресії 1937 р. взагалі рідко знаходили хоч якесь відображення і залишалися ще більш табуйованими. Навіть якщо в родині безпосередньо не було жертв, історії про «ворогів народу» чулися в селі чи місцевій громаді. Головною стратегією стало повне витіснення цього досвіду з пам'яті. Якщо про Голодомор можна було говорити хоча б натяками, то про арешти, розстріли та

¹²⁰ Доброокий: *Спогади про Івана Світличного* (Час, 1998), 10.

¹²¹ Плахотнюк, *Коловорот: Статті, спогади, документи*, 57.

¹²² Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, 85.

заслання воліли не згадувати взагалі. Нemoжливiсть говорити про певні події навіть у родині вказувала на їх потенційну небезпеку.

Примітно, що саме ця відсутність пам'яті про 1937 р. могла зіграти певну роль у формуванні світогляду наступного покоління. Діти, які виростили в 1940–1950-х рр., не мали прямого досвіду таких масштабних репресій та, відповідно, не мали в собі страху, який паралізував їхніх батьків. Звісно, в їх дитинстві були випадки, коли когось із села «забирали із кінцями»¹²³, але цей тиск, як правило, не торкався їх безпосередньо. Завдяки цьому покоління здобуло певну свободу, а враховуючи відносну лібералізацію в епоху відлиги – можливість для пошуку відповідей. Якщо для старших поколінь мовчання було механізмом виживання, то для молодших воно могло стати точкою інтересу. Вони опинились в суспільстві, де офіційно репресій більше не було, а й отже, вони не бачили причин для самоцензури.

Відсутність відкритого обговорення не зменшувала значущості цих подій. Навпаки, мовчання спонукало до його «заповнення». В одній із своїх розвідок¹²⁴, дослідниця М. Гірш, вводить концепт «постпам'яті» (postmemory) – явища, що описує специфічний зв'язок між поколіннями, зокрема між тими, хто пережив масштабну культурну чи колективну травму, і тими, хто народився вже після цих подій. Постпам'ять не є безпосереднім спогадом, а радше опосередкованим досвідом, сформованим через родинні наративи, образи, звички та мовчазні коди поведінки, в яких зростало наступне покоління¹²⁵. Мова тіла, інтонації, паузи в розповідях, страх в поведінці батьків – усе це створює для наступного покоління умови для інтуїтивного засвоєння травматичного досвіду¹²⁶. Молодше покоління, які чули ці розповіді, починали усвідомлювати, що за окремими епізодами наявне щось більше. Це ставало поштовхом до пошуку інформації, яка, навіть будучи непроговореною, залишалася живою в сімейній пам'яті. Вивчення забутих і заборонених текстів, відновлення імен

¹²³ Плахотнюк, *Коловорот: Статті, спогади, документи*, 65.

¹²⁴ Hirsch, "The Generation of Postmemory", 103–28.

¹²⁵ Ibid, 106.

¹²⁶ Ibid, 112.

репресованих письменників та поетів призвело до формулювання нових питань до влади та до себе. Молода інтелігенція побачила, наскільки великою була сфера замовчування. Тривале мовчання вже не могло бути єдиним способом виживання в тоталітарному суспільстві. Цей невербальний досвід, який дисиденти вбирали з дитинства, згодом проявився в їх творчості, що стала формою художнього осмислення та відтворення втрачених або викривлених історичних наративів.

Друга світова війна також мала величезний вплив на покоління майбутніх дисидентів зокрема. Більшість дисидентів пережили війну в ранньому віці, тому їх спогади про цей період більшою мірою індивідуалізовані. Це були епізоди втрати близьких, родичів, а також бідності, вимушених переїздів, життя на окупованих територіях, розквартирування німецьких чи радянських солдатів у їхніх домівках. Вони зберігають деталі, котрі мали ключове значення для дитячої свідомості – страх, життя під окупацією, ставлення до нових властей, дії яких часто були надзвичайно жорстокими та непередбачуваними.

Є. Сверстюк зазначив, що «політика стукала у двері й залазила в усі щілини»¹²⁷. У його родині один брат був у лавах ОУН й за це відбував термін у таборі, тоді як інший був мобілізований до Червоної армії, двічі дезертував, приєднався до партизанів УПА, але через підозри у зраді зрештою був розстріляний¹²⁸.

Не менш складним був досвід родини Р. Мороз, де один дядько під час німецької окупації був завербований до місцевої поліції, за що після повернення радянської влади був страчений, тоді як інший повернувся з фронту увінчаний радянськими нагородами¹²⁹. Такі ситуації унеможливлювали однозначну оцінку війни в родинному колі та в суспільному дискурсі загалом. Навіть у межах однієї родини не могло бути єдиного сприйняття війни: вона не вкладалася у звичні категорії «свої» та «чужі». Такі суперечливі біографічні сюжети важко було узгодити з офіційною репрезентацією минулого, тому через їх небезпеку мало

¹²⁷ Сверстюк, *На полі честі. У 2 книгах. Книга 1: Невже то я?*, 35.

¹²⁸ Там само, 57-60.

¹²⁹ Раїса Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня* (Права людини, 2012), 14-15.

місце замовчування або часткове витіснення окремих епізодів із публічної та навіть родинної пам'яті. Родинний досвід під час війни не міг бути поданим в чорно-білих тонах радянської історіографії, він був надто суперечливим. Тому досвід війни залишав по собі насамперед слід втрат.

Ця поляризація прослідковується і на загальному ставленні до ворожих армій. Для жителів західних регіонів України досвід війни був дещо інакшим. За короткий період вони пережили зміну кількох режимів: польського, радянського, німецького і знову радянського. Кожен з них приніс свої форми репресій, депортацій і переслідувань. Тут радянська влада чітко маркувалася як чужа, водночас як і німецька та польська – усі вони були символами чергової окупації. Така часта зміна режимів формувала чітке усвідомлення тимчасовості будь-якої влади та загострювала відчуття чужорідності кожної з них. Це сприйняття формувало основу для розгортання збройного спротиву, зокрема діяльності ОУН-УПА. Наприклад, деякі з дисидентів, як брати Горині – сини члена ОУН що від початку для них формувало чітке розуміння, хто є «ворогом»¹³⁰. Це яскраво контрастує із спогадом дисидента В. Лісового, який народився на Київщині, де витіснення німецьких військ і прихід Червоної армії сприймався як прихід «своїх»¹³¹ та асоціювався із визволенням. Радянський режим утверджував свою владу через перемогу у війні. Натомість у західних регіонах України ситуація була протилежною. Держава не була чимось непорушним – вона була тимчасовою, несправедливою і такою, що не мала права на владу. Михайло Косів у спогадах про І. Світличного, підкреслив цю різницю в історичній пам'яті про події Другої світової війни: «його земляки усе ж вважали війну Великою Вітчизняною, тоді як ми, галичани, сприймали її як велетенську бойню двох тоталітарних рівноворожих нам сил, що хотіли встановити своє панування над світом, у т.ч. й над нашою Україною»¹³².

¹³⁰ Іван Гель, *Виклик системі: український визвольний рух другої половини XX століття* (Часопис, 2013), 229.

¹³¹ Василь Лісовий, *Спогади. Поезії* (Смолоскип, 2014), 41.

¹³² Михайло Косів, «Іван Світличний – “Його Світлість”», у *Доброокий: Спогади про Івана Світличного* (Час, 1998), 321.

Різниця у сприйнятті радянської армії визначала як різні регіони України входили в післявоєнний період: із травмою та пам'яттю про спротив або з необхідністю пристосування та виживання. Це зіграло свою роль у тому, як у 1960-х рр. формувалося дисидентське середовище, оскільки коріння його неприйняття режиму було глибоко вмонтоване в досвід війни та повоєнного часу. Але такі історії були частиною колективного досвіду покоління, яке виросло в умовах війни та її наслідків. Вони усвідомлювали, що за будь-якими ідеологіями та політичними системами стоять історії конкретних людей. Тому для дисидентів досвід війни став частиною формування їх гуманістичних ідеалів, рефлексій про місце людини в історії, людську гідність, моральні межі, цінність свободи.

Світогляд дисидентів формувався під впливом численних факторів, серед яких важливе місце займали релігія, філософія та історія. Значна частина цих цінностей глибоко вкорінювались у родинному середовищі. Попри інтенсивну радянську політику атеїзації та насадження комуністичної ідеології, релігія та народні звичаї залишалися важливою частиною виховання майбутніх дисидентів. У багатьох мемуарах згадується, що будь-яке свято, а подекуди навіть звичайні зібрання родини чи громади, супроводжувалися виконанням українських народних пісень. Це було притаманно як і для західної частини України, звідки походили Є. Сверстюк та М. Плахотнюк¹³³, так і для східних регіонів – згадки про це містяться у спогадах Р. Мороз¹³⁴ та І. Дзюби¹³⁵. У середовищі, де українська мова витіснялася з публічного простору, спів підкріплював відчуття культурної самотності. Хоча школа викладала курс атеїзму й виховувала дітей у дусі наукового матеріалізму, в багатьох родинях релігія продовжувала існувати як невід'ємний елемент повсякденного життя. Релігія є наскрізним мотивом у мемуарах українських дисидентів, що виходить за межі простого згадування про родинний побут чи традиції. Вона стає світоглядною перспективою, крізь яку автори вже у дорослому віці

¹³³ Плахотнюк, *Коловорот: Статті, спогади, документи*, 33.

¹³⁴ Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини українського політ'язня*, 13.

¹³⁵ Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, 51-52.

переосмислюють власний життєвий досвід. Подібні спогади показують, наскільки глибоко релігійний досвід залишався в структурі їхньої пам'яті. У мемуарах дисидентів цей мотив проявляється по-різному: для одних релігія зберігалася з дитинства і супроводжувала їх упродовж життя; для інших, як для Р. Мороз, віра стала частиною духовного пошуку, який розпочався значно пізніше, але його коріння закладалися ще в ранні роки. Р. Мороз, будучи нехрещеною через знищення церкви в її селі в 1930-х рр., прийняла хрещення лише у 41 рік, аби стати хрещеною матір'ю для сина Н. Світличної¹³⁶. Крім того, релігія часто пов'язана із збереженням національних традицій. М. Плахотнюк згадує про «Шевченківські дні», які відзначалися в його селі, а портрети Шевченка були постійним атрибутом хатнього інтер'єру¹³⁷. Очевидно, не в усіх регіонах були можливими подібні ініціативи. Але показовим є також той факт, що навіть за межами сільських громад традиції українських святкувань продовжували існувати та відроджуватися. Той же М. Плахотнюк пригадує, як під час одного зі своїх перебувань у Києві він розповідав про традиції святкування Купала у своєму рідному селі, і був здивований, коли на наступне свято побачив там велику кількість молоді з Києва, Івано-Франківщини, Львівщини¹³⁸. Очевидно, це знаходило відгук у молодому поколінні, яке прагнуло відновити зв'язок з національними традиціями.

Мовне середовище, в якому формувалися українські дисиденти, мало суперечливий характер, що відображав ширші процеси мовної політики СРСР. У більшості родин, з яких походили українські дисиденти, мовою спілкування залишалася українська. Це було природним, особливо для сільської місцевості та малих містечок. Проте поза родиною її статус міг суттєво змінюватись. Школа, державні установи та міське середовище диктували інші правила, де домінувала російська як мова влади, науки, престижу та кар'єрних можливостей. Залежно від регіону, цей розрив відчувався по-різному. У західному регіоні українська мова ще зберігала свої позиції в освіті, хоча політика поступової русифікації

¹³⁶ Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня*, 206-207.

¹³⁷ Плахотнюк, *Коловорот: Статті, спогади, документи*, 51-52.

¹³⁸ Там само, 39.

активно впроваджувалася через зміну мов викладання та освітню кадрову політику. На сході України мовна картина представлялась складнішою: українська часто зводилася до статусу «домашньої мови», тоді як публічний простір дедалі більше ставав зросійщеним. Проте школа не була однозначним інструментом русифікації. У мемуарах дисидентів виразно простежується повага до вчителів української мови та літератури, які нерідко ставали першими людьми, що відкрито демонстрували своїм учням значущість української культури¹³⁹. Мовне питання стало тим чинником, через який вони вперше усвідомлювали існування меж, встановлених радянською системою. Тому присутність у мемуарах цієї теми – це певна рефлексія над мотивами власного вибору.

Хоча критичне осмислення радянської дійсності могло розпочатися ще в шкільні роки, саме вищі навчальні заклади стали тим середовищем, де ці роздуми набували чіткіших форм. Студентські роки – це період природнього критичного мислення, інтелектуального пошуку, заперечення усталених догм. Період, коли майбутні дисиденти проходили етап активного самовизначення. Але ці інтелектуальні зрушення відбувалися в контексті значних політичних трансформацій у СРСР. Зміни після смерті Й. Сталіна створили ілюзію лібералізації. XX з'їзд КПРС засудив культ особи, частину політичних в'язнів було реабілітовано, у публічному дискурсі з'явилося засудження політичних репресій. Саме ця відносна відкритість дала можливість для перших спроб критичного осмислення радянської системи. Відлига створила враження, що система готова до змін.

Вищі навчальні заклади стали простором, де студенти вперше отримували доступ до ширшого кола знань. Формально, навчальні заклади підпорядковувалися партійним директивам: лекції з історії КПРС, марксистсько-ленінської філософії, політичної економії слугували інструментами ідеологічного впливу. Однак навіть у структурі цих дисциплін існував потенціал для критичного мислення. Відхід від догматизму, що почався після XX з'їзду

¹³⁹ Плахотнюк, Коловорот: *Статті, спогади, документи*, 41-49.

КПРС, дозволив викладачам і студентам порушувати питання, які ще кілька років тому залишалися табуєваними. Також, попри ідеологічний контроль, саме у вищих навчальних закладах молодь знайомилася з культурною спадщиною. Це відбувалось не стільки через навчальний процес, скільки через позаакадемічну діяльність – літературні вечори, студентські дискусійні клуби, квартирні зустрічі. Саме в цих напівформальних просторах майбутні дисиденти знайомилися з літературою, яка виходила за рамки шкільного канону, обговорювали заборонені теми та формували кола однодумців. Особливу увагу дисидентського середовища привертала література 1920–1930-х рр. – тексти Бориса Антоненко-Давидовича, Олеся Досвітнього, Валер'яна Підмогильного, Євгена Плужника, Володимира Свідзинського, Миколи Хвильового, Юліана Шпола¹⁴⁰. Паралельно до цього додавалися зарубіжні автори, які відкривали нові концепції свободи, індивідуальної відповідальності, сутності тоталітарного суспільства. Важливе місце посідали європейська філософія та естетика. Популярними були Шарль Бодлер, Йоганн Вінкельманн, Георг Гегель, Йоганн Вольфганг фон Гете, Дені Дідро, Поль Елюар, Дьйордь Лукач, Іммануїл Кант¹⁴¹. Польська й чеська література, яка в той час була ближчою до європейських процесів осмислення авторитаризму, також була надзвичайно популярною в колах дисидентів, особливо через доступність деяких видань завдяки культурним зв'язкам із Польщею та Чехословаччиною.

Проте найважливішу функцію у цьому інтелектуальному просторі виконував самвидав. Квартира І. Світличного перетворилася на один із ключових центрів неформального інтелектуального життя¹⁴². Тут зберігалися не лише нові чи рідкісні видання, а й самвидавні тексти, неопубліковані поетичні збірки, переклади, що часто виходили за межі радянського ідеологічного канону. Світличний став одним із тих, через кого книжки потрапляли до інших дисидентів – як і ті, що офіційно видавалися в Україні чи за кордоном, так і ті,

¹⁴⁰ Валерій Шевчук, “Він світильником був, що горів і світив”, у *Доброокий: Спогади про Івана Світличного* (Час, 1998), 229.

¹⁴¹ Богдан Горинь, “Двигун руху шістдесятників”, у *Доброокий: Спогади про Івана Світличного* (Час, 1998), 259.

¹⁴² Микола Рячук, “Він обрав собі шлях Шевченка”, у *Доброокий: Спогади про Івана Світличного* (Час, 1998), 341.

що існували лише у вигляді машинописних копій або фотокопій. У І. Світличного зберігалися папки з неопублікованими віршами Василя Голобородька, Івана Драча, Ігоря та Ірини Калинців, Ліни Костенко, Бориса Мамайсура, В. Симоненка, В. Стуса, а також магнітофонні записи їх авторського виконання. Була присутня і самвидавська критика, представлена статтями Михайла й Богдана Горинів, І. Дзюби, В. Мороза, Є. Сверстюка, В. Чорновола¹⁴³. На перших етапах це були тексти про історію України, критичні статті про русифікацію, приватні роздуми про невідповідність між офіційною пропагандою та дійсністю. Пізніше з'явилися матеріали відверто політичного змісту: листи протесту, хроніка політичних переслідувань, тексти, що відкрито засуджували дії влади. Інформаційний простір поступово розширювався. Молодь слухала «ворожі радіостанції» – «Голос Америки» та «Радіо Свобода», які надавали картину політичних процесів у світі, особливо в країнах соцтабору. Окрему увагу приділяли подіям Празької весни 1968 р. – спробі демократичних реформ у Чехословаччині, що завершилась вторгненням радянських військ.

Однак головною причиною, чому саме 1960-ті рр. стали переломним моментом – загальна кон'юнктура в Радянському Союзі. Відлига принесла відчуття більшої свободи, дозволила глибше зануритися в українську культуру, відкрила нові можливості для пізнання. Але водночас вона висвітлила те, що раніше залишалося прихованим – репресії, нищення національної спадщини, системні злочини радянської влади. Засудження культу особи змусило радянських громадян, особливо студентську молодь, переглянути офіційні наративи. Виникали питання: якщо партія могла помилятися раніше, то чому не можна сумніватися в її нинішній політиці; якщо визнані письменники та вчені несправедливо зазнали репресій, то чому цього не може статися з іншими¹⁴⁴.

Формами спротиву на перших етапах були не відкриті політичні акції, а культурні ініціативи, що лише опосередковано вступали в конфлікт із владною системою. Покладання квітів до пам'ятника Т. Шевченка, проведення

¹⁴³ Косів, «Іван Світличний – “Його Світлість”», 320.

¹⁴⁴ Михайло Осадчий, *Більмо* (Українська Видавнича Спілка, 1972), 12.

літературних вечорів, зацікавлення творчістю репресованих письменників, відзначення заборонених або маловідомих історичних дат, збереження усної традиції народних пісень та звичаїв – усе це створювало простір, де система не могла повністю контролювати думку. Цей простір не був підпільним чи нелегальним, хоч і виходив за межі офіційного дискурсу. Це була лише спроба зберегти власну культуру, заповнити прогалини, створені радянською цензурою. Але для режиму така культурна автономія була небезпечною сама по собі. Будь-який інтерес до українського сприймався як потенційний виклик, адже влада усвідомлювала, що культурна пам'ять, якщо вона не підпорядкована офіційній ідеології, неминуче веде до політичного пробудження.

Те, що починалося як культурне самопізнання, поступово набувало політичного характеру. Читання текстів, які прямо засуджували репресії, фіксували утиски української культури, викривали методи КДБ та показували радянське правове свавілля політизувалось через криміналізацію таких дій владою. Саме тоді університетська молодь починала усвідомлювати, що навіть легальна культурна діяльність може трактуватися владою як політичний виклик. Тому, навіть за умов відлиги межа дозволеного залишалася чітко окресленою, і ті, хто її перетинав, ставали об'єктами репресій. Майбутні дисиденти бачили це на власні очі: одних авторів не публікували, іншим забороняли викладати, когось звільняли з роботи чи виключали з аспірантури. Радянська влада не дозволяла прямо виступати проти режиму, тому будь-який прояв культурної чи громадської активності, навіть якщо він не мав чітко політичного характеру, ставав потенційно небезпечним.

Таким чином, мемуари дисидентів віддзеркалюють, що процес формування дисидентського світогляду є наслідком поступового накопичення досвіду, переосмислення суспільних реалій та розвитку альтернативних уявлень про справедливість, свободу і права людини. Дитячі роки майбутніх дисидентів здебільшого проходили у межах суворо регламентованих радянських структур. Система освіти, молодіжні організації та культурна пропаганда мали на меті створити уніфіковане, лояльне до влади покоління. Але у кожної людини

залишалися простори, які ідеологічний контроль не міг повністю охопити – родина, особисті переконання, власне середовище. Родинна пам'ять не була рушієм дисидентства в прямому сенсі – більшість родин не прагнули формувати ідеї спротиву. Діти не отримували чітких політичних установок, але вони бачили, що офіційна реальність і родинна пам'ять не завжди збігаються. Цей досвід міг залишитися просто фактом, а міг перетворитися на інтелектуальний пошук відповідей, який у деяких випадках приводив до критичного аналізу навколишньої дійсності. Важливо підкреслити, що погляди майбутніх дисидентів формувалися у взаємодії з колективним досвідом, навіть якщо цей досвід набував різних форм у різних регіонах чи соціальних групах. У дитячі роки цей розрив міг залишатися на периферії свідомості, але з часом ставав більш очевидним. У цьому сенсі дитинство і рання юність слугують радше тлом, на якому закладаються основи для майбутнього усвідомлення. Роль освіти у цей період є двозначною. З одного боку, вона залишалася інструментом державної пропаганди, з іншого – відкривала можливості для доступу до нових знань і зустрічей із людьми, які мали інакші погляди. Мемуари дисидентів дозволяють простежити, як під впливом суспільних змін, взаємодії з літературою, неформального спілкування з однодумцями та репресивної реакції влади формувався той дисидентський світогляд, який у 1960-х рр. перейшов від обговорень і внутрішнього спротиву до активних дій – поширення самвидаву, створення правозахисних груп, відкритих протестів проти політичних переслідувань. Цей етап є кульмінацією у формуванні ідентичності дисидента, коли особистість не лише усвідомлює себе як опонента системи, але й діє відповідно до своїх переконань.

2.2. Українське дисидентство у світлі авторефлексій і гетеростереотипів

У Радянському Союзі була сформована складна система лояльностей, у якій національна ідентичність перепліталася з офіційно культивованим радянським патріотизмом. СРСР пропонував своїм громадянам цілісну

концепцію ідентичності, яка мала поєднувати національну та соціалістичну складові. У цьому контексті виникало складне питання подвійної ідентичності. Радянська ідентичність вбудовувалася в освітню систему, культурну політику, економічні структури та у повсякденність. Радянські громадяни могли відчувати себе українцями, казахами, євреями чи вірменами, але водночас усвідомлювати себе частиною великої радянської спільноти. Більше того, саме радянська ідентичність нерідко домінувала над національною. Важливо, що цей зв'язок не був суто нав'язаним чи формальним – радянська ідентифікація мала певну емоційну складову, особливо для тих, хто зростав у повоєнне десятиліття, коли міф про перемогу у Другій світовій війні, дружбу народів та соціальну справедливість набували особистісного значення. Відчуття єдності, посилене військовими та індустріальними перемогами, підкріплювало свою належність до радянського народу.

Хоч якими б глибокими не були трансформації російської державності, однією з констант завжди залишалось протистояння між імперією та національними окраїнами. Проте, на відміну від царської доби, радянські державотворці змогли закласти основи надетнічної спільноти, що мала підпорядкувати етнічні відмінності спільному ідеологічному наративу¹⁴⁵. Формально, це означало інтеграцію різних національностей у спільний простір соціалістичних цінностей, але фактично процес відбувався через русифікацію – системне витіснення національних мов і традицій на периферію суспільного життя.

Пропагандистський дискурс підкреслював рівність усіх радянських націй, але ця рівність була радше декларативною. На практиці радянський інтернаціоналізм мав ієрархічну структуру, в якій російська культура і мова відігравали роль головного інтеграційного інструменту. Російська мова відкривала двері до загальносоюзної академічної спільноти, партійної кар'єри та публічного життя. Однак поступово ставало очевидним, що мовна політика не просто віддавала перевагу російській, а систематично витісняла українську з

¹⁴⁵ Mark Bassin and Kelly Catriona, eds., *Soviet and Post-Soviet Identities* (Cambridge University Press, 2012), 17.

публічного простору. Утиски мови ставали дедалі помітнішими: скорочення кількості україномовних шкіл, домінування російськомовних видань, обмеження вживання української мови в наукових і адміністративних сферах.

Українська культура зазнавала системних обмежень у всіх сферах. Поки українськість залишалася в межах фольклорної культури або академічних досліджень, вона не сприймалася як загроза. Національні республіки мали власні академічні інститути, літературні об'єднання, культурні установи, але їх функціонування було жорстко контрольоване центром. У містах функціонували здебільшого російськомовні школи, українські театральні постановки відповідали канонам соцреалізму, а українськомовні видання цензурувалися значно суворіше, ніж російськомовні. М. Плахотнюк звертає увагу на привілейоване становище російської мови в Україні, використовуючи промовистий приклад росіянина, який в Україні «почувається як удома»¹⁴⁶. «Ще б пак!» – іронічно зауважує М. Плахотнюк, адже «навколо них панує рідна мовна стихія, їхні діти не калічать мови в чужомовних школах і садочках, для них є все – кінотеатри, книжки, газети, радіо, телебачення рідною мовою. І вони, як правило, нечують себе обтяженими моральними обов'язками щодо народу, поміж яким живуть... Чи має такі права і можливості українець, переселений в Росію, якщо над ним знущаються навіть на Батьківщині – на Україні?»¹⁴⁷. Очевидно, українцям навіть у власній державі доводилося долати системний спротив для збереження своєї мови.

Усвідомлення характеру цих утисків стало поворотним моментом для багатьох інтелектуалів, що призвело до активного протистояння русифікації та формування нових наративів боротьби за збереження української мови та культури. Саме через мовне питання багато інтелектуалів радянської України вперше зіткнулись з усвідомленням власної маргіналізації в межах радянської системи, що згодом стало відправною точкою для перегляду сутності радянської політики як такої. У спогадах дисидентів зустрічається абсолютно подібний

¹⁴⁶ Плахотнюк, *Коловорот: Статті, спогади, документи*, 154.

¹⁴⁷ Там само, 154.

момент «прозріння», коли вони вперше стикалися з утисками на власному досвіді. Про такий типовий випадок пише Л. Плющ:

«Інші факти Дзюби здавалися спершу перебільшенням, наприклад, його твердження, що людині, яка розмовляє українською мовою, скажуть говорити «по-человечески», тобто по-російському. Але ось під впливом книжки Дзюби я почав розмовляти рідною мовою. Говорити було важко, бо мій активний запас слів був бідний і всі навколо говорили по-російському. Якось я українською мовою попросив молодого чоловіка подати мені книжку. “А по-человечески ты не умеешь говорить?” – відповів він. Кров бухнула в голову, і ось тут я остаточно став українцем, як радянські євреї усвідомлюють, що вони євреї під впливом “антикосмополітичної” або “антисіоністської” пропаганди»¹⁴⁸.

Це усвідомлення ставало каталізатором дій. Дисиденти почали артикулювати проблему мовної дискримінації, писати про неї в самвидаві, протестувати проти політики русифікації. Твір І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?»¹⁴⁹ став, по суті, маніфестом цього процесу. Він засвідчив, що боротьба за мову є боротьбою за саму можливість збереження української ідентичності. Розуміючи, що «на антиукраїнських упередженнях важко виховати інтерес до українських проблем», а «на українське відродження може спрацювати лише солідний культурний рівень»¹⁵⁰, дисиденти чітко визначили одним із напрямів своєї діяльності не лише збереження української культури, а й активний її розвиток. Однак незабаром ці спроби наštтовхнулися на шалений опір з боку радянського тоталітарного режиму. Не дивно, що В. Чорновіл у книзі «Лихо з розуму: портрети “двадцяти злочинців”»¹⁵¹ охарактеризував «типову

¹⁴⁸ Леонід Плющ, *У карнавалі історії*, 2-ге вид. (Сучасність, 1982), 117.

¹⁴⁹ Іван Дзюба, *Інтернаціоналізм чи русифікація?* (Сучасність, 1968).

¹⁵⁰ Євген Сверстюк, *На святі надії: Вибране* (Наша віра, 1999), 214.

¹⁵¹ В'ячеслав Чорновіл, *Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”): збірник матеріалів* (Перша Українська Друкарня у Франції, 1967).

біографію засуджених 1966 року за “антирадянську націоналістичну пропаганду та агітацію”» як тих, хто «уболівав за стан рідної мови та культури»¹⁵².

Важливо усвідомлювати, що у першій половині 1960-х рр., українські дисиденти позиціонували себе в рамках формального, радянського культурного простору, намагаючись відкрити його для українського, замість того, щоб бути в конфронтації з ним. Це було відображенням їхніх очікувань щодо можливості еволюції радянської системи, що видавалася імовірною в умовах хрущовської «відлиги». Як зазначав Є. Сверстюк, найрадикальнішим проявом протесту того часу були вечори пам'яті репресованих діячів культури¹⁵³. Однак Радянський Союз не зміг прийняти навіть цього. Спроби партійних лідерів створити єдину радянську культуру, в якій громадяни відмовлялися від будь-якої іншої ідентичності, завжди означали спроби русифікації та закінчувалися репресивними заходами. Такі наміри побудови нової громадянської ідентичності в різні періоди реалізовувалися під різними гаслами – «інтернаціоналізм», «дружба народів», «злиття націй», але були ідентичними за колоніальною спрямованістю. Українські дисиденти розцінили ці терміни як ярлики русифікації. Ці погляди вони відображали у своїх текстах. Твори дисидентів були радше спробами осмислення власної позиції в умовах ідеологічного тиску. Таким чином, опір русифікації, дослідження української спадщини та підвищення статусу української мови стали ключовими елементами у визначенні та утвердженні особистої національної ідентичності серед українських дисидентів в умовах радянської тоталітарної системи.

Утвердження національної ідентичності українськими дисидентами супроводжувалося складними саморефлексіями, усвідомленням власної «інакшості» та переосмисленням в процесі розриву з радянською системою. Від початкового намагання діяти в межах радянського простору до поступового відчуження від нього, від персонального внутрішнього спротиву до солідарного

¹⁵² Вячеслав Чорновіл, *Вячеслав Чорновіл. Твори у 10 томах*, т. 2, *Правосуддя чи рецидиви терору? Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”): збірник матеріалів. Документи та матеріали 1966-1968 рр.* (Смолоскип, 2003), 367.

¹⁵³ Сверстюк, *На полі честі. У 2 книгах. Книга 1: Невже то я?*, 147.

усвідомлення себе як частини ширшої спільноти – цей шлях пройшли майже всі ключові фігури дисидентського руху.

Самоусвідомлення дисидентів розгорталося в умовах постійного пошуку сенсів, вони намагались визначити, ким вони є в цьому політичному і культурному контексті. Тому одним із центральних питань стало саме визначення приналежності: наскільки вони можуть ідентифікувати себе в межах усталених категорій? Чи можна бути одночасно радянським громадянином і противником радянської політики? Чи є опозиція завжди політичним актом, чи вона може бути культурним чи моральним протестом?

У радянській системі опозиційність трактувалася через призму девіації. Термін «дисидент» сприймався як «накинутий Заходом» і не завжди відповідав внутрішньому відчуттю власної ролі у суспільстві та змісту їх діяльності. Для багатьох це слово було зовнішньою оцінкою, що спрощувала складну картину опору. Адже значний пласт «інакодумства» був розпорошеним, без чіткої ідеологічної основи або політичної організації: «ніхто сам себе не називав дисидентом, але в тому суспільстві з ким не поговори – всі були невдоволені»¹⁵⁴. Для більшості активних учасників руху їх діяльність була щирим прагненням до змін у суспільстві. На рівні особистого вибору дисидент відчував глибоке невдоволення системою, що було, по суті, головним рушієм його діяльності. Однак не можна ідентифікувати дисидентів виключно на основі особистих переконань – колективний аспект суттєво впливав на формування самоідентифікації, адже створював відчуття спільності та групової приналежності.

Дисиденти активно намагалися виявити спільні риси та ідеї, які їх об'єднували навіть через десятиліття, аналізуючи цей період у своїх мемуарах. Ці роздуми дали їм змогу краще зрозуміти свою роль у суспільстві та вплив на культурний і політичний контекст того часу. Багато представників цього середовища прагнули уникати індивідуалізованої оцінки своєї діяльності, натомість наголошували на ролі ширшої «когорти», «асоціації» чи «групи» –

¹⁵⁴ Василь Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1*, 2-ге вид. (Права людини, 2007), 122.

спільноти людей, об'єднаних не стільки ідеологічною програмою, скільки моральним імперативом і необхідністю залишатися вірними власним переконанням. Це відображення тієї системи взаємозв'язків, яка насправді визначала функціонування дисидентського середовища. Особисті контакти, обмін текстами, спільні обговорення створювали відчуття належності до певного колективу, навіть якщо учасники руху не завжди усвідомлювали це в момент активної діяльності.

Процеси відбувалися й серед інших груп, які піддавалися дискримінації. Аналогія євреїв у Л. Плюща не є випадковою. Його дружина Тетяна, «напівєврейка й напівросіянка, зрозуміла, що вона єврейка, поки існує антисемітизм, хоча вона зовсім не знала єврейської культури й мови»¹⁵⁵. Формування національної свідомості в тоталітарному суспільстві може відбуватись не через природне занурення у власну культуру, а через сам факт того, що людина є об'єктом дискримінації. Людина може довго залишатися лояльною до державної ідеології, відчувати себе частиною офіційного суспільного устрою, аж доки не зіткнеться з його внутрішніми суперечностями, які ставлять під сумнів її місце в системі. Етнічна ідентичність, яка могла залишатися вторинною, раптом стає ключовою під тиском державної політики. Це відбувалося не лише з євреями, а й з українцями, кримськими татарами, греками та іншими народами, які усвідомлювали себе саме тоді, коли система намагалася їх маргіналізувати або асимілювати.

Подібний механізм працював і для інших людей, які пройшли шлях від лояльності до системи до свідомого опору. М. Руденко, будучи секретарем парторганізації Спілки письменників України та головним редактором журналу «Дніпро», займав високе місце в радянському літературному істеблішменті. Від нього очікували лояльності, зокрема й щодо антисемітських кампаній початку 1950-х рр., але він відмовився підтримати політику боротьби з «безрідними космополітами» та кампанію винищення єврейської інтелігенції. Це рішення, як він зазначає, стало першим кроком до його внутрішнього розриву з системою. У

¹⁵⁵ Плющ, *У карнавалі історії*, 117.

1950 р. Руденко самостійно відмовляється від посад. Пізніше, після XX з'їзду КПРС, він заглиблюється в критичний аналіз марксизму, зокрема економічних теорій, і доходить до висновку про їхню хибність. Його відкриті виступи проти радянської економічної політики та політичної системи призводять до виключення з КПРС у 1974 р., а через рік – із СПУ.

Схожий шлях пройшов і П. Григоренко, генерал-майор Червоної армії. Його правозахисна боротьба почалася з відкритого захисту кримських татар, яких держава позбавила права повернення на історичну батьківщину. Виступи Григоренка проти національної політики радянської влади не лише коштували йому кар'єри – його позбавили всіх військових звань, звільнили з роботи, і зрештою оголосили неосудним. У 1964 р. його примусово відправили на лікування до спецпсихіатричної лікарні, що було однією із стандартних практик для «інакодумців».

Цей шлях від лояльності до опору демонструє, як ідентичність може формуватися через розчарування в системі та усвідомлення її несправедливостей. Люди, які вважали себе частиною радянського суспільства, поступово відчували себе чужими в ньому, щойно їх досвід починав суперечити офіційному дискурсу. Держава, прагнучи контролювати ідентичність своїх громадян, створювала ситуацію, коли людина визначала себе не через приналежність, а через відторгнення.

Цей процес мав свої особливості залежно від етнічного та культурного контексту, що особливо яскраво виявляється при порівнянні українського та російського дисидентських рухів¹⁵⁶. Для російських дисидентів національне питання не мало тієї ж ваги, як для представників інших народів Радянського Союзу. Це цілком закономірно, адже вони не могли зазнавати русифікації, оскільки залишались носіями мови та культури, які домінували в радянському просторі. Як зазначав Є. Свєрстюк, «російськомовна інтелігенція у всіх республіках була привілейована вже тим, що не мусіла виснажуватись у

¹⁵⁶ Див. дет.: Малая, Ганна. «Національне питання в дисидентському русі: український досвід і глобальний контекст». У *Чорнолівські читання: Матеріали IX Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025)*, редактори Василь Деревінський та ін. Бескиди, 2025: 97–101.

небезпечній і нерівній боротьбі за рідну мову»¹⁵⁷. Російський дисидентський рух був зосереджений на правозахисній діяльності, часто абстрагуючись від національних питань. Навіть деякі з його представників відверто заявляли, що національне питання є другорядним, а іноді й зайвим, відволікаючим у контексті боротьби за права людини¹⁵⁸. Для частини учасників цього руху національна приналежність не відігравала принципової ролі, оскільки вони бачили себе носіями універсалістських ідей.

Проте в таборах, де опинялись представники різних національних середовищ, взаємодія між українськими та російськими в'язнями мала свої прояви, не зважаючи на ідеологічні розбіжності. Часто у приклад ставлять взаємини між В. Чорноволем та Володимиром Осіповим¹⁵⁹. Вони репрезентували дві відмінні політичні традиції: В. Чорновіл – український національний рух, В. Осіпов – православно-монархічний напрям у російському дисидентстві. Обставини ув'язнення спонукали їх до взаємодії, яка, хоч і не означала подолання ідеологічних бар'єрів, усе ж демонструвала можливість порозуміння в умовах репресій. Окремі російські дисиденти поступово доходили до того, що права людини не можуть бути забезпечені, якщо ігноруються національні права¹⁶⁰. Це був важливий крок у розумінні взаємозв'язку між індивідуальними та колективними правами. Однак для значної частини російських дисидентів національне питання залишалося периферійним.

За межами СРСР також відбувалися спроби діалогу. Посилення еміграційних процесів сприяло активнішому обговоренню національного питання, а доступ до публіцистичних майданчиків, зокрема журналів «Сучасність» і «Український самостійник», давав можливість представникам різних течій висловлювати свої погляди щодо співіснування народів у межах Радянського Союзу та поза ним. Зокрема, значний резонанс викликала стаття

¹⁵⁷ Сверстюк, *На святі надій: Вибране*, 213.

¹⁵⁸ Мирослав Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 3-тє вид. (Видавництво Українського католицького університету, 2023), 110.

¹⁵⁹ «Інтерв'ю з Михайлом Хейфецом», *Сучасність* 10, № 238 (1980): 73.

¹⁶⁰ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 284.

Олександра Солженіцина¹⁶¹ своїм твердженням, що російський народ став головною економічною жертвою радянської системи, а радянський імперіалізм був нав'язаний зовні – продуктом комуністичного режиму, а не наслідком історичного розвитку чи культурних особливостей Росії. Стаття О. Солженіцина спричинила численні дискусії у дисидентських колах, оскільки поставила під сумнів глибші аспекти національної ідентичності та відповідальності. Саме на хвилі цих дебатів з'явилася ініціатива організувати анкетування, щоб зібрати та проаналізувати позиції емігрантів із СРСР щодо цих складних тем. Упорядниками анкетування стали росіяни Людмила Алексєєва та Вадим Белоцерковський¹⁶².

Опитування мало на меті з'ясувати позиції дисидентів щодо національного питання та оцінити рівень їхнього розуміння проблем національної політики СРСР. Ключові питання анкети стосувалися колективної відповідальності росіян за імперську політику Радянського Союзу, питання самовизначення націй та можливості їхнього суверенітету, а також того, чи вважати російський народ жертвою комуністичного режиму. Із 103 розісланих анкет повернулося лише 24, що саме по собі можна вважати показовим на думку упорядників. Значна частина респондентів уникала теми відповідальності російського народу, а якщо і визнавала її, то лише в індивідуальній моральній площині або як відповідальність окремих прошарків суспільства. Лише 7 із 24 респондентів визнавали наявність відчуття відповідальності, 3 припустили її частковість, а решта (12) або заперечували саму постановку питання, або натомість розвивали думку про те, що російський народ сам став жертвою радянського режиму¹⁶³. Саме ця теза О. Солженіцина знаходила відгук у певній частині російських дисидентів, оскільки вона надавала можливість переосмислити ставлення до російського народу, особливо на Заході.

¹⁶¹ Aleksandr Solzhenitsyn, "Misconceptions About Russia Are a Threat to America", *Foreign Affairs* 58, № 4 (1980): 797-834.

¹⁶² Перелік питань анкети, коментарі редакції та упорядників, а також чотири опубліковані анкети див. у: "Анкета «Сучасности» з національного питання", *Сучасність* 11, № 239 (1980): 106-127.

¹⁶³ Анкета «Сучасности» з національного питання", *Сучасність* 11, № 239 (1980): 126.

Це викликало особливе неприйняття з боку українських дисидентів, адже така теза зводила національну проблему до боротьби проти комунізму, залишаючи поза увагою той факт, що російська політична культура значною мірою приймала імперські механізми як природні та легітимні. Згідно з цим баченням, російський народ страждав не меншою, а навіть більшою мірою, ніж інші національності СРСР. Питання підтримки чи непідтримки права на відокремлення виявилось найбільш показовим у контексті українсько-російських дискусій. Більшість респондентів не заперечували проти права самовизначення націй, але розгорнуті відповіді показали, що для російських дисидентів це радше суто технічне питання самої процедури¹⁶⁴, яке можна обговорювати, але яке не мало для них принципового значення.

Це опитування мало глибші наслідки, ніж може здатися на перший погляд. Анкетування не тільки продемонструвало тенденційність поглядів, а й закріпило стереотипи, що вже існували в обох середовищах. Байдужість значної частини російських дисидентів до національних проблем, підтвердило побоювання українців щодо прихованого шовінізму в російській опозиції¹⁶⁵. Якщо навіть серед політично активних людей, які виступали проти режиму, настільки мало охочих відкрито осмислити проблему імперської спадщини, то що можна було очікувати від ширших верств російського суспільства? Росіяни ж, у свою чергу, вбачали в українцях радикалів, надмірно зациклених на національному питанні та закидах до росіян.

Розходження між українськими та російськими дисидентами не були просто непорозумінням чи наслідком особистих поглядів окремих діячів. Вони відображали певний розрив між двома культурами спротиву: одна бачила проблему в диктатурі, інша – в імперії. Український рух мав чітку антиколоніальну спрямованість, тоді як більшість російських дисидентів не виходила за межі демократизації імперської держави. Ця суперечність у підходах визначала різні політичні перспективи й пояснює, чому українське національне

¹⁶⁴ Анкета «Сучасности» з національного питання», *Сучасність* 11, № 239 (1980): 118.

¹⁶⁵ Там само, 106.

питання так і не стало центральним у свідомості більшості російських опозиціонерів. Це мало і більш довготривалі наслідки. Відсутність спільного погляду на національне питання унеможливлювало координацію дій. Саме ці розходження пояснюють, чому, попри спільне перебування у таборах та еміграційному середовищі, українські й російські дисиденти так і не змогли виробити спільної програми боротьби. Навіть ті декларації¹⁶⁶, які підписували представники обох середовищ, не могли це виправити.

Водночас, попри розбіжності в ідеологічних засадах, солідарність стала основою для співпраці між українськими та російськими дисидентами. Останні відігравали ключову роль у поширенні інформації, організації адвокатського захисту та висвітленні подій, пов'язаних з переслідуваннями. Саме через Москву здійснювався потік заборонених текстів, що було ключовим для підтримки інтелектуального життя зокрема і українських дисидентських кіл. З одного боку, російські дисиденти могли ігнорувати національне питання через своє привілейоване становище, а з іншого – вони ставали важливими союзниками у боротьбі за права людини, включаючи права національних меншин. Це свідчить про те, що національна ідентичність і правозахисна боротьба в СРСР не існували ізольовано. Взаємодія між різними дисидентськими групами створювала нові уявлення, розширювала межі політичної свідомості й сприяла перегляду усталених стереотипів.

Гетеростереотипи є невід'ємним елементом механізмів влади, адже вони дозволяють конструювати образ «іншого» як фундаментально чужого, небезпечного або неповноцінного. Радянська держава систематично формувала такі уявлення і про дисидентів, представляючи їх як «буржуазних націоналістів», «агентів Заходу», антирадянщиків чи релігійних фанатиків. Ці ярлики мали на меті не лише дискредитацію опозиційних діячів, а й виключення їх із легітимного простору суспільства. Гетеростереотипи щодо українських дисидентів виконували одразу кілька функцій: ідеологічну (легітимізація репресій),

¹⁶⁶ Див. напр.: Заява в справі українсько-російських стосунків, що її підписали представники Українського демократичного руху і редакції російського кварталника «Континент»; “Російсько-українська заява”, *Сучасність* 11, № 239 (1980): 155-156.

соціальну (конструювання внутрішнього ворога) і відповідно створення ефекту «ми-вони». Це механізми маргіналізації та екзотизації. У масовій свідомості ці стереотипи набували власної динаміки, адаптуючись до локального контексту й відтворюючись у повсякденній комунікації. Тому не дивно, що такі перестороги могли закріплюватись навіть у межах інших дисидентських середовищ. Ідеологічні наративи радянської держави вибудовували міжетнічну недовіру: український націоналізм трактувався як антагоністичний до російської демократичної опозиції, єврейське питання підживлювалося антисемітськими кліше, а балтійські та кавказькі дисидентські рухи представлялися як вузькоетнічні та сепаратистські.

Проте табірний досвід, як специфічне середовище примусової взаємодії, відкривав можливості для деконструкції гетеростереотипів. Тут діяла зовсім інша логіка міжетнічних контактів, яка руйнувала ті образи, що раніше формувалися в ізольованих інформаційних середовищах. Радянська держава використовувала табори як простір, де репресивний апарат мав довести власну силу, але водночас вони ставали місцем, де опозиційні групи отримували можливість для безпосередньої взаємодії, яка могла і не відбутись на свободі.

Українські, єврейські, вірменські, грузинські, балтійські дисиденти потрапляли в однакові умови, де у ситуації спільного виживання формувалось розуміння, що радянська пропаганда свідомо розділяла їх, а реальні точки дотику між різними національними рухами були значно сильнішими, ніж будь-які розбіжності. Особистий контакт змінював сприйняття один одного. Український дисидент більше не виглядав як «шовініст», єврейський – як «космополіт без коренів», вірменський – як «екстреміст». Хоча усвідомлення спільності репресивного апарату відігравало важливу роль, глибші зв'язки формувалися завдяки усвідомленню подібності історичних доль, спільного досвіду боротьби за національну гідність та поступового подолання глибоко вкорінених імперських стереотипів. Саме в таборах, де стиралися формальні ієрархії радянського суспільства, де в'язні були позбавлені будь-якого офіційного

політичного представництва, національні рухи проявляли свої найбільш фундаментальні риси та водночас знаходили точки дотику одне з одним.

Серед різних національних груп, представлених у таборах, українці становили одну з найбільших спільнот. Масштаб їхньої присутності був настільки значним, що навіть ті, хто не мав жодного зв'язку з Україною до арешту, опиняючись у місцях позбавлення волі, неминуче взаємодіяли з українцями, вивчали українське питання та переймалися його проблематикою.

Це обумовлювалося жорсткою репресивною політикою щодо учасників українського руху. Достатньо порівняти методи боротьби з Московською та Українською групами Гельсінської спілки¹⁶⁷, найбільш численними. Репресії проти російських правозахисників хоча й були жорсткими, але із 13 засуджених членів Московської групи лише троє отримали тривалі терміни ув'язнення, тоді як п'ятеро змогли емігрувати, а ще одного позбавили радянського громадянства. Водночас, Українська група зазнала значно суворішого покарання: лише один її учасник, Петро Вінс, після року в таборі отримав можливість емігрувати, тоді як решту членів було ув'язнено на максимальні терміни. Радянська влада розглядала український рух як більш небезпечний, а національне питання як загрозу для радянського проєкту.

І все ж, попри цю нерівномірність репресій, українці не залишалися ізольованими у своїй боротьбі. Дисиденти різних національностей у таборах формували спільноти. Одним із ключових прикладів руйнування пропагандистських образів стало зближення між українськими та єврейськими дисидентами. До арештів українсько-єврейський діалог мав свої прояви, однак вони не переростали у глибоку взаємодію в межах дисидентського руху. Радянська влада активно насаджувала уявлення про радикальне розмежування між національними середовищами, експлуатуючи як історичні травми, так і інструменти інформаційної ізоляції. Символічні жести солідарності все ж відбувалися. Так, знаковим став виступ І. Дзюби у Бабиному Яру¹⁶⁸. Водночас

¹⁶⁷ Петро Григоренко, "За національні права підсоветських народів", *Сучасність* 12, № 228 (1979): 43-48.

¹⁶⁸ "Розмова з Валентином Морозом", *Сучасність* 6, № 222 (1979): 71.

єврейська громада віддавала шану українським дисидентам, зокрема А. Горській. Проте ці акції залишалися переважно точковими, а особистих контактів між українськими та єврейськими дисидентами було небагато. Брак особистих зв'язків та відмінність пріоритетів рухів створювали певну дистанцію. Саме у таборах цей діалог набув принципово нового значення, адже тут йшлося про тривалу спільну співпрацю в умовах репресій.

Спільне табірне життя сприяло переосмисленню тих образів, які раніше існували на рівні пропаганди чи соціального дистанціювання. Численні радянські карикатури, що висміювали зокрема і союз між «буржуазними націоналістами» та «сіоністами», несподівано отримала реальне втілення. У таборах такі союзи справді виникали, але не як прояв змови, а як результат продовження спільної боротьби. У цьому контексті сприймається й табірний жарт про карикатуру, на якій «Стус під ручку з Хейфецом»¹⁶⁹ – у ньому відчутна водночас іронія щодо радянської пропаганди, і визнання того, що табірна дійсність створює нові, позаідеологічні зв'язки.

Взаємодія українців і євреїв перестала бути епізодичною. Один із численних прикладів такої співпраці стало спільне написання Борисом Пенсоном і В. Чорноволем хроніки табірної життя¹⁷⁰. Ця співпраця мала велике значення взаємного відкриття ідеології національних рухів.

Подібний досвід накопичувався й в інших аспектах таборового життя. Згаданий М. Хейфец, єврейський дисидент, який провів значний час серед українських політв'язнів, у своїй книзі залишив портрети українських борців¹⁷¹. Через ці біографічні нариси він зафіксував світогляд і цінності тих, кого радянська пропаганда намагалася дискредитувати. Фактично, ця книга стала ще одним актом руйнування гетеростереотипів, адже вона демонструвала український рух не як ізольований або ксенофобний, а як частину ширшої боротьби за людську гідність.

¹⁶⁹ Михайло Хейфец, *Українські силуети* (Сучасність, 1985), 67.

¹⁷⁰ *Хроніка таборових буднів* (Сучасність, 1976), 69-116.

¹⁷¹ Хейфец, Михайло. *Українські силуети*. Сучасність, 1985.

Однак процес солідаризації не обмежувався лише українсько-єврейською співпрацею. Важливими були контакти з вірменськими, латвійськими та естонськими дисидентами, які так само прагнули не лише культурного відродження своїх націй, а й усвідомлювали необхідність боротьби за політичну суб'єктність. Це знайшло вираження у спільних акціях, петиціях, обміні досвідом та взаємній підтримці після звільнення. Табірні голодування, що проводилися на підтримку представників різних національних рухів, були не лише акціями протесту, а й слугували символічним жестом взаємного визнання. Колективні акції протесту проводилися не лише з приводу жахливих умов утримання, а й задля визнання самого факту існування політичних в'язнів у СРСР. Так, день 30 жовтня було встановлено як день політв'язня, а для його відзначення дисиденти різних національностей влаштовували масові голодування. Важливими були також інші дати: 21 серпня – на знак солідарності із Чехословаччиною, 24 квітня – день пам'яті жертв вірменського геноциду 1915 р., 12 січня – день українських політв'язнів. Усі ці дати, попри їхній національний характер, об'єднували табірне співтовариство, перетворюючи різні дисидентські рухи на єдиний опір. Ця солідарність була формою політичної соціалізації, у якій дисиденти різних національностей вчилися бачити спільне у своїй діяльності. Взаємодія, що починалася в таборах, мала довготривалі наслідки. Багато з тих, хто пройшов через цей досвід, після звільнення зберігали міжнаціональні контакти, сприяли поширенню ідей прав людини та національного самовизначення, брали участь у демократичних процесах своїх країн наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр.

Отже, українські дисиденти, виховані у радянській системі, сприймали себе в межах подвійної ідентичності: вони одночасно ототожнювали себе з радянським проєктом і водночас усвідомлювали свою національну приналежність. Це не сприймалося як суперечність, допоки радянська реальність не продемонструвала, що будь-яке національне самовираження прирівнюється до ідеологічної загрози. Мемуарні тексти дисидентів свідчать про поступове

усвідомлення цього конфлікту, що вело до розриву з офіційною ідеологією та переформатування власної ідентичності.

Водночас цей процес відбувався в умовах радянського механізму розділення суспільства через гетеростереотипи, які функціонували як інструмент державного контролю. Будь-яка спроба виходу за межі контрольованого дискурсу зустрічала ярлики «антирадянщини». Однак реальність спільного перебування у таборах стала простором руйнування цих схем. Особисті контакти переросли в системну співпрацю, що відобразилося у спільних акціях протесту, формуванні взаємної довіри та виробленні нового розуміння боротьби за права людини та нації.

2.3 Груповий портрет дисидентства за мемуарними свідченнями

Хоч і дисидентський рух не був масовим, а скоріше все ж елітарним, він не мав чітко окреслених організаційних рамок, що робить питання ідентифікації його учасників досить складним. Звідси постає низка питань: як враховувати ті форми спротиву, які не мали явного політичного характеру, а також щодо тих осіб, які лише висловлювали своє невдоволення на приватному рівні, але в умовах радянської системи також могли бути зараховані до кола дисидентів.

В українській історіографії терміни «дисидентство», «інакодумство», «опозиційний рух», «рух опору», «шістдесятництво» та інші означення часто вживаються якщо не як взаємозамінні, то синонімічні. Це призводить до того, що різні концепти накладаються один на одного та комбінуються у різних контекстах. Так, Борис Захаров стверджує, що «інакодумець» стає «дисидентом» коли його спротив до влади стає відкритим¹⁷², О. Бажан схиляється до розгляду цих понять як тотожних, водночас розглядаючи дисидентський рух як частину національно-визвольного¹⁷³, Я. Секо наголошує, що не всі шістдесятники обмежувалися культурною діяльністю, деякі з них також вступали у відкритий

¹⁷² Борис Захаров, *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)* (Фоліо, 2003), 17.

¹⁷³ Олег Бажан, «Дисидентство в УРСР: спроба дефініції», *Майстеріум. Історичні студії*, № 7 (2001): 30.

конфлікт з владою¹⁷⁴ і т.д. Тобто, існує декілька підходів до трактування дисидентства як суспільно-політичного явища, і кожен з них визначає його через різні аспекти протестної діяльності. Один із підходів акцентує увагу на політичній діяльності, вважаючи дисидентами лише тих осіб, які відкрито виступали проти радянської влади і стали жертвами репресій. Такий підхід дещо обмежує коло досліджуваних осіб, оскільки він ігнорує інші форми опору, що не завжди передбачали пряму конфронтацію з владою, але все ж таки відіграли важливу роль у формуванні опозиційних настроїв. Інший підхід базується на значно ширшій інтерпретації дисидентства, та бере до уваги також культурну опозицію. Наприклад, інтелігенцію, яка виступала за збереження національної ідентичності, мови та культури, також можна віднести до дисидентства, адже її діяльність була спрямована на протистояння радянській політиці русифікації та культурної асиміляції.

Розмежування «шістдесятництва» і «дисидентства» як раз яскраво ілюструє проблему дефініцій, які змінюються залежно від методологічних підходів та історичних контекстів. Але водночас демонструє ширший дискурс, що стосується питання, як саме визначати опозиційні рухи в умовах тоталітарного режиму: чи можна вважати шістдесятників частиною дисидентського руху, чия діяльність обмежувалась спершу культурною площиною в межах дозволеного радянською владою простору; чи їхня діяльність була лише перехідним етапом до дисидентства; де закінчується культурний протест і починається політичний? Неможливо ігнорувати, що культурні та політичні вимоги шістдесятників і дисидентів часто збігалися. А діяльність шістдесятників була політизована самою радянською владою, що сприймала будь-які прояви національної культури як потенційну загрозу політичній стабільності. Це створювало ситуацію, коли культурний протест перетворювався на політичний, навіть без явного початкового наміру. У цьому контексті постає питання, чи можна взагалі говорити про існування «культурного» протесту в

¹⁷⁴ Ярослав Секо, «Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій», *Україна–Європа–Світ = Ukraine–Europe–World: міжнародний збірник наукових праць. Сер. Історія, міжнародні відносини*, № 11 (2013): 31.

тоталітарному суспільстві, де будь-яка критика чи відхилення від офіційної лінії автоматично стають політизованими.

Слід також враховувати, що самоідентифікація дисидентів могла змінюватись залежно і від соціально-культурного контексту, тому цей процес рефлексій продовжився і в пострадянський час. Багато з учасників дисидентського руху, які раніше не ідентифікували себе як політичних активістів, починають розглядати свій досвід як частину ширшого опозиційного руху, який не лише протистояв радянському режиму, але й став основою для формування національної свідомості та демократичних змін. Про це свідчить й інтеграція шістдесятництва і дисидентства у спільний наратив, де культурний і політичний спротив доповнюють один одного задля створення цілісного образу національного опору радянській владі.

Ідентифікація певних осіб як «дисидентів» залежить не лише від їхнього конкретного внеску у протистояння радянській системі, а й від того, який часовий період та контекст обирають дослідники для дослідження цієї діяльності. Хронологічні межі дисидентського руху традиційно окреслюються періодом 1950–1980-х рр., але часто ці часові рамки зазнають коригувань залежно від обраного трактування дисидентства як явища. Так, деякі дослідники, розглядаючи термін «дисидент» у широкому значенні як «інакодумець», прагнуть побачити в дисидентстві частину довготривалого процесу опору радянському режиму, який тривав у різних формах протягом усього періоду існування Радянського Союзу. Проте інші підходи зосереджуються на діяльності дисидентів в 1960–1970-х рр., коли рух набув політичної артикуляції. Водночас, і визначення верхньої межі не завжди однозначне. З одного боку, активність дисидентів тривала до кінця 1980-х рр., коли розпочались значні трансформації у радянській системі. З іншого – зміни, що відбувались під час перебудови, створили новий суспільно-політичний контекст, у якому громадянська активність вже набувала інших форм і не завжди відповідала класичному уявленню про дисидентство. Попри розмаїття інтерпретацій, своєрідними хронологічними маркерами слугують переважно одні й ті самі дати: 1956, 1965, 1972, 1976 – як ті,

що визначають важливі етапи в історії руху і віддзеркалюють ключові зміни у його існуванні.

Проблема реконструкції групового портрету учасників дисидентського руху в УРСР постає перед дослідником не лише як питання ідентифікації учасників, а й як завдання виявлення логіки формування взаємозв'язків, розподілу ролей, інституціоналізації неформальних структур опору. На цьому етапі саме мемуарні свідчення відкривають перспективу дослідження, дозволяючи простежити не лише персональний вимір опозиційної діяльності, а й соціальні, ідеологічні та комунікативні умови її існування.

В умовах, коли дисидентство не було інституціоналізованим явищем, а його внутрішні конфігурації залишалися гнучкими та змінними, мемуари стають основним засобом реконструкції зв'язків між його учасниками, механізмів взаємодії та ідейного впливу. Вони дозволяють не лише окреслити персональну мережу контактів, а й зрозуміти, яким чином самі дисиденти усвідомлювали структуру своєї спільноти, її лідерів, вектори впливу й авторитету. Чи бачили себе дисиденти як частину єдиної групи, чи усвідомлювали різницю між різними ідейними течіями, чи визнавали за певними особами особливий статус у середовищі? У цьому сенсі мемуари постають тим джерелом, у якому відображаються процеси самоідентифікації руху, його уявлення про власну історію та роль у суспільстві.

Саме в мемуарах визначається коло тих, хто зараховується до спільноти дисидентів і хто залишається поза її межами. Цей процес не є механічним: межі спільноти змінюються залежно від того, який контекст автор спогадів вважає визначальним. Одні мемуаристи наголошують на культурному вимірі дисидентства, окреслюючи групу через спільні інтелектуальні інтереси, приналежність до певного літературного середовища, участь у самвидаві та дискусіях про майбутнє української культури. Інші акцентують увагу на політичному спротиві, об'єднуючи дисидентів навколо боротьби з режимом, правозахисної діяльності та тюремного досвіду. Це означає, що обраний спосіб

нарративу визначає, які постаті будуть вписані в груповий портрет, а які залишаться поза його межами.

Проте ця особливість мемуарного жанру також є джерелом його проблематичності: кожен автор ретроспективно моделює не лише власну біографію, а й конфігурацію спільноти, до якої він себе відносив. Мемуарні тексти не просто зображують взаємозв'язки між учасниками руху, а й ранжують їх, встановлюючи ієрархію значущості. Ті, хто постають в центрі нарративу, а хто залишається в тіні, залежить не лише від історичних фактів, а й від особистих стратегій автора. З одного боку, це дає змогу простежити механізми соціальної ієрархізації всередині дисидентського середовища: хто і чому визнавався авторитетною фігурою, якими критеріями визначався статус «лідера» або «ідеолога» руху. Сам факт згадування чи замовчування певних осіб, формулювання мотивів ідейної еволюції чи внутрішніх розбіжностей – усе це формує уявлення про внутрішню динаміку дисидентського середовища. З іншого боку, якщо одні учасники з'являються у різних мемуарних текстах у статусі ключових фігур, це може свідчити не лише про їхню роль у русі, а й про певний канонізований погляд на історію дисидентства, що сформувався вже в пострадянський період. У моменти активного опору дисиденти нерідко не усвідомлювали себе частиною єдиної спільноти, їх дії могли бути фрагментарними, ситуативними, позбавленими відчуття цілісності. Однак у мемуарах цей розрізнений досвід часто оформлюється в більш структуровану картину, яка додає логічності й завершеності історії руху. У результаті груповий портрет дисидентства набуває певної історичної визначеності, але ця визначеність є не статичною, а змінною, відкритою до переосмислення. Саме тому дослідження мемуарів потребує не лише уваги до змісту спогадів, а й аналізу їхньої нарративної структури: яким чином вони вибудовують образ дисидентської спільноти, які критерії використовують для визначення її меж, як змінюються ці уявлення в різні історичні періоди.

Однак навіть за цієї специфіки мемуарні джерела залишаються одним із найважливіших засобів реконструкції внутрішньої архітекτονіки руху. Їх аналіз

дає змогу простежити, як саме відбувалося залучення до дисидентських кіл, як формувалися довірчі мережі та які моделі солідарності визначали життєздатність опозиційної спільноти. Мемуари, хоча й не можуть дати вичерпного списку учасників дисидентського руху, усе ж дозволяють встановити закономірності його соціальної організації, окреслити межі середовища, ідентифікувати механізми його трансформації. Груповий портрет, що постає у спогадах, є результатом складної взаємодії пам'яті, інтерпретації та історичного контексту, який впливає на спосіб його формування. Саме тому аналіз мемуарів як джерела дозволяє не лише реконструювати дисидентське середовище, а й зрозуміти, як воно сприймалося й осмислювалося в різні періоди, які механізми впливали на конструювання спільноти та як ця спільнота відображалася в пам'яттєвому дискурсі.

Висновки до розділу 2.

Мемуари учасників дисидентського руху дозволяють простежити процес формування їхнього світогляду та чинники, що зумовили становлення опозиційних переконань. Формування світогляду дисидентів значною мірою було зумовлене політикою русифікації, що, на противагу очікуванням радянської влади, не лише не інтегрувала українську інтелігенцію в загальноімперську культуру, а навпаки – сприяла усвідомленню власної національної окремішності та стала каталізатором глибшого осмислення сутності режиму. Систематичні репресії проти культурних діячів, практики обмеження української мови, спотворення історичної пам'яті та ідеологічний контроль над науковим і культурним просторами створювали середовище, у якому критичне мислення ставало невід'ємною частиною інтелектуального становлення. Саме в цьому контексті народжувалося українське дисидентство, для якого боротьба за національну культуру та мову стала органічною складовою загальної боротьби за права людини.

Мемуарні свідчення також дають змогу простежити трансформацію уявлень про власну ідентичність та механізми формування міжнаціональної

солідарності в дисидентському середовищі. Разом із процесами політичного та ідеологічного усвідомлення формувалися і внутрішні механізми самоідентифікації. Гетеростереотипи, що відігравали ключову роль у радянській стратегії розділення суспільства, в умовах ув'язнення втрачали силу, поступаючись місцем міжнаціональній солідарності. Репресивний апарат, спрямований на ізоляцію та придушення будь-яких форм інакомислення, створював умови, за яких саме спільність досвіду витісняла попередні упередження та дозволяла сформувати новий рівень взаємодії.

Дисидентський рух, що в момент свого існування складався з різних індивідуальних історій, у мемуарній традиції отримав риси спільного портрету. Ретроспективний характер мемуарів дає змогу реконструювати колективний портрет дисидентської спільноти. У процесі оповіді автори визначають коло найбільш значущих осіб, характеризують їхню роль у середовищі, відтворюють систему особистих зв'язків і тим самим формують уявлення про внутрішню структуру руху. Попри суттєві ідейні розбіжності, що існували між його учасниками, в ретроспективі формується певна цілісна картина. Цей процес конструювання колективної біографії є не лише засобом відтворення минулого, а й інструментом його осмислення. Завдяки йому дисидентський рух отримує історичне значення не лише як низка епізодів боротьби, а як явище, що продовжує впливати на сучасні уявлення про громадянську позицію, права людини та межі допустимого в політичному спротиві.

РОЗДІЛ 3. МЕМУАРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ В УРСР

Дисидентський рух формувався в умовах напруження між інтелектуальним пошуком, культурною самореалізацією та постійним тиском з боку держави. Саме ці суперечності визначали як характер середовища, у якому діяли його учасники, так і ті форми діяльності, які вони обирали. Мемуари дають змогу простежити як самі учасники руху осмислювали процес трансформації культурної діяльності у громадянський і політичний спротив.

Київське культурно-інтелектуальне середовище 1960–1970-х рр. виступало одним із ключових осередків формування дисидентського руху. Саме в ньому відбувалося становлення плеяди осіб, об'єднаних спільними світоглядними переконаннями, культурними ініціативами та досвідом взаємодії, що у мемуарах постає як цілісний, хоча й внутрішньо неоднорідний простір. Однак розвиток цього середовища неможливо розглядати поза контекстом системного тиску з боку держави, що реалізовувався через розгалужену систему політичних заборон та репресій, спрямованих на обмеження будь-яких проявів інакодумства. Репресивна політика влади безпосередньо впливала на трансформацію дисидентського руху.

3.1. Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства 1960-1970-х рр. у мемуарних наративах

Після завершення Другої світової війни та смерті Й. Сталіна радянське суспільство вступило у фазу глибинних трансформацій, що торкнулися не лише політичної та економічної сфер, але й самої сутності колективної ідентичності. Період сталінізму характеризувався уніфікацією публічного дискурсу та значним обмеженням форм індивідуального й колективного самовираження. Події після 1953 р. були позначені процесами десталінізації та початком політики «відлиги», що започаткували складний і суперечливий процес переосмислення того, що означало бути радянським громадянином у нових умовах. Політика «відлиги»,

що супроводжувалась гаслами оновлення соціалістичного суспільства, створила певні можливості для розширення інтелектуальних горизонтів. Молоде покоління українських митців, літературознавців, істориків, філософів і журналістів отримало шанс інтерпретувати власну ідентичність у ширших категоріях, ніж це дозволяла сталінська модель суворо контрольованої лояльності.

Лібералізація другої половини 1950– початку 1960-х рр., попри її очевидну обмеженість і суперечливість, стала важливим етапом у трансформації культурного життя в Українській РСР. Вона сприяла пожвавленню літературного та наукового життя, виникненню дискусій, появі нових імен тощо. Проте сама лібералізація досить скоро отримала чітко окреслені межі та залишалася під контролем партійного апарату. Будь-які спроби вийти за встановлені офіційною доктриною кордони неминуче викликали репресивну реакцію влади. Попри ілюзорність і фрагментарність цей період залишив глибокий слід у свідомості інтелігенції, сформувавши середовище, яке згодом стало основою формування ідей та особистостей дисидентського руху.

Але початок 1960-х рр. був періодом активного пошуку і випробування меж дозволеного. Саме у цьому суперечливому процесі відбулося розширення культурного простору, яке мало далекосяжні наслідки. Для інтелігенції другої половини 1950 – початку 1960-х рр. це стало можливістю відновити зв'язки з культурною спадщиною, повернути до колективної пам'яті імена раніше репресованих або замовчуваних письменників, учених, митців. З'являлися нові канали культурного обміну, зростає роль літературних журналів, наукових зібрань, творчих об'єднань, що ставали майданчиками для дискусій, які в інших умовах були б неможливими. Для значної частини інтелігенції цей період не став моментом відмови від радянської ідентичності, а радше нагодою надати їй нових сенсів, інтегрувавши до неї власні історичні, національні й культурні категорії.

Київ з його концентрацією творчих, наукових та освітніх інституцій став ключовою платформою для подібних взаємодій. Урбаністичний простір міста у цей час не зводився до адміністративної чи політичної функції. Його культурна

географія визначалася неформальними маршрутами – від бібліотек і видавництв до кав'ярень, від театральних фойє до приватних помешкань, у яких тривали розмови, часто породжені офіційними заходами, але такі, що виходили за межі офіційного порядку денного. Публічні простори й приватні квартири утворювали єдину мережу комунікації, де циркулювали книжки, тексти, думки. Як просторово-інфраструктурний вузол, Київ акумулював інтелектуальний потенціал, що прибував з периферії – із сіл, містечок, індустріальних центрів, надавав новоприбулим молодим інтелектуалам доступ до архівів, бібліотек, сцен, академічних кафедр, редакцій – і створював умови для широкого кола особистих і професійних контактів, які стали основою дисидентського середовища. Саме тому київський осередок є найбільш репрезентативним для дослідження культурно-інтелектуального середовища українського дисидентства. Крім того, він найповніше представлений у мемуарах учасників руху, що створює необхідну джерельну основу для реконструкції мережі особистих контактів, форм комунікації, практик солідарності та особливостей функціонування дисидентського середовища. Для багатьох учасників дисидентського руху ці процеси означали не лише залучення до культурного життя, а й входження у нову інтелектуальну спільноту, у якій набували сенсу пошуки національного «я». Київ не був і не міг бути містом однозначної ідентичності. Це місто, що поєднувало в собі складні нашарування історичної пам'яті, імперської спадщини та модернізаційних прагнень радянської доби, у період хрущовської «відлиги» стало притягальним для цілого покоління інтелектуалів, які шукали шлях до культурного самовираження в межах, здавалося б, реформованої системи¹⁷⁵.

Ця концентрація інтелектуального ресурсу, у поєднанні з хвилею децентралізаційних настроїв після XX з'їзду КПРС, стимулювала появу нових ініціатив, що згодом будуть марковані як дисидентські, але спершу все ж таки були частиною офіційного культурного середовища. Це пояснювалося фундаментальною суперечністю: радянська система не передбачала

¹⁷⁵ Див. дет.: Малая, Ганна. «Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства в Києві 1960-1970-х рр. у мемуарних наративах». *Український історичний журнал*, № 1 (2026): 124–37.
<https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.124>.

співіснування автономного національного змісту в межах власного культурного каркасу. Те, що сприймалося як спроба повернення до ленінських принципів національної політики, у межах державної логіки трактувалося як девіація. У цьому сенсі перші покоління майбутніх дисидентів були не ренегатами, а спадкоємцями модернізаційної обіцянки, закладеної в офіційну радянську ідеологію. Вони не прагнули зруйнувати систему, не виходили за її межі, а намагалися наситити її реальним змістом, відновити історичні й культурні зв'язки, які були свідомо розірвані репресіями й цензурою.

Зародки цих прагнень матеріалізувались у цілком допустимих і навіть підтримуваних формах. Одним із осередків такого простору став Клуб творчої молоді (далі – КТМ), процес створення якого не має однозначного потрактування в джерелах та історіографії, оскільки не може зводитися ані до особистих ініціатив окремих засновників, ані лише до особливостей радянської культурної політики доби «відлиги». Радше це був результат зустрічі обох чинників – пошуку молоддю нових форм культурного життя та нових можливостей, які відкрила система в умовах «відлиги».

У радянській традиції подібні об'єднання здебільшого постають як офіційно санкціоновані структури в межах комсомольської активності, покликані організувати культурне дозвілля молоді та спрямувати її ініціативу в ідеологічно контрольоване русло. Тому у деяких дослідженнях можна зустріти твердження, що Клуб виник «під егідою» комсомолу. Це частково відповідає формальним умовам, за яких розгорталася діяльність КТМ. Справді, підтримка з боку комсомольських структур надавала йому легального простору існування та певної інституційної «парасольки». Разом із тим, зведення історії становлення Клубу виключно до комсомольської ініціативи не відображає повністю ідею і мотивації його створення, адже зміст і характер діяльності Клубу визначали насамперед його учасники. Вони вже на початкових етапах ставили перед собою завдання, які виходили за межі звичайної комсомольської культурно-просвітницької роботи. Власне, інституційна «прив'язка» до комсомолу була

радше формальною умовою існування, аніж визначала його змістове наповнення.

Показово, про прагнення відмежуватися від радянських організаційних моделей свідчить, зокрема, процес створення Положення про Клуб Творчої Молоді (8 березня 1960 р.)¹⁷⁶, описаний у щоденнику Леся Танюка, першого президента Клубу. Ініціатори прагнули дистанціюватись від будь-яких формальних ознак і риторичних штампів, аби уникнути паралелі з типовими радянськими установами. Навіть сама назва «клуб» була обрана на протигагу умовній «спілці» як така, що «ні до чого не зобов'язує»¹⁷⁷. Аналогічна логіка простежувалася й у визначенні керівних та організаційних структур. Так, замість звичного для радянської практики «голови» чи «секретаря» була запроваджена посада «президента» – своєрідна альяція на англійські клуби (звідси ж і походить ідея форми організації). Назва керівного органу («Рада») обиралася з тим же наміром – дистанціюватись від звичного «бюро», характерного для офіційних молодіжних організацій¹⁷⁸.

Така увага до деталей не була випадковою: у ній відображалось прагнення учасників створити нову форму культурного об'єднання. Водночас, ця свідомо дистанція поєднувалася з розумінням необхідності інституційної легітимності: залишаючи простір для творчої свободи, засновники Клубу зберігали розуміння, що в перспективі може постати потреба у більш формалізованих структурних кроках. У тих же щоденникових записах Л. Танюка зафіксовано пораду Бориса Антоненко-Давидовича оформити програмні документи чи статутні засади, які відповідали б вимогам «вищих інстанцій»¹⁷⁹.

Хоча версії виникнення КТМ різняться, усі вони зводяться до одного: він постав не як аналогія радянським молодіжним інституціям, а як спроба молоді використати декларовану радянськими структурами форму для творення чогось принципово іншого. Адже значно важливішим було прагнення молодих митців

¹⁷⁶ Лесь Танюк, *ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах.*, т. 21, 1968 р. (квітень-червень). (Альтерпрес, 2011), 553-555.

¹⁷⁷ Там само, 556.

¹⁷⁸ Там само, 557.

¹⁷⁹ Там само, 557.

до самовираження, до пошуку нових форм культурної комунікації та мистецького експерименту. У такий спосіб ініціатива створення Клубу від початку належала самій творчій молоді Києва – поетам, художникам, музикантам, акторам, які прагнули об'єднатися поза рамками офіційних літературних майстерень і культурних інституцій. Фактична роль комсомолу у формуванні Клубу полягала лише в тому, що він погодився надати організації приміщення у Жовтневому палаці, що згодом стало важливим київським осередком майбутнього дисидентського руху. Якщо комсомол став тією інституційною оболонкою, яка дала Клубові можливість постати й функціонувати, то внутрішній зміст діяльності КТМ дедалі більше виходив за межі звичних форм контрольованої культурної активності.

Основною формою діяльності клубу були літературно-мистецькі заходи, які мали естетичну, просвітницьку та суспільну складову. У своїх спогадах сучасники особливо наголошували на винятковій ролі літературних вечорів, що швидко перетворилися на знакові події культурного життя молодії інтелігенції в столиці. Поетичні імпрези, присвячені Василю Симоненку, Івану Драчу, Миколі Вінграновському, Віталію Коротичу, Миколі Холодному, Олексію Булизі та іншим відбувалися в різних осередках міста: в Інституті нафтопереробки та нафтохімії, Інституті харчової промисловості, Технікумі зв'язку, Інституті теоретичної фізики тощо¹⁸⁰. Географія цих зустрічей свідчить про те, що КТМ виходив далеко за межі вузького культурного кола, формуючи навколо себе мережу зацікавлених і небайдужих слухачів, які прагнули долучитися до нового інтелектуального простору. Опанас Заливаха згадував, що під час арешту слідчі щиро дивувались: «Навіщо тобі зустрічатися з поетом, якщо ти художник?»¹⁸¹. Ця репліка відображає логіку радянської системи, у якій інтелектуали не повинні були мати друзів поза межами вузького професійного кола. Проте члени Клубу творчої молоді на практиці успішно долали ці бар'єри. Завдяки особистим зв'язкам вдавалося домовлятися про проведення таких вечорів у місцях, які,

¹⁸⁰ Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, 508.

¹⁸¹ Сверстюк, *На полі честі. Книга 1. Невже то я?*, 146.

здавалося б, не мали нічого спільного з літературою, особливо, коли офіційні органи відмовляли у наданні приміщень.

Сутність клубних заходів полягала не лише у репрезентації сучасної творчості, відкритті й популяризації нових імен, але й у вибудовуванні цілісного культурного контексту, який охоплював як новаторські пошуки митців-шістдесятників, так і звернення до спадщини «розстріляного відродження». Це стало важливою місією КТМ. Театральні постановки за п'єсами Миколи Куліша чи вечір пам'яті Лесі Курбаса мали виразний характер культурної реабілітації та відкривали нові горизонти для осмислення української ідентичності.

Ближче до середини 1960-х рр. у культурному житті УРСР намітилися тенденції до згортання тих процесів лібералізації, які стали можливими на хвилі хрущовської «відлиги». У цій ситуації члени КТМ змушені були шукати компромісні форми діяльності. Зовнішньо це виглядало як звернення до «канонізованої» спадщини, легітимованої радянською ідеологією. Саме тоді у репертуарі клубних заходів з'явилися вечори, присвячені класикам української літератури – Івану Франку, Лесі Українці, Тарасу Шевченку. Подібні ініціативи давали можливість залишатися у публічному просторі, балансуючи на межі дозволеного, але водночас наповнювали офіційно санкціонований канон новим, національним змістом. Найважливіше, що відновлення тяглості культурної традиції виводило діяльність КТМ у площину національно орієнтованої інтелектуальної діяльності, яка поєднувала мистецтво й громадянську позицію.

Справжній розквіт ідейної та соціальної складової діяльності клубу пов'язаний із приходом у середовище нових харизматичних особистостей – Алли Горської та Івана Світличного. Їхня участь докорінно змінила атмосферу КТМ і сутність його роботи: відбулося не лише значне розширення кола учасників, а й суттєве поглиблення інтелектуальних та ідейних програм. Саме в цей період, за словами Л. Танюка, відбулося становлення «справжнього КТМ»¹⁸² – організації, що трансформувалася в осередок вже із виразною національною спрямованістю. У своїй еволюції Клуб дедалі виразніше перетворювався на осередок, де

¹⁸² Огнева, Алла Горська. Душа українського шістдесятництва, 419.

мистецтво переставало бути тільки сферою естетичного самовираження, а дедалі більше набувало суспільно-політичного звучання. Саме ця трансформація стала тим чинником, який визначив особливе місце КТМ у культурному та інтелектуальному житті Києва 1960-х рр.

Одним із найважливіших моментів такої переорієнтації осередку став 1962 рік, коли члени Клубу створили спеціальну комісію з перевірки чуток про масові поховання жертв сталінських репресій у Биківні поблизу Києва. До складу комісії увійшли Л. Танюк, А. Горська та В. Симоненко¹⁸³. Комісія фактично підтвердила існування цих поховань у Биківні, після чого її учасники склали «Меморандум-2» до Київської міської ради¹⁸⁴. У документі йшлося про необхідність створення державної комісії з офіційного розслідування злочинів та перетворення місця трагедії на меморіальний комплекс. Цей крок виходив далеко за межі культурної ініціативи: він містив чіткий політичний і моральний заклик.

Оскільки робочі місця – інститути Академії наук, видавництва, редакції чи творчі спілки – залишалися суворо контрольованими державою, київські інтелектуали шукали місця для зустрічей у міському середовищі. Парк імені Тараса Шевченка у Києві став одним із таких місць. Тут зустрічалися після роботи, обмінювалися новинами, вели дискусії. Як згадувала С. Кириченко, дружина політв'язня Ю. Бадзьо, учасники мали навіть «свої» лавки, що жартома називалися «нашою Платонівською академією»¹⁸⁵. Однак значення парку для киян виходило за межі повсякденних зустрічей. Публічне вшанування пам'яті Т. Шевченка стало одним із найважливіших маркерів культурного опору, що виявлявся у відкритому міському просторі.

Починаючи з 22 травня 1961 р., коли відзначали 100-річчя перепоховання Т. Шевченка в Україні, біля пам'ятнику поету почали збиратися невеликі групи людей для читання його творів і покладання квітів¹⁸⁶. Відтоді попри заборони

¹⁸³ Огнєва, Алла Горська. *Душа українського шістдесятництва*, 422.

¹⁸⁴ Там само, 423.

¹⁸⁵ Світлана Кириченко, «Учителі. 1957-1962 (уринок зі спогадів)», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 133.

¹⁸⁶ «Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на батьківщину», у *Вячеслав Чорновіл. Твори в 10 т.*, т. 3, *Український вісник. Випуски I-VI*, упоряд. Валентина Чорновіл (Смолоскип, 2006), 608-610.

влади, провокації та навіть арешти це стало щорічною традицією – травневі зустрічі з кожним роком збирали дедалі більшу кількість учасників. Уже 1964 р. біля пам'ятнику Кобзарю зібралось кілька сотень осіб на чолі з членами КТМ¹⁸⁷. Проте вже наступного року адміністрації навчальних закладів почали наполегливо попереджати студентів і викладачів про неприпустимість відвідування заходів 22 травня¹⁸⁸. У наступні роки заборона набувала ще жорсткіших форм: від прямого блокування до спроб перехопити ініціативу, організувавши в той же день офіційний фестиваль «Київська весна»¹⁸⁹. Хоча під час офіційних заходів фестивалю у 1971 р. влада всіляко уникала згадок про Шевченка, то по їх завершенню біля пам'ятника все одно звучали його вірші¹⁹⁰.

Репресивна тактика радянської влади поступово обмежувала масштаби травневих зібрань: після масових арештів у січні 1972 р. української інтелігенції продовження цієї традиції стало практично неможливим. Пам'ятник фізично оточували, за учасниками сліdkували й фіксували їхню присутність¹⁹¹, а більшість учасників, які ще кілька років тому брали активну участь у неформальних ушануваннях, перебували вже під арештами або під постійним наглядом.

Звісно, поодинокі покладання квітів були і в той рік¹⁹². Проте сам факт обмежень надавав подібним практикам особливого символічного значення. Належність до вузького кола тих, хто свідомо порушував негласну заборону, означала «привласнення» публічного простору. У такому контексті сама присутність біля пам'ятника перетворювалась на акт протесту, що репрезентував нову форму символічного володіння простором – альтернативну до офіційного, радянсько-державного. Це не простір у жодному топографічному або інституційному сенсі: міська площа чи певна будівля самі по собі не утворюють публічний простір, якщо вони не наповнені спільною колективною дією. Тобто,

¹⁸⁷ “Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на батьківщину”, 608.

¹⁸⁸ Плахотнюк, *Коловорот: Статті, спогади, документи*, 303-305.

¹⁸⁹ Там само, 315-316.

¹⁹⁰ “Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на батьківщину”, 609.

¹⁹¹ Світлана Кириченко, *Люди не зі страху. Українська сага: спогади* (Смолоскип, 2013), 41-44.

¹⁹² Там само, 42.

будь-яке місце могло стати публічним простором, якщо воно перетворювалось на місце «влади», узгодженої дії, демонстрації¹⁹³.

Цей процес можна інтерпретувати через концепцію «підпорядкованих контргромадськостей» (subaltern counterpublics) Ненсі Фрейзер, що позначає створення альтернативних публічних сфер для формулювання опозиційних інтерпретацій своїх ідентичностей, інтересів і потреб усередині суспільств із офіційним панівним дискурсом¹⁹⁴. Радянський публічний простір був сконструйований як одномірний – із переважанням державних ритуалів, «правильних» пам'ятних дат і контрольованих форм комеморації. Проте дисидентська практика біля пам'ятника Т. Шевченку руйнувала цей монополізований простір, відкриваючи його для непідконтрольних владним структурам форм культурної пам'яті. Вона утверджувала паралельний сценарій використання простору, у якому переважало артикулювання власної, у певному сенсі опозиційної ідентичності, адже вона є національною.

Систематичні утиски, яких зазнав Клуб творчої молоді в Києві – від відмов у приміщеннях та скасування заходів під формальними приводами до відвертих розгонів – створили ситуацію, в якій потреба молоді в інтелектуальній комунікації та солідарності не зникала, а лише посилювалася. Потреба молоді інтелігенції у вільному обміні думками призводила до пошуку нових форматів і місць для взаємодії. Але важливо розуміти, що хоча мемуари дисидентів і зосереджуються на важливих місцях та інституціях, пов'язаних із рухом, проте головний акцент неминуче зміщується на постаті, які формували дисидентське середовище¹⁹⁵.

А. Горська та І. Світличний належали до тих постатей, довкола яких кристалізувалося середовище, що поступово перетворювалося на дисидентське. Тому не дивно, що після обмежень з боку влади, що робили офіційний публічний простір для культурної та інтелектуальної діяльності представників руху майже

¹⁹³ Seyla Benhabib, "Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas", in *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics* (Polity Press, 1992), 93.

¹⁹⁴ Nancy Fraser, "Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy", *Social Text*, № 25/26 (1990): 67, <https://doi.org/10.2307/466240>.

¹⁹⁵ Yekelchuk, "The early 1960s as a cultural space: a microhistory of Ukraine's generation of cultural rebels", 48-49.

недоступними, відбувається природний перехід до приватних просторів, де діяльність могла продовжуватися без безпосереднього тиску адміністративних структур.

Переходу інтелектуалів до приватного простору сприяла хрущовська житлова реформа, яка змінила соціальну топографію радянських міст¹⁹⁶. Масове будівництво «хрущовок» створило для значної частини населення можливість отримати окреме житло. Квартири мали новий вимір приватності, який раніше був майже неможливим у комунальних квартирах чи гуртожитках. Оселитись окремо змогло подружжя Івана та Леоніди Світличних, які отримали в 1960 р. своє помешкання на вулиці Уманській, 35. Їх квартира набувала більшого значення за ті фізичні 28 кв. м, які відміряла їм радянська житлова норма. За багатьма мемуарними свідченнями сучасників, помешкання Світличних мало особливий статус центру тяжіння для інтелектуальної молоді Києва. Це був своєрідний осередок, що поєднував у собі функції притулку, бібліотеки, літературної майстерні й місця зустрічей для кола київської інтелігенції 1960-х рр. Символічне значення цього осередку яскраво зафіксував Володимир Дрозд, зазначивши, що «майже все наше літературне покоління вийшло з крихітної, захаращеної книгами квартирки, де мешкав Іван і його вірна дружина Льоля»¹⁹⁷. Очевидно, велику роль тут відіграв авторитет І. Світличного, його професійний досвід літературного критика й репутація неформального посередника у колі шістдесятників¹⁹⁸. Молоді поети й письменники приносили сюди свої тексти, шукаючи не лише оцінки, а й включення до ширшого неформального середовища, де тексти могли поширюватися далі, набуваючи нового життя¹⁹⁹. Тут відбувалися обговорення нових літературних явищ, знайомство з перекладами

196 Дет. про зв'язок хрущовської житлової реформи, трансформації міського простору та формування середовища шістдесятників на прикладі київської Чоколівки див.: Довгань, Світлана. «Чоколівка як простір пам'яті: забуті шістдесятники в декораціях «радянської мрії»». *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій* 1, № 12 (2021): 81–97. <https://doi.org/10.15407/mics2021.12.084>.

¹⁹⁷ Володимир Дрозд, «Світличні», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 221.

¹⁹⁸ Леонід Плющ, «І все ж я – випадок. Сам по собі», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 354.

¹⁹⁹ Валерій Шевчук, «Він світильником був, що горів і світив...», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 229.

світової класики, з творами українських авторів, вилучених з офіційного канону. Тут могли зупинитися гості з інших міст, для яких помешкання Світличних ставало «входом» у київське культурне середовище²⁰⁰. Тимчасове перебування у квартирі означало не лише гостинність, але й залученість до інтенсивного культурного обміну.

Як згадувала Л. Світлична, роль «своєрідної філії молодіжного Клубу»²⁰¹ також перебрала на себе й квартира А. Горської та В. Зарецького на вулиці Терещенківській, 25 (у той час – І. Рєпіна). Зручне розташування у центрі міста неподалік від парку Шевченка робило її особливо доступною й привабливою, що, за словами Є. Сверстюка, вирізняло її від помешкання Світличних, до якого треба було «їхати тролейбусом майже сорок хвилин»²⁰². Водночас він наголошував й на контрасті цього простору: «Дивлячись з її (Горської – *Авт.*) балкона в сад Шевченка, якось не вірилось, що тут можна мати свою квартиру. Адже на цій вулиці живе Тичина, Бажан... І ходить постовий міліціонер біля залізної брами»²⁰³. Особливий характер помешкання визначався не лише його розташуванням, а й постатями його господарів. Їхня квартира, за спогадами Л. Танюка, нагадувала «квартиру-виставку», «музей» чи навіть «квартиру-комуну», де зникали традиційні межі між господарями й гостями²⁰⁴, а мистецтво ставало постійним тлом і водночас центром спільного досвіду. Картини подружжя, розташовані вздовж стін, на столах, підлозі, що різко відрізнялися від соцреалістичних канонів, створювали простір, у якому навіть випадковий відвідувач ставав співучасником культурного процесу²⁰⁵.

Варто згадати майстерню А. Горської на вулиці Філатова 10-А, що стала продовженням цієї домашньої атмосфери. Тут точилися розмови, визрівали ідеї, формувалися плани культурних ініціатив, які виходили за межі мистецької сфери.

²⁰⁰ Косів, “Іван Світличний – “Його Світлість””, 320.

²⁰¹ Леоніда Світлична, “Поруч з Іваном”, у *Доброкий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 24.

²⁰² Євген Сверстюк, “Ми обирали життя”, у *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами* (Дух і літера, 2004), 76.

²⁰³ Огнева, *Алла Горська. Душа українського шістдесятництва*, 600.

²⁰⁴ Там само, 420.

²⁰⁵ Там само, 651.

Цікавою формою взаємодії були колядування, які мали цілком практичний вимір – в окремих «колядницьких ватагах» проводили лотереї, а зібрані кошти спрямовувалися на підтримку тих, хто нещодавно повернувся з ув'язнення, або безпосередньо на допомогу політв'язням: за них передплачували книжки й періодику для таборів²⁰⁶. Також, за можливості, оплачували охочим з інших регіонів дорогу до Києва, аби вони могли долучитися до київського колядування. Практика ця почалася з ідеї І. Світличного, який наприкінці 1964 р. запропонував на Новий рік провести мистецьку лотерею на спорудження пам'ятника В. Симоненкові²⁰⁷. Традицію швидко підхопили у різних колах Києва, а згодом і в інших містах. Художники безкоштовно надавали свої роботи, письменники – книги з автографами. Уже на початку 1970-х рр. відчувалося, що практика колядування поступово втрачає ту силу й масштаб, які вона мала раніше. С. Кириченко у своїх спогадах пов'язувала це з втратою постатей, що утримували й надихали ці дійства, а саме із смертю А. Горської, яка була «головним сценаристом новорічного дійства, творцем основних масок, душею й енергією нашого колядництва»²⁰⁸.

Проблема приватного у радянському суспільстві має виразно парадоксальний характер, адже сама система ніколи не допускала цілковитої відокремленості індивіда від колективу й держави. Г. Арендт писала про тоталітаризм, що притискає людей один до одного «залізним обручем»²⁰⁹, поки всі не стануть частиною єдиного цілого. Специфіка радянської ідентичності полягала саме в цьому: вона формувала громадянина не як окрему особистість, а як члена колективу, чия цінність визначалася рівнем залученості до суспільного життя та усвідомленням власної ролі й «корисності» для загального блага. Радянський громадянин прагнув самореалізації саме через свій внесок у суспільне життя. Саме з цього середовища й постали ті, хто згодом став дисидентами. Їх прагнення виходило не з бажання замкнутися у приватному, а з

²⁰⁶ Микола Плахотнюк, «Про Івана Світличного», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 245.

²⁰⁷ Там само, 244.

²⁰⁸ Кириченко, *Люди не зі страху. Українська сага: спогади*, 10.

²⁰⁹ Арендт, *Джерела тоталітаризму*, 519.

намагання розширити можливості для публічної дії. У цьому сенсі навіть приватні помешкання набували статусу квазіпублічних²¹⁰, адже постійна присутність знайомих і незнайомих людей, дискусії, спільні читання чи слухання музики створювали нові форми колективності. Культурна діяльність дисидентів ніколи не була відокремлена від соціальної дійсності. Перехід у приватне не означав відмови від публічності; він був вимушеним кроком у контексті репресій, способом зберегти автономію. Власне, ці осередки задавали тон і для більш широкої структури середовища, яке вибудовувалося навколо них.

Дисиденти, аналізуючи цей період у своїх мемуарах, активно намагалися виявити спільні риси та ідеї, які їх об'єднували навіть десятиліття потому. Ці роздуми дали їм краще розуміння своєї ролі в суспільстві, характер тієї спільноти, до якої вони належали, свого впливу на культурний і політичний контекст того часу. Показово, що в цих рефлексіях переважає підхід, що виходить за межі формальних ідеологічних категорій, політичних програм чи організаційних рамок, натомість він визначає цю спільноту на основі особистісних позицій, світоглядної спорідненості й, найголовніше, взаємозв'язків. Саме тому в мемуарах так часто з'являються означення на кшталт «гурт»²¹¹ чи «група друзів»²¹², які, попри відсутність чіткої наукової дефініції, відбивають прагнення учасників підкреслити визначальну роль міжособистісних відносин як підґрунтя руху. Такий наголос на соціально-комунікативному вимірі є надзвичайно важливим для розуміння специфіки дисидентського середовища. Йдеться не про заздалегідь організоване коло опозиціонерів, а про спільноту, що органічно формувалася з дружніх контактів, інтелектуальних пошуків і культурних ініціатив. Центральними фігурами цього середовища, як згадано вище, виступали І. Світличний та А. Горська. Їхня роль не вичерпувалася індивідуальною харизмою. Вони «творили клімат»²¹³ соціальної мережі, простір

²¹⁰ Lewis H. Siegelbaum, ed., *Borders of socialism : private spheres of Soviet Russia* (Palgrave Macmillan, 2006), 230.

²¹¹ Ірина Жиленко, *Homo Feriens: Спогади* (Смолоскип, 2011), 133.

²¹² Bellezza, "The shistdesiatnytstvo as a group of friends: the kompaniia of the Club of the Creative Youth of Kiev (1960-1965)", 64.

²¹³ Євген Сверстюк, "Трудівник", у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 181.

моральної підтримки, забезпечували комунікацію та обмін ідеями. Власне, саме завдяки таким особистостям вибудовувалася тяглість руху, що могла існувати без формалізованих структур чи ієрархій. У дослідженнях цього періоду для характеристики подібних колективів почали вживати поняття «компанія друзів». Воно є показовим з кількох причин. По-перше, підкреслює неформальний характер групи, де головним чинником є не формалізоване членство, а міжособистісна довіра, спільний досвід і готовність до взаємної відповідальності. По-друге, вказує на специфічну форму соціальної інтеграції, де дружба та особиста довіра ставали головним ресурсом протидії системі. Саме ця модель пояснює, чому навіть після розгрому інституційних форм на кшталт Клубу творчої молоді спільнота продовжувала існувати та поширювати свої смисли в нових умовах.

Намагання інтелектуалів розсунути межі публічного простору в радянському Києві неминуче йшло всупереч з прагненням радянської влади монополізувати його. Культурні ініціативи української інтелігенції не народжувались з ідеї протистояння режиму та не мали на меті бути «поза» офіційною культурою. Але в умовах радянської держави, яка тривалий час розглядала публічний простір як ексклюзивну прерогативу влади, його розширення мало політичні наслідки. Насамперед, це був просторовий конфлікт: влада, що не бажала ділити сцену впливу, реагувала інструментами адміністративного тиску, цензурних заборон, відмов у наданні приміщень, провокацій та арештів; інтелектуальні кола, у свою чергу, були змушені змінювати свої практики, переводячи їх у якісно інший простір — приватні квартири, майстерні, клубні кімнати. Цей просторовий конфлікт неминуче переріс у конфлікт ідеологічний. Самі учасники руху дедалі чіткіше усвідомлювали, що їхня культурна діяльність набуває ознак політичного вибору. Адже, коли поетичні читання або виставки молодих художників сприймалися системою як загроза, то сам факт їхнього проведення ставав актом громадянської непокорі. Звідси випливала й нова якість інтелектуально-культурного середовища Києва 1960–1970-х рр. — його політизованість не через початкову

мету учасників, а як наслідок взаємодії з владою, що не бажала ділити простір і контроль над культурою.

Мемуари відіграють ключову роль у відтворенні цього процесу. Саме у ретроспективних наративах учасники дисидентського руху надають власним досвідам ознак переломного моменту, у якому культура перестала бути сферою виключно естетичного самовираження і стала маркером політичної позиції. Через мемуари простежується внутрішнє осмислення публічності та приватності. Водночас ці свідчення демонструють, як самі учасники сприймали власну діяльність, як інтерпретували взаємозв'язки, що склалися в «компанії друзів», яку роль надавали особистим контактам у формуванні спільноти. Ця часово дистанційована рефлексія дає змогу реконструювати не лише зовнішню динаміку репресій і конфлікту між владою та інтелектуалами, а й внутрішнє переживання учасниками переходу від культурної до політичної позиції, що формувало їхню ідентичність і стратегії взаємодії в умовах обмеженого публічного простору. Отже, репресії стали тим каталізатором, що зумовив перехід від культурного пошуку до ідеологічного конфлікту. Небажання влади толерувати навіть мінімальне розширення меж публічного простору спричинило перетворення культури на політичний вибір. Ця трансформація мала тривалі наслідки – вона виробила нові моделі солідарності й дала початок новим формам громадянської самоорганізації, які пережили репресії і стали фундаментом подальших суспільних змін.

3.2. Визначення і відтворення дисидентами ключових подій у діяльності руху

Мемуари та епістолярій є важливими джерелами для реконструкції широкого контексту певної історичної епохи, зокрема різноманітних аспектів від політичних подій до емоційного стану та світогляду автора. Мемуари не обмежуються фіксацією фактів чи відтворенням хронології подій. Вони пропонують інтерпретацію пережитого, у якій поєднуються особисті враження, емоційні реакції та пізніше сформоване знання про історичний контекст. Такий аналіз відображає важливі зміни в ідентичності, світогляді та емоційному стані суспільства відповідно до контексту історичних подій. Через власну рефлексивність, таке джерело дозволяє простежити сприйняття авторами подій, їх осмислення і переоцінку в різні періоди життя. Події, що відбувалися в умовах радянської дійсності, постають у цих текстах причинами, що впливали на трансформацію ідентичності, формування критичного мислення та зображують поступове дистанціювання від офіційної ідеології.

Значення мемуарів як джерела полягає також у тому, що вони зображують процесуальність історичного досвіду. Події постають не як завершені й однозначно оцінені явища, а як такі, що змінюють своє смислове наповнення залежно від подальшого розвитку подій. Для радянського суспільства загалом було притаманним групування поколінь за подієвим принципом. Ключові історичні події формували досвід значної групи людей. Проте, дисидентський рух зокрема – яскравий приклад, що усередині одного покоління може бути декілька окремих когорт, які по-різному осмислюють ті самі події. Відмінності можуть визначатися соціальним середовищем, рівнем залученості до тих чи інших процесів, а також характером подальшого життєвого досвіду, у випадку дисидентів – досвіду репресій.

Смерть Й. Сталіна в березні 1953 р. постає в мемуарах дисидентів як подія, що дає змогу особливо виразно побачити приховану неоднорідність внутрішнього досвіду людей, вихованих у сталінську епоху. Це момент концентрації тих емоційних, світоглядних і моральних напружень, які визначали

існування людини в тоталітарному суспільстві. Тому і опис події зміщується з її політичного значення на емоційну реакцію.

Мемуаристи, які згодом стали критиками існуючого ладу, не вибудовують образ власної безперервної опозиційності, а радше навпаки, навіть підкреслюють факт своєї початкової вкоріненості у радянський світ сталінської доби. Радянська школа, комсомольське виховання, пропаганда, ритуалізоване публічне життя формували тип свідомості, у якому Сталін посідав майже онтологічне місце. Офіційно нав'язаний образ був настільки глибоко засвоєний, що переживався майже як власний. Навіть серед тих, у чийй свідомості вже існували елементи сумніву або скепсису. І. Дзюба, зокрема, згадує, що «...ще перед смертю Сталіна ми досить тверезо і скептично дивилися на нього. І все-таки, коли він помер, це було велике горе... Всі плакали, і я плавав»²¹⁴. Така реакція не пояснюється лише кон'юктурністю, страхом або наслідуванням загального настрою. Подібне згадує й Р. Мороз:

«Зате пам'ятаю, що коли 1953 року помер Сталін, деякі вчителі ходили із заплаканими очима. Чи щирі були сльози – не знаю. Мені особисто плакати не хотілося, хоч пам'ятаю, що я пробувала видušити із себе сльози – ніби з почуття обов'язку. Адже в дитинстві я його захищала, коли почула, як з маминих уст зірвалося: “Щоб він здох зі своїми колгоспами”. Мама тоді закусилла губи й ні слова мені не сказала. А може, мамині слова залишили все ж якийсь слід у моїй свідомості»²¹⁵.

Людина, вихована у сталінську добу, не могла сприймати смерть Сталіна просто як зміну історичної фігури; для неї це було порушення основи, на якій трималася цілісність радянського світу. Тому навіть скептицизм змушений співіснувати із емоційним потрясінням, навіть якщо це не піддається

²¹⁴ Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, 147.

²¹⁵ Р. Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня*, 38.

раціональному поясненню. Н. Світлична пов'язує власну реакцію на березень 1953 р. на пряму із особливостями поколіннієвого виховання:

«...я належу до покоління, яке виростало й виховувалося за радянської влади, яке безоглядно їй вірило й могло йти за неї у вогонь та воду, яке щиро плакало й побивалося за Сталіним. Я, так би сказати, з останніх наївних комсомольців ... Й нате вам: дядько Петро, який, до речі, казав мені, малій, в дні похорону вождя: “Чого ти, дурненька, плачеш? Не буде Сталіна – прийде хтось інший. Такий самий”. – То було як прозріння? Я не могла збагнути: як це хтось інший замість самого Сталіна?!»²¹⁶.

Такі свідчення лише підкреслюють, що подібні непоодинокі реакції є наслідком глибокої інтеріоризації офіційного образу «вождя», який упродовж багатьох років функціонував не тільки як політичний символ, а як фундаментальна опора картини світу. Мемуари лише увиразнюють існування двомислення. Смерть Сталіна стала саме тією подією, у якій різні рівні індивідуального досвіду тимчасово збігаються в публічному траурі, але згодом розходяться в процесі подальшого переосмислення.

Якщо березень 1953 р. означав символічний крах попереднього світового порядку, то 1956 рік обіцяв початок нового. Подальше переосмислення цієї події в мемуарах пов'язане з оманливістю надій, пов'язаних із десталінізацією. І саме в описах цієї оманливості у спогадах дисиденти приходять до глибшого розуміння характеру радянської системи.

Початкові очікування передано у свідченні М. Гориня, який згадує: «Коли розвінчав Хрущов Й. Сталіна, я думав, що новий терор неможливий, адже треба виховати покоління злочинців»²¹⁷. Проте, це уявлення поступово піддавалося ревізії під впливом реального досвіду. О. Мешко також відтворює первинний стан довіри до офіційних змін: «Хотілося також повірити, що засуджене

²¹⁶ Огнєва, *Та, Що світила всім*, 163.

²¹⁷ Горинь, *Запалити свічу*, 234.

Хрущовим сталінське беззаконня відійшло в минуле назавжди. Я вірила»²¹⁸. Водночас подальший розвиток подій так само змушує її переглянути це переконання: «ця моя віра була побудована тільки на моєму нерозумінні ситуації: Хрущов будував на піску... Хвиля за хвилею наростало беззаконня»²¹⁹. Важливим чинником цього процесу стало розширення знання про масштаби сталінських репресій. Ця інформація руйнувала попередні уявлення про радянську дійсність, і поруч створювало нові умови для оцінки як і сталінської епохи, так і спроб її офіційного засудження. Була присутня довіра до офіційної інтерпретації подій, не враховувались глибинні характеристики радянської системи. Подальший досвід, зокрема досвід репресій проти інакодумців у 1960–1970-х рр., суттєво вплинув на це переосмислення. Стає очевидно, що такі репресії характеризуються не лише сталінським періодом. Тому показовим є продовження думки М. Гориня: «У Кучино я переконався: у певної категорії людей злочинець у душі готовий – варто його тільки покликати»²²⁰.

Закономірно у мемуарних наративах посилюється увага до арештів як до однієї з найвиразніших форм безпосереднього зіткнення особи з радянською репресивною системою. Наприкінці серпня – на початку вересня 1965 р. в УРСР було заарештовано представників української творчої інтелігенції. У спогадах та історіографії причини цих арештів визначаються в декількох взаємопов'язаних площинах. Однією з них є прагнення державних органів обмежити поширення самвидаву. Є. Сверстюк наголошує, що перші арешти відбулись саме під приводом боротьби з цим явищем, причому під час слідства тема самвидаву набувала визначального значення при конструюванні «винуватості» обвинувачених. Іншою складовою осмислення причин є те, що арешти мали на меті створення атмосфери страху у громадськості. Той же Є. Сверстюк говорить про намір влади «залякати всіх»: «Може, йшлося про те, щоб таким чином знешкодити найактивніших діячів руху. Але ці дії дали зворотний до бажаного ефект. Влада не врахувала того факту, що наш рух був уже дуже розвинутий. Вона

²¹⁸ Овсієнко та Сергієнко, *Не відступлюся! До 100-річчя Оксани Яківни Мешко*, 285.

²¹⁹ Там само, 285.

²²⁰ М. Горинь, *Запалити свічу*, 234.

не була готова до того, що у відповідь на арешти кожен із тих, хто лишався на волі, демонстративно солідаризуватиметься з ув'язненими»²²¹. «Арешти 1965 р., – писав В. Мороз, – ... прискорили сучасне українське відродження»²²². І дійсно, рух перейшов у нову, правозахисну діяльність. Арешти засвідчували незмінність системи, де насильство залишалось складовою її існування. Тим часом дедалі більше людей зазнавали репресій за культурну діяльність. Їх позбавляли роботи, виключали з навчальних закладів, викликали до КГБ для «профілактичних» бесід. Однак, ці заходи не досягли очікуваного результату. Навпаки, арешти стали чинником до публічного вираження незгоди. Першим таким проявом стала акція протесту на прем'єрі фільму Сергія Параджанова та Юрія Іллєнка «Тіні забутих предків». Один із ініціаторів акції, І. Дзюба у спогадах про передумови цієї події напише:

«Насправді було тільки бажання якось використати нагоду для публічного протесту, а як це зробити і чи вдасться взагалі щось зробити, було неясно. Крім усього іншого, мене дуже бентежило питання: як поставиться Сергій Параджанов до цього ексцесу. Ми з ним товаришували, але те, що сталося, було для нього цілковитою несподіванкою (всупереч кагебістській версії про нашу змову). Я розумів, що все це дуже йому зашкодить, але ж ішлося не тільки про долю кільканадцяти наших друзів, а й про майбутнє України – так думалося, а якоюсь мірою так і було. На мою радість, Сергій не тільки не був стривожений за себе чи якось невдоволений – він гордився тим, що таке сталося на прем'єрі його фільму; він був просто щасливий!»²²³.

²²¹ Сверстюк, *На полі честі. Книга 1. Невже то я?*, 148.

²²² Цит. за: Ярослав Секо, «Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством», *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія* 4, № 2 (2015): 57.

²²³ Дзюба, *Спогади і роздуми на фінішній прямій*, 526.

Так відбувся перший відкритий протест. За ним послідував «Лист 139». Простежується перехід до більш усвідомлених форм діяльності, що стануть основними у правозахисному русі.

У спогадах особливу увагу приділено першому досвіду взаємодії дисидентів з репресивною системою. У свідченнях переважно спостерігаємо розгубленість, відсутність попередньо оговорених моделей поведінки в умовах слідства. Н. Світлична зазначає, що на той момент вона та її оточення «ще не проходили школи допитів і судів»²²⁴, а тому не усвідомлювали значення тих дій, які згодом ставали підставою для обвинувачення. Вона підкреслює, що тоді переважало переконання, що такі дії, як «читання листа чи статті, взагалі не можуть мати ваги. А їм йшлося про те, щоб записати до протоколу участь автора в розповсюдженні свого “криміналу”. Ні я, ні Алла (Горська – *Авт.*) ще не знали, що такі істотні речі, як читання і ставлення до прочитаного, а також переконливість пояснень – для них не має юридичного значення»²²⁵.

Подібна розгубленість простежується і у інших ув'язнених. І. Русин визнавав: «Я щось робив, але думав, що воно все дозволено»²²⁶. Також він звертає увагу, що арешти 1965 р. відбувались в умовах, коли значна частина інтелігенції на той момент стояла на реформістських ідеях і не ставила під сумнів саме існування радянської системи: «Ми справді не були такими явними противниками того режиму – ми хотіли його якоюсь мірою покращити. І ніхто навіть не уявляв, що його можна повалити»²²⁷.

Показовим є і звернення до офіційного законодавства і початкову віру у реальність проголошених під час «відлиги» принципів. В листі-протесті проти політичних переслідувань в Україні 1968 р. показово наголошувалось: «Ми вважаємо, що порушення принципу прилюдності судочинства іде в розріз із рішеннями XX і XXII з'їздів партії про відновлення соціалістичної законності, в розріз з інтересами радянського суспільства, є глумом над найвищим законом

²²⁴ Зарецький, Алла Горська. *Квітка на вулкані*, 611.

²²⁵ Там само, 611.

²²⁶ Цит. за: Секо, “Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством”, 64.

²²⁷ Там само, 65.

нашої країни – Конституцією Союзу Радянських Соціалістичних Республік – і нічим не може бути виправдане»²²⁸. В одній із скарг Прокуророві УРСР про виклик до КДБ, А. Горська зазначить:

«Але чи можна в нашій Радянській країні, де основним законом – Конституцією – громадянам гарантується свобода совісті, слова, друку, зборів тощо, кидати людей за ґрати лише за читання книжечки, нехай навіть і чужої нам ідеологічно? Я припускаю думку про можливість існування в нас законів, на підставі яких це було б можливо. Нарешті, непостійність позицій цензури, коли твори, учора ще не дозволені, сьогодні видаються, а також відсутність індексу заборонених книжок дезорієнтують читача й уже з однієї цієї причини не можуть бути підставою для покарання»²²⁹.

Довіра до конституційних гарантій не є формальною, вона спирається на досвід попередніх змін, пов'язаних із десталінізацією. Проте, ця довіра поступово піддається зіткненням із репресіями.

Однією з ключових подій, яка відзначила перебіг дисидентського руху, стала «Празька весна»²³⁰. Перші місяці 1968 р. відзначились пожвавленням політичного та культурного життя в тодішній Чехословаччині. Вільні зібрання і дискусії, скасування цензури преси, побудова «соціалізму з людським обличчям», спроби реформування і демократизації партії – все це відповідало чаянням представників українського дисидентського руху, «усіх обігрівала “Празька весна”»²³¹. Дисиденти не забарилися скористуватись чехословацьким «вікном у світ». У 1968 р. закордоном були опубліковані, перекладені та поширені твори «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби та «Лихо з розуму

²²⁸ Зарецький, Алла Горська. *Квітка на вулкані*, 311.

²²⁹ Там само, 306.

²³⁰ Див. дет.: Малая, Ганна. “Події ‘Празької весни’ у світлі мемуаристики та епістолярію українських дисидентів”. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 7 (2024): 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101>.

²³¹ Лесь Танюк, “З Іваном і без Івана”, у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Київ: Видавництво “Час”, 1998), 143.

(Портрети двадцяти “злочинців”» В. Чорновола. Ці праці привернули увагу світової громадськості до українського національного питання, тим самим порушивши той інформаційний простір, що до того визначався впливом радянської пропаганди. Як відзначав американський журналіст українського походження, тодішній очільник українського відділу «Радіо Свобода» у Нью-Йорку Ростислав Хомяк, і хоча «рік 1968 був роком Чехо-Словаччини», але висвітлення пресою питань прав українців ширше, ніж будь-коли, сприяло уявленню, що «1968 рік був деякою мірою також роком України»²³².

Плекаючи надії на можливість подібних перетворень і змін у Радянській Україні, І. Світличний у листі до чеської україністки, близької подруги багатьох дисидентів З. Генік-Березовської від 8 квітня 1968 р. пише: «раді за вас, та водночас тішимо себе думкою, що й нам від того гірше не буде, а тільки краще»²³³. Ще один учасник дисидентського руху, літератор та кінокритик Р. Корогодський поділяв «ревності» І. Світличного, звертаючись до тієї ж адресатки, яка «дихає свіжим повітрям, обирає зі свободи Свободу і знову дихає свіжим повітрям, свіжим повітрям», адже сам належав до «бідних ідальго з України, у яких немає біжучих досягнень»²³⁴. Атмосфера початку 1968 р. була проникнута відчуттям піднесеності серед представників дисидентського руху, що сприяло їх активності та прагненню освоювати нові можливості.

Ще до «Празької весни» Чехословаччина приваблювала українську інтелігенцію. Вже з початку 1960-х рр. налагоджувались контакти між представниками інтелектуального середовища, зростає кількість перекладів, відбувались обміни літературою. Пізніше Чехословаччина стає одним з альтернативних каналів передачі самвидаву на Захід. У 1968 р. ця взаємодія лише посилилась, відзначаючись відчуттям більшої свободи і природності. Іван і Леоніда Світличні отримали запрошення від Василя Мурашка, українського культурного діяча, батька дисидента та політв'язня Павла Мурашка, відвідати

²³²Ростислав Хомяк, “Небувалий 1988: Україна справді на міжнародному форумі”, *Сучасність* 12, № 96, (грудень 1968): 84.

²³³ “Додаток І. Листи до Зіни Генік-Березовської”, у *Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість* (Київ: Дух і літера, 2009), 333.

²³⁴ Там само, 247.

Прагу, і розглядали таку поїздку як цілком реальну²³⁵. М. Коцюбинська вирішила відновити вивчення чеської мови²³⁶. Проте невдовзі виявилось, що реальність була далекою від очікувань. Якщо І. Світличний з самого початку сумнівався у можливості здійснити цю подорож – «при всьому своєму оптимізмові – я ідеаліст»²³⁷, то це виключно через бюрократичний нюанс – відсутність роботи з 1966 р., і відповідно, характеристики з місця роботи. Протилежні обставини були у дружини Світличного, Леоніди: на той момент вона обіймала посаду старшого викладача в Київському інженерно-будівельному інституті, отримала характеристику, яку слід було завізувати в райкомі партії. Однак характеристику їй не завізували, і не через «політичну неблагодійність», як могло здатися, а, ймовірно, через заплановану військову операцію в Чехословаччині²³⁸. Про побоювання радянських владних структур щодо можливих «провокацій» з боку дисидентів згадував і Л. Танюк. На початку липня 1968 р., за місяць до вторгнення радянських військ у Прагу, відбулась подорож «киян і львів'ян» до Карпат, в якій брали участь троє Світличних – Іван, Леоніда і Надія, її подруга Груня Лишак, а також Олена Антонів, дружина В'ячеслава Чорновола, Валентина, його сестра, Лесь Танюк і Неллі Корнієнко, Раїса Мороз, Іван Русин та Микола Рачук²³⁹. Л. Танюк описує постійний і неприхований нагляд за групою з боку органів, ймовірно викликаний тим, що «кагебешники були переконані, що ми затіяли свою акцію для того, щоб перейти кордон і взяти участь у їхніх планованих подіях (з протилежного боку барикад), або маємо якісь рації й передаємо чехам “радянські таємниці”. Все це було б кумедним, якби не виявилось потім кривавим»²⁴⁰.

Для українського дисидентства події 21 серпня 1968 р. стали радше несподіваними, ніж очікуваними, незважаючи на їх усвідомлення природи радянського тоталітарного режиму. Таке раптове і жорстоке завершення

²³⁵ “Додаток І. Листи до Зіни Генік-Березовської”, 333.

²³⁶ Там само, 275.

²³⁷ Там само, 333.

²³⁸ Леоніда Світлична, “Поруч з Іваном”, у Доброокий. *Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Київ: Видавництво “Час”, 1998), 34.

²³⁹ Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини політичного політв'язня*, 80.

²⁴⁰ Танюк, “З Іваном і без Івана”, 171.

«соціалізму з людським обличчям» викликало шок і розчарування серед дисидентського кола. І. Дзюба до 1968 р. вірив, що «найкращим розв'язанням для нас був би демократичний соціалізм», а підтримка тоді демократизації Чехословаччини сприяла б тому, що «ми б напевно, дійшли до того, до чого дійшли нині, але цивілізованішим шляхом, спокійно й мали б міцніший фундамент»²⁴¹. В період «Празької весни», дисидентська спільнота дійсно захопилася ідеєю «соціалізму з людським обличчям», активно демонструючи підтримку Александру Дубчеку та його політичним реформам. І. Дзюба відзначав, «те, що тоді пропонував Дубчек, в те ще вірилося, воно мало велику силу над людиною»²⁴². В. Мороз також позитивно оцінював постать А. Дубчека, і навіть звертався до Петра Шелеста, із пропозицією «засвоїти цей урок» комуністів Чехословаччини²⁴³. П. Григоренко пішов далі – він став співавтором листа до керівництва Чехословацької СР із схваленням його внутрішньої політики. Також, йому вдалося передати в чехословацьке посольство в Москві особистий лист А. Дубчеку, де дисидент продублював вже власне захоплення його діяльністю²⁴⁴. Документи «Празької весни» лише підкріплювали віру дисидентів у перспективи політичних трансформацій в країні. Як згадував Л. Плющ, «демократизм, гуманізм і правдивість “Програми дій КПЧ” переконали нас більше, ніж щонебудь інше, що чехо-словацька компартія справді почала будувати “соціалізм з людським обличчям”»²⁴⁵. Вже пізніше, аналізуючи події серпня 1968 р., дисидент висловить своє розчарування в тому, що А. Дубчек «не організував всенародного пасивного спротиву, на кшталт чехословацького варіанта гандизму»²⁴⁶. Попри це, більшість дисидентів не опікувались критикою чехословацької влади, оскільки вже пізніше почали приходити до думки, що вторгнення в тих умовах було неминучим. Важливість змін під керівництвом А. Дубчека визнавав і Є. Сверстюк. Попри занепокоєння щодо повторення

²⁴¹ “Ця книжка змінила усе моє життя... Розмова з Іваном Дзюбою”, 114.

²⁴² Богдан Підгірний, упоряд., *Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 2.* (Тернопіль: Підручники і посібники, 2003), 230.

²⁴³ Мороз: *есеї, листи й документи*, 169.

²⁴⁴ Петро Григоренко, *Спогади*, пер. Дмитро Кислиця (Детройт: Українські вісті, 1984), 598-600.

²⁴⁵ Плющ, *У карнавалі історії. Свідчення*, 142.

²⁴⁶ Там само, 186.

сценарію «Угорської революції»²⁴⁷, він відмовлявся вірити у можливість військового вторгнення у Прагу, оскільки вважав, що це «означало б поставити крапку на ідеології комунізму, яка хоче протриматись у світі як “мрія усього прогресивного людства”»²⁴⁸. Опинившись на момент вторгнення у сімейній подорожі Гуцульщиною, спостерігав як люди неспроможні досягнути те, що відбулося та подолати свій страх – «перелякані вдаватимуть співучасників, аби не подумали про них, що вони проти»²⁴⁹. Є. Сверстюк відчував і власну безпорадність, описуючи, що навколо нього утворилась зона «безнадійності, де все приречено, бо разом із законами впали повага і самоповага»²⁵⁰.

Подібне розчарування і руйнування ілюзій щодо можливої еволюції Радянського Союзу під впливом прикладу Чехословаччини переживало багато дисидентів. У російських колах зазвичай серпень 1968 р. вважається тією демаркаційною лінією, з якої можна ввести початок правозахисного руху. А вихід дисидентів 25 серпня в Москві – першим публічним протестом. Але що прикметно, серед українських дисидентів подібні аналогії є малочисельними. Можливо, це пояснюється згаданою обстановкою, що панувала в Радянській Україні в 1960-ті рр.: переслідування української інтелігенції, виключення з партій, арешти тощо. Сам початок 1968 р. в УРСР відзначився критикою «Собору» Олеся Гончара; переслідуваннями за підпис так званого «Листа-139» проти репресій і закритих судів над шістдесятниками; звільненнями з роботи та виключенням з вищих навчальних закладів за покладання квітів до пам'ятника Т. Шевченку 22 травня; арештом Олеся Назаренка за написання листівки «Звернення до киян» до цієї дати, річниці перепоховання Т. Шевченка на Чернечій горі в Каневі; продовженням викликів до КДБ і обшуків²⁵¹. Тому виглядає цілком логічним визначення українськими дисидентами у своїх

²⁴⁷ Угорська революція 1956 року – протести проти радянського впливу та прагнення до політичних та соціальних реформ з боку угорського населення, що переросли в збройне повстання. Після 12 днів спротиву, революцію було придушено радянським військовим втручанням.

²⁴⁸ Сверстюк, *На полі честі: У 2 кн.*, т. 1, *Не вже то я?*, 224.

²⁴⁹ Там само, 224.

²⁵⁰ Там само, 225.

²⁵¹ Див. дет.: Лесь Танюк, *Твори. Щоденники без купюр. В 60-и томах.*, т. 24, 1969 р. (січень-червень) (Київ: Альтерпрес, 2013), 155-158.

мемуарах 1965 р. як символічного «перелому», коли «повіяло неосталінізмом, почали закручувати гайки»²⁵², вкотре відбулось переосмислення ставлення до радянського режиму, переходу до інших форматів опозиції.

Військове вторгнення в Чехословаччину та придушення процесів демократизації поставило перед дисидентами питання, якою має бути реакція на події, адже «ті, хто тоді мовчав, сприяли чехословацькій трагедії»²⁵³. Л. Плющ згадував, що був не єдиним, хто безуспішно намагався отримати громадянство Чехословаччини²⁵⁴, а Л. Танюк відзначив в своєму щоденнику²⁵⁵, що члени європейських комуністичних партій почали масово здавати свої квитки²⁵⁶. Після демонстрації дисидентів в Москві стало очевидним, що подібний протест в Києві може знищити самвидав як явище через невелику кількість тих, хто був причетний до його підготовки. Український композитор і захисник прав людини Леонід Грабовський згадує, що після «Празької весни» І. Світличний закликав своїх однодумців «будь-що продовжувати кожному свою справу. Треба писати книжки, музику, малювати, знімати кіно, доки вдасться. На все свій час»²⁵⁷. Утім, були випадки, коли реакція на придушення набирала жертвні форми. Мар'ян Гатала, який допомагав Івану Гелю передруковувати і поширювати матеріали українського самвидаву, відносився до цієї діяльності як до «справді потрібної, проте допоміжної, підготовчої, мобілізуючої, тимчасової, після якої, або паралельно з нею, настане ота вирішальна, доленосна, подвижницька»²⁵⁸. За місяць до того, як Василь Макух здійснив акт самоспалення в 1968 р., М. Гатала

²⁵² Сверстюк, *На полі честі: У 2 кн.*, т. 1, *Не вже то я?*, 149.

²⁵³ Плющ, *У карнавалі історії. Свідчення*, 138.

²⁵⁴ Там само, 143.

²⁵⁵ Танюк, *Твори. Щоденники без купюр. В 60-и томах.*, 103.

²⁵⁶ Між іншим, практика виходу з партії і подання прохань щодо позбавлення громадянства СРСР була поширеною серед правозахисників. Найбільш відомими є зречення радянського громадянства Надією Світличною і Василем Стусом. 10 грудня 1976 р. в заяві до Центрального Комітету КПРС Надія Світлична напише: «як вільна людина, як матір дитини, я з усією відповідальністю, сьогодні, в день Прав людини, заявляю, що після всього пережитого, вважаю нижче людської гідності бути громадянином найбільшого, наймогутнішого і найдосконалішого концтабору в світі». Через два роки, Василь Стус напише подібне: «мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином – це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю – тим більший мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства».

Див. дет: Огнєва, *Та, що світила всім*, 158-159; 346.

²⁵⁷ Грабовський, «Незламний дух», 209.

²⁵⁸ Іван Гель, «Мар'ян Гатала», *Дисидентський рух в Україні: Віртуальний музей*, доступ 18 лютого 2024, <https://museum.khpg.org/1338899551>.

обговорював з І. Гелем своє рішення здійснити подібний акт протесту, вибравши для цього Львів і майдан біля оперного театру поруч із пам'ятником Леніну. Тоді І. Гелю вдалося переконати Мар'яна цього не робити, а важливим аргументом стало те, як світ відреагував на самоспалення В. Макуха і Яна Палаха: якщо смерть останнього викликала резонанс серед світової громадськості, то самоспалення В. Макуха було відзначено лише кількома повідомленнями на радіостанціях. В. Макух реалізував свій відчайдушний протест у Києві 5 листопада 1968 р., за два місяці до самоспалення студента Я. Палаха в Празі. Після вчинку В. Макуха, М. Гатала висловлював думку, що серед українців ще будуть ті, хто пожертвує собою. Хоча вчинки В. Макуха та М. Гатали не були прямою реакцією на придушення «Празької весни», проте вони є відображенням певних аспектів соціальної та політичної атмосфери спротиву радянському репресивному режиму. Реформи у Чехословаччині сприймалися як символ боротьби за свободу та права людини, а їх військове згортання могло послужити стимулом для роздумів про застосування подібних акцій протесту. І. Гель наводив слова М. Гатали перед початком «Празької весни» – «зараз ми робимо те, що вимагають обставини. Для справжнього чину ще не пора. Але настане час, коли лише наша кров змиє бруд окупантів з нашої землі»²⁵⁹. Після масових арештів 1972 р., відчуючи загрозу бути заарештованим, М. Гатала, зібравши робітників у цеху, де працював, коротко висловився про окупацію України і репресії проти борців за українську державність та проткнув своє серце ножицями.

Арешти січня 1972 р., які в історіографії позначені як «другий покіс», «друга хвиля» чи «генеральний погром», у мемуаристиці осмислюються вже як очікуваний розвиток подій, що впливав із попереднього досвіду зіткнення з репресивною владою. Разом із тим, порівняно з арештами попереднього десятиріччя, простежується подвійний характер висвітлення цих подій. З одного боку, арешти 1972 р. розглядаються в ширшому контексті як спрямовані проти українського національного середовища, проти поширення самвидаву. Однак

²⁵⁹ Гель, «Мар'ян Гатала».

акцент у спогадах дедалі більше зміщується саме на особистості. Кожен арешт осмислюється як окрема біографічна трагедія, що визначала подальшу долю конкретних осіб. Це пов'язано з усвідомленням незворотності наслідків ув'язнення. У цьому сенсі, мемуаристика фокусується на особистих втратах і довготривалих наслідках репресій для індивідуального життя. Особливе місце займає пам'ять про тих, хто не повернувся з таборів. Олекса Тихий, Юрій Литвин, Василь Стус та Валерій Марченко – в'язні табору особливо суворого режиму ВС-389/36 с. Кучино Чусовського району Пермської області загинули під час ув'язнення. О. Тихий помер у віці 57 років, був засуджений на 22 роки, відбувши 14; Ю. Литвин прожив 49 років, із них 22 у неволі (засуджений на 43); В. Стус, засуджений на 23 роки, провів у таборах 12 років із 48 прожитих. Їх перепоховання у Києві на Байковому цвинтарі відбулось 19 листопада 1989 р.

Характерною рисою зображення тих років у мемуарах є зміна емоційного тону опису. Період початку 1970-х рр. визначається як тривожний. У спогадах з'являються означення, що передають атмосферу безнадії, пригніченості, поступового звуження можливостей для відкритої діяльності. В. Овсієнко згадував, що тоді багато хто з дисидентів перебував в особливому стані напруження: «Лихі передчуття – не марнота, бо стеження за кожним було тотальним, і хто зна, де легше: бути під конвоєм чи під таємним наглядом, коли тебе можуть схопити кожної хвилини»²⁶⁰.

Натомість, цей стан характеризується усвідомленням того, що арешти є прогнозованими, а тому вимагає не стільки емоційної реакції, скільки переосмислення форм подальшої діяльності. Тому, автори згадують, що в той час зосереджуються на питаннях організації роботи в умовах, коли ключові особистості руху заарештовані, на збереженні зв'язків і продовженні діяльності. Про цей період життя Віра Лісова, дружина ув'язненого В. Лісового, напише:

«Після відправки засуджених політв'язнів до таборів (1972–1974 рр.) сформувалося коло з родичів та друзів, що залишились неув'язнені. Ми

²⁶⁰ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 41.

почали активніше спілкуватись між собою, усупереч перешкодам КГБ. Налагоджували зв'язки з родинами ув'язнених з інших міст і сіл України. Витворили навіть традиції: вітання з днем народження, святкування Нового року, інших обрядових і Шевченківських свят, посвячення у школярики. Це гарно робили Галина Дідківська та її мама Ганна Полікарпівна, Світлана Кириченко, Надія Світлична, Таміла Матусевич та ін. Валентина Бердник організувала курси крою і шиття, які проводила на квартирі у Віри Лісової. Словом, ізоляція в суспільстві, де запанували розгубленість, мовчання і страх, нас здружила. Це також давало можливість ділитися новинами з таборів та навколо сімей ув'язнених»²⁶¹.

На цій солідарності неодноразово наголошується, підкреслюється життєстійкість дисидентського руху. Звісно, вона мала і свій практичний вимір. В. Стус, дізнавшись про скору еміграцію Р. Мороз, надіслав листом підбірку віршів. Люба Лемик, переписавши їх на смужках тканини, зашила їх у згин спідниці, в якій Р. Мороз мала виїхати. Так вірші опинились закордоном, а восени 1979 р. були надруковані в журналі «Сучасність»²⁶². С. Кириченко написала листа на захист викраденого КГБ дворічного Яреми Світличного після арешту його матері, Н. Світличної, домігшись, аби Ярема був переданий з дитячого будинку до бабусі. За це її було звільнено з Інституту мовознавства «за непридатністю»²⁶³. У цілому, це значний обсяг щоденної роботи. Це систематичні клопотання до державних органів і міжнародних інституцій, оприлюднення інформації про умови утримання в'язнів, стану їх здоров'я, інформування про випадки порушення прав. Особливе місце займала передача інформації з таборів, що здійснювалась під час короткочасних побачень і вимагала значних зусиль та продуманості. Все це супроводжувалось постійним тиском. Родини в'язнів позбавляли права на побачення та листування, залякували, викликали до КДБ,

²⁶¹ Віра Лісова, «Додаток № 1. Жінки в Русі опору сімдесятих років», у *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)* (Видавництво Українського католицького університету, 2023), 425.

²⁶² Мороз, *Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня*, 153.

²⁶³ Кириченко, *Люди не зі страху. Українська сага: спогади*, 55-57.

звільняли з роботи тощо. Важливо також, що мемуари засвідчують широту залученого до цієї діяльності кола осіб. Поряд із членами Української Гельсінкської групи були люди, які формально не належали до організації, але були причетні до її діяльності.

Стає очевидним, що репресії остаточно виходять за межі правового поля, а держава систематично ігнорує законодавство. З приводу цього, Н. Світлична іронічно зазначає:

«З метою підриву і послаблення радянської влади я співала народних пісень в хорі «Гомін», а також колядувала під Новий рік, перебравшись на чортика; з метою підриву і послаблення радянської влади рвала бур'ян на могилі своєї подруги Алли Горської; з метою підриву і послаблення радянської влади клала квіти до пам'ятника Шевченка і плела рукавиці для хворої Марійки Пальчак. Усе це я усвідомила пізніше, а 12 січня 1972 року моя політична свідомість була на ганебно низькому рівні»²⁶⁴.

«Я обвинувачую КДБ, – писав В. Стус, – як організацію відверто шовіністичну й антиукраїнську, тому, що вона зробила мій народ і без'язиким і безголосим. Судові процеси 1972–73 років в Україні – це суди над людською думкою... над проявами синівської любові до свого народу»²⁶⁵. С. Кириченко про вирок свого чоловіка пише:

«Термін престижний. Ним можна пишатися. Він свідчить не стільки про обсяг скоєного, скільки про невідступність людини від своїх ідей, свого слова – ще не сказаного, ще ніким не почутого і тим не менше страшного для її суддів. 12 років позбавлення волі за незакінчений рукопис, за аналізу теорії і практики радянського соціалізму, проведений з позицій наукової

²⁶⁴ Огнєва, *Та, Що світила всім*, 83.

²⁶⁵ Там само, 344.

соціалістичної ідеї. Можливо, в тому й полягає “особлива небезпечність”, що з цих позицій, що міф розвінчується зсередини»²⁶⁶.

Тема прав людини стала центральною, зокрема і для СРСР, коли 1 серпня 1975 р. у Гельсінкі був підписаний Гельсінський заключний акт. Оголошення про створення Української Гельсінської групи відбулось в листопаді 1976 р.²⁶⁷. Зобов'язання у вигляді міжнародного документу сприяло додатковій можливості апеляції до нього в питаннях прав людини в межах радянського законодавства. Саме тому, у спогадах наголошується, що принципово важливим було прагнення діяти відкрито. М. Матусевич зізнається: «Гельсінську Групу я не сприймав аж надто серйозно, як таку, що здатна щось перевернути у цьому світі ... Найбільший сенс від створення Групи я вбачав у дуже простій речі – демонстративній, публічній заяві, що ми вас не боїмося. От і все. Ми стомилися боятися»²⁶⁸. У цьому контексті в мемуарах значна увага приділяється внутрішнім мотиваціям учасників. Вступ до Групи подається як рішення, що потребувало обмірковування і усвідомлення можливих наслідків. М. Маринович, наймолодший учасник групи на момент її заснування, згадував, що початково було розуміння, що членство в Групі означатиме ув'язнення: «кожне рішення увійти до Групи було для багатьох нових членів актом жертвності, пов'язаним не лише з особистими втратами, а й із ризиком для всієї родини ... Вступаючи до Групи, людина добровільно брала на себе відповідальність за кожен документ, навіть якщо вона не була причетною до його виготовлення»²⁶⁹. У зв'язку з цим, Маринович згадує про вироблення певних правил поведінки у разі можливого арешту: «... по-перше, даватимемо покази, оскільки ми не є підпільною групою й нічого антидержавного в ній не бачимо. Втім при цьому кожен говоритиме лише про себе. А по-друге, кожен із нас заявлятиме про своє авторство кожного

²⁶⁶ Цит. за: Огнева, Та, *Що світила всім*, 107.

²⁶⁷ “Повідомлення про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод”, у *Український правозахисний рух. Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні*, упоряд. Осип Зінкевич (Смолоскип, 1978), 9-10.

²⁶⁸ Цит. за: Маринович, Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента), 108.

²⁶⁹ Там само, 105.

документа, щоб “вина” за нього не падала лише на одного. Цю домовленість я твердо запам’ятав, і вона стала основою моєї поведінки під час слідства»²⁷⁰. Попередній досвід репресій сприяв формуванню більш чітких принципів дії.

Групі вдалось об’єднати представників різних поколінь і хвиль українського руху опору. До початкового складу увійшло близько десяти осіб, серед яких були діячі старшої генерації, які вже мали досвід ув’язнення – Оксана Мешко, Левко Лук’яненко, Олесь Бердник, Олекса Тихий, Іван Кандиба та Ніна Строката. Поруч були й молодші активісти – вже згадані М. Матусевич та М. Маринович. Останній відзначав участь П. Григоренка: «якщо за критику радянської влади беруться вже генерали, які мають можливість утішатися всіма її благами та привілеями, то щось тут негаразд із самою Системою»²⁷¹.

Репресії, спрямовані проти початкового активу УГГ, призводили до постійного оновлення її складу. Під час свого першого арешту в 1973 р. у віці 23 років, В. Овсієнко мав відчуття внутрішньої невідповідності між власним самосприйняттям і причинами арешту:

«Не можна сказати, ніби я не розумів, що є “злочинцем” проти існуючого ладу, бо завжди і всюди поширював правду про його антиукраїнську сутність, чим справді підривав його. А все ж мене не покидало подивування: невже Лісовий, Світличний, Дзюба, Сверстюк, Мороз, Стус, про яких я так багато чув і такі добрі їхні твори читав, та й я разом з ними – оце ми і є “особливо небезпечні державні злочинці”? Як у них язик повертається таке говорити? Ні, це ніби не про нас, це ніби сон, це ніби за склом...»²⁷².

Після звільнення з таборів багатьох молодих активістів, які на початку відігравали другорядну роль у русі, той же В. Овсієнко, дав згоду на використання свого імені в документах УГГ. Це наслідок досвіду перебування в

²⁷⁰ Маринович, Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента), 112.

²⁷¹ Там само, 127-128.

²⁷² Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 38.

таборах, жорстокості радянських репресій, безпосереднього знайомства з багатьма учасниками руху опору, зокрема з бійцями УПА. Як писав Іван Гель, «в умовах окупаційного тоталітарного режиму нормальна людина вибору не має»²⁷³. З приводу цього Є. Сверстюк розмірковував, що «доля була до Василя Стуса немилосердна навіть тим, що йому в 1972 році присудили менше, ніж іншим – 5 років ув'язнення і 3 роки заслання, а не 7 плюс 5. Якби він вийшов у 1984-му, у час, коли Українська Гельсінкська група фактично перестала діяти, бо всі її члени були під арештом, то, може, не був би вдруге заарештований і вижив би. Але він вийшов у 1979-му, коли Група ще діяла, а він до неї прилучився ще в засланні»²⁷⁴.

Практична діяльність Групи була зосереджена на документуванні порушень прав людини, що набувало форми меморандумів та інформаційних бюлетенів²⁷⁵. Ці тексти могли мати узагальнюючий характер заяви або бути присвяченими конкретним випадкам переслідувань. Важливо, що їхнє створення і поширення розглядалося не як суто інформаційна діяльність, а як спосіб включення українського питання в міжнародний контекст. Головна ідея – вийти за межі радянського інформаційного простору, розсилаючи документи до країн-учасниць Гельсінського процесу та використовуючи канали закордонної журналістики і радіомовлення.

На початку 1980-х рр. український правозахисний рух переживав глибокий занепад. Після масових арештів кінця 1970 – початку 1980 рр. майже весь актив Української Гельсінської групи було ізольовано: одні відбували тривалі терміни ув'язнення в таборах суворого режиму, інші перебували на засланні або були змушені до еміграції. За цих умов важливим для збереження руху стала його «зовнішня» проєкція: створення Закордонного представництва Української Гельсінської групи (ЗП УГГ) у Нью-Йорку дало можливість підтримати інформаційну та правозахисну роботу в умовах перебування більшої

²⁷³ Цит. за: Маринович, Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента), 95.

²⁷⁴ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 53.

²⁷⁵ Див.: *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*, т. 2: *Документи і матеріали. 9 листопада 1976 р. – 2 липня 1977 р.* (Харків: Фоліо, 2001); *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*, т. 3: *Документи і матеріали. Серпень 1977 – 10 грудня 1978 р.* (Харків: Фоліо, 2001); *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод*, т. 4: *Документи і матеріали. 10 грудня 1978 р. – 11 березня 1988 р.* (Харків: Фоліо, 2001).

частини учасників УГГ за ґратами. В мемуарах визначають як особливо значну діяльність члена ЗП УГГ Н. Світличної. Після еміграції вона у 1980–1985 рр. систематично впорядковувала й видавала інформаційний бюлетень «Вісник репресій в Україні», публікувала документи УГГ та розповсюджувала численні повідомлення про становище політичних в'язнів. Є. Сверстюк згадував: «не тільки в Америці, але й в Україні важко знайти людину обізнанішу з історією українського опору і з постатями учасників»²⁷⁶. Її роль сприймалась як «уповноваженого посла» українського правозахисного руху. До складу ЗП УГГ входили П. Григоренко, Л. Плющ, Н. Строката, В. Малинкович та П. Рубан. Правозахисний рух отримав міжнародну трибуну.

У самому Радянському Союзі ситуація почала змінюватися лише з середини десятиліття. Проголошена у 1985 р. перебудова спершу безпосередньо не зачепила політичну сферу, однак із 1987 відчутними стали результати політики гласності. Відбулось звільнення значної частини політв'язнів, припинились судові переслідування правозахисників, з'явилися можливості для громадської ініціативи. У цих умовах виникають перші неформальні об'єднання, які стали перехідною ланкою до відкритої громадянської активності. Український культурологічний клуб у Києві, попри декларативно культурницький характер, фактично порушував питання історичної пам'яті та національної суб'єктності. Клуб став першою самостійницькою організацією доби перебудови в радянській Україні, але далеко не єдиною. У 1960-х рр., наприклад, у Києві був один клуб «Сучасник», а наприкінці 1980-х таких нараховувалось понад 50²⁷⁷.

Під егідою нових структур виникли культурно-громадські об'єднання й незалежні видання. «Українська асоціація незалежної творчої інтелігенції» почала видавати свій журнал «Кафедра» (редактор – М. Осадчий), «Комітет захисту Української Греко-Католицької Церкви» – журнал «Християнський голос» (І. Гель). Також з'явилися літературно-мистецькі і громадсько-політичні альманахи «Євшан-зілля» (І. Калинець), «Пороги» (І. Сокульський). Редактори

²⁷⁶ Огнєва, *Та, Що світила всім*, 45.

²⁷⁷ Анатоль Камінський, «Сучасне становище на Україні і наші завдання», *Сучасність* 324, № 4 (1988): 90.

цих видань уже не зазнавали арештів. Громадянська активність дисидентства стає інституціолізованою. І. Гель вважає це другим етапом організованого правозахисного руху в Україні.

Важливим стало відновлення В. Чорноволом видання «Українського Вісника», який вперше з 1970-х років почав виходити легально. У «Зверненні» редколегії цього журналу до української та світової громадськості від 11 березня 1988 р. повідомляється, що попри «жорстокий погром» Українська Гельсінська група ніколи не оголошувала про саморозпуск на відміну від Московської групи (1982 р.) і не припиняла своєї діяльності. Оголошення журналу органом Української Гельсінської групи в цьому ж зверненні означало інституціоналізацію відродженого українського правозахисного руху.

Проте сприйняття перебудови в українському правозахисному середовищі було неоднозначним. Декларовані зміни – гласність, демократизація вітались, але повсякчас підкреслювалось, що оцінювати політичний курс слід не за промовами, а за конкретними діями влади. Показовим є відкритий лист В. Чорновола до М. Горбачова:

«Досі частина політв'язнів, жертв періоду застою і безгласності, продовжують вивчати Ваші промови про демократичне оновлення радянського суспільства біля загатованих тюремних віконць, іншим волю піднесли як ласку (хоча каятися і просити помилування у народу мали б їхні гонителі). Треті, повністю відбувши довгі терміни ув'язнення, зазнають дискримінації різного ґатунку. Приклад близьенько: завтра вранці мене, колишнього співробітника республіканських і обласних газет телебачення, публіциста і літературного критик змінить на чергуванні в заводській котельні колишній інструктор обкому партії, потім – кандидат філологічних наук, викладач університету, автор пущеного під ніж після

арешту збірника віршів, табірний і засланський термін якого не набагато менший за мій – 12 років... Така ж ситуація і у інших звільнених»²⁷⁸.

Найглибша суперечність політики перебудови полягала у тому, що національне питання, пов'язане з конституційно-правовим аспектом, залишалось неконкретизованим. Для українських правозахисників це означало, що перебудова не зачіпає корінь проблеми. Важливим питанням залишалась роль і оцінка діяльності колишніх політв'язнів. Гласність відкривала можливість для публічного обговорення тих тем, які вони порушували ще в 1960–1970-х рр. У ще одному відкритому листі, вже М. Горинь зазначив:

«Ми вітаємо демократичні перетворення в СРСР. Я не знаю іншої групи людей, яка була б так кровно зацікавлена в процесі перебудови, як ми, колишні українські політв'язні ... Тоді, коли Радянська Україна співала пеан добі застою, а вільхові боролися з ініціаторами перебудови, ми на судових процесах і в статтях з-за ґрат говорили про те, що згодом вголос заявили на з'їзді письменників І. Драч чи Д. Павличко. Але тільки згодом. Ми за те заплатили 10-20-30-літнім ув'язненням, дехто життям»²⁷⁹.

Виходило, що ідеї, за які вони відбували багаторічні терміни ув'язнення, тепер частково легітимувалися, але без визнання їхнього внеску та без політичної реабілітації як суб'єктів змін.

Окрім того, попри певне послаблення репресій, у пресі зберігалася практика дискредитації неформальних об'єднань²⁸⁰. Як і раніше, в інформаційному просторі експлуатувався образ «українського буржуазного націоналіста».

²⁷⁸ Вячеслав Чорновіл, «Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачеву М. С.», *Сучасність* 320, № 12 (1987): 72.

²⁷⁹ Михайло Горинь, «Рецедиви погромної журналістики. – Відкритий лист М. Гориня до редактора 'Літературної України'», *Сучасність* 324, № 4 (1988): 97.

²⁸⁰ Дет. напр.: Роман Купчинський, «Хто ховається за кулісами 'Вечірнього Києва'», *Сучасність* 326, № 6 (1988): 94-100.

Таким чином, мемуари представників дисидентського руху постають як важливе джерело для висвітлення ключових подій у розвитку руху через аналіз їх індивідуального осмислення авторами. Вони дозволяють виявити, яким чином історичні події структурували досвід покоління, зберігаючи внутрішню неоднорідність цього досвіду. Водночас ці джерела дають змогу простежити, як ці події – хвилі арештів, судові процеси, створення правозахисних ініціатив, осмислювались як такі, що визначали напрям і характер подальшої діяльності. Кожен епізод так чи інакше співвідноситься з попереднім досвідом і впливає на вибір форм діяльності. Мемуари розширюють можливості реконструювати рух через процеси формування його внутрішніх засад у відповідності до певних подій.

У ширшому контексті, політика гласності відкрила можливості для відкритої громадянської активності. Це сприяло чіткішому з'ясуванню прагнень і цілей діячів опору. В нових умовах рух почав набувати програмного характеру. Почали формуватись ширші вимоги політичних та національних змін. Правозахисники дедалі виразніше артикулювали зв'язок між правами людини та правами нації, підкреслюючи, що демократичні свободи неможливі без гарантій національного самовизначення. Така ідейна й організаційна зрілість визначила роль колишніх дисидентів у подальших політичних процесах кінця 1980-х – початку 1990-х рр.

3.3. Механізми політичних репресій влади проти інакодумців у світлі мемуарної спадщини

Однією із заслуг українського дисидентського руху була послідовна спроба документування радянських репресій. Впродовж десятиліть самвидав, відкриті листи, звернення, хроніки порушень прав людини формували паралельний історичний наратив радянської реальності. Дисиденти фіксували умови утримання в місцях позбавлення волі, судове свавілля, катування, психологічний тиск, цензуру, втручання в особисте життя – тобто увесь спектр інституалізованого насильства, що становив структурну основу радянської каральної системи. Ці тексти виконували функцію громадянського протоколу. Дисидентам, незважаючи на ізоляцію, цензуру й загрозу покарання, вдалося створити унікальний масив хроніки задокументованих злочинів режиму, трансформуючи уявлення про саму природу радянського режиму. Проте в мемуарних свідченнях ця документальна традиція отримує інше наповнення: осмислення травматичного досвіду, досвіду трансформації особистості, уявлень про владу, ідентичність та межу людської гідності. Саме мемуари, де автор водночас є свідком, учасником і аналітиком дає змогу вийти за межі фіксації фактів і заглибитись у внутрішню природу репресивного досвіду. Таким чином, мемуари продовжують і водночас переосмислюють практики фіксування злочинів влади, зміщуючи акцент із зовнішнього опису на внутрішню перспективу переживання.

Механізми політичних репресій у контексті Української РСР становлять складні практики, які не зводяться до сукупності каральних дій чи адміністративних рішень. Їх сутність полягає у взаємодії кількох компонентів: інституційного, правового, психологічного і морального, які разом утворювали цілісну систему контролю над людиною. Репресії були не лише насильством держави над окремими особами, а й способом формування уніфікації мислення, дисциплінування суспільства через поступову інтеріоризацію заборон. Інституційний вимір цього механізму охоплював роботу каральних структур – КДБ, прокуратури, судів, адміністрації таборів, що забезпечували

функціонування репресивної системи у формально «законних» рамках. Правовий аспект проявлявся у створенні нормативної ідеології покарання, де саме поняття «злочину» визначалося не юридично, а політично. Психологічний і моральний виміри забезпечували стійкість цієї системи через атмосферу постійного страху, практики морального тиску, приниження, і водночас через спроби виправдати насильство як «захист держави» чи «ідеологічну необхідність».

Усвідомлення системності політичного насильства в УРСР супроводжувалося усвідомленням необхідності його документування. Формування дисидентської культури документування було відповіддю на закритість радянського інформаційного простору та розумінням важливості фіксувати те, що офіційна система не визнавала існуючим. Тому створення альтернативних форм документування стало спробою утвердити право на свідчення. Так постали численні неофіційні форми документування – від коротких нотаток про арешти і суди до більш розгорнутих хронік, відкритих листів, аналітичних довідок, звітів про стан прав людини, що поширювалися через мережі самвидаву. Ці тексти виконували інформаційну функцію. Акумулюючи дані про політичні процеси, конкретні імена, дати, обставини арештів, вироків, тюремного побуту тощо, документування створювало альтернативний простір, у якому насильство не мало залишатись непоміченим. Воно мало перетворювати індивідуальний досвід на свідчення, а свідчення на елемент історії. Цей тип джерел формував «дисидентські комунікації»²⁸¹. Автори не лише констатували порушення прав чи норм закону, а й відтворювали логіку дії тоталітарної влади, демонструючи, як репресії функціонують через мову, процедуру, «законність». Таким чином, передмемуарні тексти не просто фіксували злочини, а підривали саму легітимність радянського правового дискурсу. Важливо й те, що ці документи не були результатом індивідуальної дії. Вони виникали у колективному середовищі, у атмосфері довіри серед колег, друзів, родичів в'язнів. Їх редагували, переписували, поширювали далі,

²⁸¹ Визначення поняття запропоновано у: Олена Мельникова, “Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.” (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій, Маріупольський державний університет; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2018).

ризикуючи свободою. Така колективність формувала моральну модель колективного свідчення, у межах якої особистий досвід набував значення частини ширшої історії опору. Саме ця модель згодом стала основою мемуарної традиції, де пам'ять окремої людини осмислювалася як складова колективної пам'яті дисидентського руху. Ці форми документування мають також своє джерельне значення: вони створювали первинний корпус фактів, на який згодом спиралися автори спогадів. Водночас вони мають і власний комунікативний вимір, що відрізняє їх від мемуарів. Передусім, ранні спроби фіксації репресій були розраховані на західного, міжнародного читача, якому необхідно було пояснити механізми радянського насильства у переконливих термінах. Звідси, постає певний тип письма про насильство: параметри мови, фактографічна точність, увага до деталей побуту, процедур, поведінки охоронців чи суддів – усе це стане характерними рисами й мемуарного дискурсу. Але різниця в тому, що ця стратегія визначає і їх жанр – це скоріше форма громадянського звернення, політичного тексту, документу тощо. Мемуари, що з'явилися пізніше, стали їх глибшим осмисленням, переходом від фіксації злочину до рефлексії над його антропологічними вимірами.

Тематичний спектр самвидавних текстів другої половини 1960-х рр. залишався відносно тим самим: питання мови, культури, громадянських прав і свобод визначали зміст більшості документів. Водночас зростання інтенсивності репресій зумовило збільшення кількості текстів правозахисного характеру, які містили опис конкретних випадків тиску з боку КДБ, описували перебіг судових процесів та збирали інформацію про обвинувачених. Основними об'єктами фіксації, що виникли в дисидентському середовищі, були особисті дані репресованих, обставини арештів, характер пред'явлених звинувачень, перебіг слідства та порушення процесуальних норм. В цей період формується тенденція до «офіціалізації»²⁸² самвидаву. Автори почали оформляти свої свідчення у форматі звернень, заяв, скарг, петицій, адресованих найвищим державним

²⁸² Див. дет.: Олесь Обертас, *Український самвидав 1960-х рр.: літературна критика та публіцистика (1960-і – початок 1970-х років)* (Смолоскип, 2010), 121.

інстанціям. Цей формат створював той тип тексту, який дозволяв найвиразніше артикулювати той факт, що влада діє у прямій суперечності до власних законів. Парадокс радянської правової риторики ставав у текстах дисидентів ключовим доказом нелегітимності репресій. Зростання кількості таких текстів засвідчило, що правозахисний аспект дедалі ставав центральним.

Однією з перших форм документування факту репресивної політики в УРСР стали колективні листи. Ці звернення вирізнялись своєю репрезентативністю та публічним ефектом. Основним приводом для таких листів зазвичай ставали арешти та переслідування інакомислячих. Підписи під листами об'єднували представників творчої, наукової та громадської інтелігенції, що створювало відчуття колективної позиції і підвищувало суспільну вагу. Серед найбільш відомих прикладів – «Лист 78» (1965) та «Лист 139» (1968). Перший був адресований до ЦК КПУ із вимогою відкритого розгляду справ проти заарештованих у серпні-вересні 1965 р. українських інтелігентів, підписаний, серед інших, кінорежисером С. Параджановим, авіаконструктором О. Антоновим, молодими письменниками Л. Костенко, І. Драчем. Другий лист висловлював занепокоєння придушенням громадянської активності українського суспільства.

І. Дзюба, згадуючи деталі створення Листа-139, описував практику збору підписів:

«Ініціатива листа виходила із середовища технічної інтелігенції – фізиків, математиків. Редагували лист я, Світличний і ще хтось – я точно не пам'ятаю. Підписи збирали в основному математики, фізики. Яким чином усе це відбувалося? До одних людей приходили особисто й просили підписати текст. Інших просили його підписати під час різних зустрічей. Текст для підпису виставлявся також і в Спілці письменників ... За дозволом збирати підписи ми ні до кого не зверталися. Ці підписи просто

збирали біля входу, при нагоді якихось зустрічей у будинку Спілки письменників»²⁸³.

Як правило, подібні способи організації збору підписів використовувались й під час підготовки інших колективних звернень.

Аналогічні ініціативи включали листи на захист конкретних політв'язнів, а також створення фондів допомоги та громадських комітетів. Так, арешт Ніни Строкатої (дружини дисидента С. Караванського) супроводжувався створенням «Громадського Комітету захисту Ніни Строкатої», що вважається першою правозахисною організацією в Україні. Формалізація Комітету відбулася 21 грудня 1971 р., декларацію про його заснування підписали Петро Якір, Ірина Стасів-Калинець, Василь Стус, Леонід Тимчук та В'ячеслав Чорновіл.

Репрезентативність і чисельність підписантів колективних листів-протестів створювала ефект суспільного резонансу та привертала увагу міжнародної спільноти. Однак, їх практичний вплив на захист громадських прав залишався обмеженим, адже влада реагувала на ці документи системними репресивними заходами: викликами до партійних органів, звільненням з роботи, вимогами відкликати підписи та публічними засудженнями. Як відзначав І. Дзюба, це певною мірою теж вплинуло на його рішення написати «Інтернаціоналізм чи русифікація?»: «тоді я прийшов до висновку, що колективні листи протесту не досягають поставленої мети, бо влада взагалі на них не реагує, а самі листи стають зручним приводом для репресій щодо тих, хто їх підписав. Я вирішив, що без сенсу писати листи, які переважно мають пропагандистське звучання. Нам потрібна якась ґрунтовніша розмова про те, що відбувається»²⁸⁴.

Виявлена в петиційних кампаніях межа впливовості колективних звернень сприяла появі інших форм інтелектуального опору, зорієнтованих не лише на фіксацію порушень, а й на переосмислення природи радянської політичної моделі. Якщо колективні листи систематизували окремі факти репресій, то наступний етап дисидентського письма полягав у спробі розкрити

²⁸³ Дзюба, «Ця книжка змінила усе моє життя...», 131-132.

²⁸⁴ Там само, 119-120.

структурні механізми цих репресій і надати їм цілісне теоретичне пояснення. У середовищі опозиційної інтелігенції формується запит на тексти, що пропонують ширше концептуальне осмислення радянської системи як такої, не обмежуючись фіксуванням окремих проявів репресивної політики. Саме в цьому контексті постають аналітичні праці, що поєднували документальні матеріали з інтерпретативними підходами.

Найвиразніше така зміна оптики проявилася у працях В. Чорновола, що стали черговим кроком у розвитку дисидентської епістемології. Збірник «Правосуддя чи рецидиви терору»²⁸⁵, написаний невдовзі після арештів української інтелігенції у серпні-вересні 1965 р., аналогічним чином адресується до ЦК КПУ, прокуратури та КДБ УРСР. Аналізуючи конкретні процеси, В'ячеслав Чорновіл переходить до узагальнень про незмінність тоталітарної суті радянської влади. Подібний тип роботи продовжує праця «Лихо з розуму (портрети двадцяти “злочинців”»²⁸⁶, що зводила воедино біографічні довідки, опис обставин арештів і матеріали судових справ. Автор запропонував первинну модель фактографічного дос'є двадцяти арештованих у 1965 р. Перед читачем постають конкретні люди з життєписами, творчими здобутками й особистими історіями, що опиняються всередині системи, яка прагне зробити їх безликими «ворогами».

Завдяки публікації цих правозахисних досліджень В. Чорновола закордоном, інформація про український рух спротиву вперше здобула масштабне міжнародне поширення. Осип Зінкевич, засновник видавництва «Смолоскип», зазначав:

«Поява книжки В'ячеслава Чорновола англійською мовою... стала переломною подією в ставленні... Західного світу до українського питання. Якщо для багатьох тамтешніх пресових органів справа

²⁸⁵ Вячеслав Чорновіл. *Твори в 10 т. Т. 2, “Правосуддя чи рецидиви терору?”*. “Лихо з розуму (Портрети двадцяти ‘злочинців’)”. *Документи та матеріали 1966-1968 рр.*, упорядник Валентина Чорновіл (Смолоскип, 2003), 71-362.

²⁸⁶ Там само, 363-674.

самостійності України після Другої світової війни трактувалася тільки як внутрішня російська, то після появи книжки В'ячеслава Чорновола це питання вирвалося з внутрішніх російських рамок і стало окремою проблемою, яка вимагала іншого підходу до неї, окремого її вивчення й трактування»²⁸⁷.

Паралельно з цими текстами формувалася більш концептуальна та критично-аналітична форма інтерпретативних текстів, що виходила за межі апеляцій до права. Яскравим прикладом є есеї В. Мороза, які сфокусовані на структурі влади, що породжує репресивну політику. У його праці «Репортаж із заповідника імені Берії»²⁸⁸ репресії постають не як виняткові епізоди, а як наслідок самої моделі влади, побудованої на знищенні суб'єктності.

Важливим етапом інституціоналізації дисидентського документування став вихід першого випуску «Українського вісника» під редакцією В. Чорновола. Це видання, яке можна розглядати як першу «антологію» українського дисидентського руху²⁸⁹, поєднувало різнотипні матеріали – від публіцистики й фактографічних звітів до добірок самвидавних документів. Це спроба кодифікувати епістемологію самвидаву – визначити, що саме дисидентська спільнота вважала релевантним, достовірним і таким, що потребує публічного фіксування.

Взаємодія цих двох напрямів, правового та аналітичного, створила основу для подальшої мемуарної традиції діячів дисидентського руху. Предмемуарні документи дисидентів окреслили кордони того, що може бути засвідченим, а також яким чином індивідуальна розповідь може виконувати функцію політичного документа. Саме тому ці тексти становлять епістемологічний фундамент, на якому ґрунтуватиметься подальший аналіз наративних позицій у мемуаристиці дисидентського руху.

²⁸⁷ Цит. за: Обертас, *Український самвидав 1960-х рр.: літературна критика та публіцистика (1960-і - початок 1970-х років)*, 133.

²⁸⁸ Валентин Мороз, *Репортаж із заповідника імені Берії* (Сучасність, 1968).

²⁸⁹ Обертас, *Український самвидав 1960-х рр.: літературна критика та публіцистика (1960-і - початок 1970-х років)*, 121.

Розмежування наративних позицій у мемуарах представників дисидентського руху УРСР дозволяє точніше виявити способи конструювання автором власної суб'єктності щодо репресивного насильства, що, у свою чергу, визначає межі інтерпретації його свідчення²⁹⁰. У сучасних студіях пам'яті та біографістики усталеною є думка про те, що мемуарист вибудовує свою ідентичність через оповідну позицію. Мемуарне «Я» ніколи не є нейтральним, адже воно може поставати як форма прояву після дії травми, взаємодії з наявними культурними моделями пам'яті, спробою легітимації власного досвіду або, навпаки, дистанціюванням від нього. У випадку репресивного контексту це набуває особливого значення, оскільки радянське насильство систематично руйнувало можливість озвучення індивідуального досвіду, а отже й можливість повноцінної самонарації. Таким чином, аналіз наративних позицій у мемуарах в контексті репресій постає аналізом того, як суб'єкт відвойовує право на голос.

При аналізі мемуарів як джерела важливим є вихід за межі есенціалістського уявлення про суб'єкта, яке було притаманним гуманістичним підходам до вивчення автобіографічного письма. Так, «Я» автора розумілось як цілісний та послідовний центр оповіді. Проте сучасні дослідження автобіографії зокрема демонструють, що будь-яке «я», представлене в мемуарах, є результатом множинних дискурсів. Гуманістична модель автобіографічного «я» нехтує тим, що історичні умови та ідеологічні практики формують суб'єктність не менше, аніж внутрішній досвід²⁹¹, що критично для вивчення мемуарів в контексті досліджень тоталітарних режимів. Історичні обставини, механізми політичного терору, дискурсивні обмеження радянської мови, соціальні очікування – усе це формує можливі позиції суб'єкта. Крім того, подібний підхід ігнорує, як репресивний режим змінював структури сприймання, можливості говорити, можливості пам'ятати.

²⁹⁰ Betty Bergland, "Postmodernism and the Autobiographical Subject: Reconstructing the 'Other'", in *Autobiography & postmodernism*, Ed. Ashley Kathleen (University of Massachusetts Press, 1994), 151.

²⁹¹ Ibid, 151.

В основі цієї логіки лежить дуальність автобіографічної особи, поділеної щонайменше на «оповідне Я» («narrating I») та «пережите Я» («narrated I») ²⁹² як категорії для аналізу автобіографічних текстів. Якщо «пережите Я» – це сфера первинної дії, то «оповідне Я» функціонує в часовій точці письма: редагування, інтерпретація, вибір акцентів, побудова значимих ліній причинно-наслідкової послідовності тощо. Це означає, що мемуари учасників дисидентського руху не просто описують індивідуальний досвід, а вписують його у систему наявних уявлень (дискурси, які він обирає). Ця дихотомія особливо виразна в текстах, де автор одночасно постає свідком і жертвою репресивних дій. Це дозволяє уникати уніфікації образу дисидента і побачити, як різні історичні й культурні дискурси формують можливі позиції саморепрезентації ²⁹³. Суб'єкт у мемуарах постає множинним і суперечливим. Він сформований дискурсами тоталітарної влади, національної ідентичності, колективної пам'яті, нормативних моделей мужності/солідарності/жертвності. Таким чином, автор навпаки демонструє внутрішню гетерогенність суб'єкта.

У мемуарах про репресії це проявляється у двох ключових формах. По-перше, у способах вписування індивідуального досвіду у ширшу історичну перспективу; по-друге, у прагненні переосмислити власну роль в історії – не лише як того, хто пережив репресії, але і як того, хто бере участь у колективному осмисленні минулого. Відтак формується історичний суб'єкт. У випадку українського дисидентського середовища ця позиція особливо помітна у мемуарних текстах після розпаду СРСР, коли автори вже мали можливість інтерпретувати свій досвід із перспективи історичних змін.

Спроба вибудувати історичну суб'єктність завжди вкорінена в досвіді, що її формує. Саме тому мемуари про репресії невідворотно приводять нас до простору таборів і заслань.

Простір у цих текстах формує режим існування, структурує час, визначає можливості тіла й визначає умови пам'яттєвого структурування досвіду. Саме

²⁹² Helga Schwalm, "Autobiography", in *The living handbook of narratology*, Eds. Peter Hühn. (Hamburg University Press, 2014), <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/autobiography>.

²⁹³ Bergland, "Postmodernism and the Autobiographical Subject: Reconstructing the 'Other'", 151.

тому автори мемуарів так наполегливо й докладно фіксують топографію табору. Зазначається кількість бараків, відстані між ними, розташування ліжок, паркани, коридори, карцери, прогулянкові дворики. Ця деталізація не є суто описовою; через неї реконструюється досвід повсякденного насильства як системно організований і просторово втілений порядок. У цьому сенсі опис табору інтуїтивно відтворює те, що Мішель Фуко означив як дисциплінарний простір, у якому влада функціонує не тільки через окремі акти примусу, а й через саму організацію середовища.

Дисципліна, за М. Фуко, «організовує аналітичний простір»²⁹⁴, розчленовуючи його на зони, проходи, межі та точки нагляду, у яких індивід стає одночасно об'єктом спостереження і носієм внутрішнього засвоєного контролю. Центральний ефект паноптичної моделі полягає не в постійному фактичному нагляді, а у «навіюванні ув'язненому думки, ніби за ним постійно наглядають»²⁹⁵, завдяки чому влада починає функціонувати автоматично. Ув'язнений, за М. Фуко, «ніколи не повинен знати, чи справді за ним наглядають, але він має бути впевнений, що за ним завжди можуть наглядати»²⁹⁶. Це ключовий механізм дисциплінування. У мемуарних описах, табір постає як багаторівнева система, де кожен елемент виконує чітко визначену дисциплінарну функцію. Характеризуючи простір зони, Василь Овсієнко відразу зауважує, що вона «була обладнана за останнім словом совєцької пенітенціарної (каральної) науки»²⁹⁷, і далі розгортає детальний, майже технічний опис її структури:

«Єдиний дерев'яний барак метрів до 120 довжиною і метрів 16 шириною оточений щонайменше сімома огорожами, що в периметрі становлять 24 метри: колючий дріт, триметровий щільний паркан, мотаний дріт, другий триметровий паркан, вогнева зона, два паркани з колючого дроту з нахиленими досередини дротяними козирками під напругою, ще один

²⁹⁴ Мішель Фуко, *Наглядати і карати: Народження в'язниці*, пер. Петро Тарашук (Основи, 1998), 178.

²⁹⁵ Там само, 251.

²⁹⁶ Там само, 251.

²⁹⁷ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 59.

паркан із колючого дроту. ... У землю закопані детонатори на випадок підкопу. На кожному розі – вежа з автоматником. У вогневій зоні встановлене якесь лазерне бачення. На кутах парканів на рівні пояса – грудей є заграбовані віконця для стрільби стоячи вздовж вогневої»²⁹⁸.

Ця архітектура постає як матеріалізована форма уявлення влади про в'язня як «особливо небезпечного державного злочинця»²⁹⁹. Ця логіка продовжується і у внутрішній організації табору. Поділ зони на дві половини (для камерного і безкамерного утримання) вводить просторову ієрархію, яка безпосередньо пов'язана з поведінковими нормами. Можливість переведення з камерного режиму до безкамерного залежить від тривалості терміну і відсутності порушень, тобто простір стає інструментом винагороди і покарання водночас.

Найбільш концентровано паноптичний принцип проявляється в описі камерного простору:

«Двері до камер подвійні: перші дерев'яні, оббиті залізом. У них прозурка діаметром сантиметрів 5, вона закривається язичком з бляхи. Час від часу в прозурці з'являється око наглядача. А в тому язичку є ще дірочка міліметрів два, для таємного підглядання. Другі двері – з ґрат. У них є більша дірка, крізь яку подають їжу, пролазить чайник. Ця дірка називається «кормушка». Коли дають їжу, то відчиняють тільки зовнішні двері. Обоє дверей один наглядач не має права відчиняти: тільки вдвох. При цьому один має стояти в дверях, а другий може зайти в камеру»³⁰⁰.

Дисципліна вбудована в саму архітектуру, що повністю відповідає принципу М. Фуко автоматичного функціонування влади. Навіть ті моменти, які формально виходять за межі камерного режиму, не руйнують цієї логіки. Рідкісні спільні перегляди кіно чи телепередач, коли зводять разом дві камери,

²⁹⁸ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 60.

²⁹⁹ Там само, 60.

³⁰⁰ Там само, 60.

організовані аналогічно, щоб мінімізувати будь-яку форму комунікації: в'язні мають сидіти по різні боки кімнати і не розмовляти³⁰¹.

Простір табору нерозривно пов'язаний із режимом часу. Відчуття часу у мемуарах колишніх політв'язнів завжди зумовлена адміністративною регламентацією: розклад дня, камерне і безкамерне утримання, очікування прогулянок, загроза обшуку, етапування тощо формують специфічну темпоральність, де час не належить індивіду, а розподіляється адміністративно. Ув'язнений постійно рухається за заданими траєкторіями, які дисциплінують тіло через повторюваність і передбачуваність. За М. Фуко, «дисциплінарні методи породили лінійний час, миті якого поєднуються між собою і орієнтуються на кінцеву визначену точку»³⁰². У мемуарах ця «кінцева точка» набуває конкретних форм – очікування побачення з рідними, наближення етапу, зміни зони чи заслання. Час структурується не внутрішніми ритмами суб'єкта, а зовнішніми адміністративними подіями.

Мемуарні описи табірному простору, в першу чергу, реконструюють структуру табору й тим самим дозволяють уявити репресивну інституцію. Характерною рисою таких описів є їх стриманість, автори практично не вдаються до емоційних оцінок, а подають простір із майже документальною точністю. Така стратегія створює ефект опосередкованого свідчення, у якому насильство вбудоване не в риторику, а у саму структуру описуваного середовища. Завдяки цьому мемуари не лише відтворюють умови ув'язнення, а й демонструють, як акт репресії може бути інституціоналізованим.

Карцер, штрафний ізолятор (ПКТ – приміщення камерного типу) та одиночка в цих описах постають як простори граничної концентрації насильства, адже безпосередньо працюють на виснаження тіла. Шлях до карцеру в мемуарах описується як завжди потенційний і майже неминучий, що перетворює саме перебування в таборі на стан перманентної загрози покарання. М. Маринович фіксує довільність «прейскуранта» порушень. Перелік таких «провин» –

³⁰¹ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 62.

³⁰² Фуко, *Наглядати і карати: Народження в'язниці*, 200.

«порушення форми одягу» (наприклад, незастебнутий комір), «не акуратно застелене ліжко», «не підвівся для привітання», «ліг на ліжко у неположений час», «лежав після підйому», «встав після відбою», «спізнився на перекличку», «заходив у сусідній барак», «організував зборище», «грубіянив офіцерові», «не виконав норми», «покинув робоче місце»³⁰³ тощо. Як зауважує сам М. Маринович, сам перелік є принципово незавершеним, покарання завжди залишається можливим, незалежно від поведінки в'язня.

Умови карцеру прямо пов'язуються із тілесним досвідом і описуються через категорії холоду, голоду, болю, хвороб, фізичного й морального виснаження. Автори фіксують цей досвід як доказ системності насильства, спосіб дії примусу над тілом. Опис В. Овсієнка показує карцер як простір, зведений до мінімуму, необхідного для підтримання фізичного існування: «там маєш тільки штани й куртку з написом «ШИЗО», шкарпетки, капці, білизну взимку або труси й майку влітку. Нарі відстібаються на 8 годин. Решту часу – ходити або сидіти на прикованій табуретці. Постелі не належить. У карцері завжди холодно»³⁰⁴.

Режим харчування постає як ще один інструмент тілесного контролю. У цьому ж контексті показовою є згадка В. Овсієнка про спробу протесту в'язнів після переведення Василя Стуса до карцеру у формі часткового голодування. В'язні відмовлялися від сніданку, обіду чи вечері, однак сам В. Стус, дізнавшись про це після виходу з карцеру іронічно зауважив, що навіть якби протестувальники з'їдали «два пайки та ще й лікарняну пайку 5-Б, а на додаток ще й “ларьок” – це усе одно вважалось би за “часткову голодівку”»³⁰⁵.

Фізичне покарання та контроль за повсякденними діями створюють систему норм, що нормалізує страждання, роблячи його об'єктивованим у досвіді кожного в'язня. У мемуарах ця нормалізація фіксується через детальні описи ритуалів повсякденного контролю: чергування праці та відпочинку, жорсткі графіки, контролювання навіть незначних рухів тіла. Водночас, у межах

³⁰³ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 256-257.

³⁰⁴ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 63.

³⁰⁵ Там само, 24-25.

табірного режиму, де тіло систематично редукується до об'єкта контролю, окремі практики навмисного тілесного обмеження, передусім голодування, набувають принципово іншого смислового навантаження. Це радше спосіб повернення тілу суб'єктності в умовах, коли інші канали протесту обмежені чи неефективні. Голодування з метою солідарності, оголошені у відповідь на переведення когось до карцеру, позбавлення листування, побачень чи медичної допомоги тощо описуються як трансформація тілесного страждання з інструмента примусу на засіб моральної підтримки і взаємодії між в'язнями. Дисиденти описують моменти, коли відчуття голоду, болю чи холоду співвідноситься з внутрішньою стійкістю, моральною позицією чи актом пам'яті про поза-табірне життя. Як показують зокрема і мемуарні свідчення, сам табірний режим харчування часто перебуває на межі фізичного виживання, що робить будь-яку відмову від їжі надзвичайно загрозливою. У такій ситуації навіть часткова «голодівка» набуває статусу радикального жесту, адже тіло, вже виснажене системою, добровільно бере на себе додатковий тягар. Саме ця добровільність принципово змінює семантику тілесного страждання. Таким чином, тілесність у мемуарах часто пов'язана з тілесністю іншого – як через соціальні відносини, так і через спільне переживання страждання. В описах спільних побутових практик, допомоги під час хвороби, розподілу їжі, а також у моментах насильства тілесність інших стає маркером солідарності та моральної позиції в межах табору.

Поруч, дисциплінарний контроль впроваджується через регламентацію листування, побачень з рідними й адвокатами та доступу до інформації, які на практиці перетворюються на інструменти покарання й примусу. Сама можливість контакту із зовнішнім світом завжди перебуває у зоні умовності й може бути скасована в будь-який момент: «якщо в КГБ вирішили не надавати побачення, то позбавити його – справа техніки: наглядачам дається завдання знайти порушення режиму»³⁰⁶. В. Овсієнко підкреслює, що рішення про ненадання побачення ухвалювалося заздалегідь, а формальне «порушення режиму» підшуковувалося постфактум: достатньо було розмови з сусідньою

³⁰⁶ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 67.

камерою, невиконаної норми, оголошеної голодівки або навіть «пилу на полиці»³⁰⁷.

Листування перебуває так само під наглядом і цензурним втручанням. Обмеження кількості листів (два на місяць на суворому режимі й один на особливому) поєднується з практикою довільної затримки чи конфіскації під приводом «недозволеної» або «підозрілої» інформації. Особливо показовим є мовний контроль: листи українською мовою скеровуються на переклад, затримують формально визначені строки обробки кореспонденції (3 дні), а адміністрація відверто пропонує писати російською, аби лист «швидше дійшов»³⁰⁸.

Подібні обмеження притаманні і для режиму побачень, який у мемуарах постає як одна з найбільш емоційно напружених сфер табірної життя. Формально дозволені одне довготривале й кілька короткотривалих побачень на рік перетворюються на рідкісну й умовну подію, що залежить від «поведінки» в'язня і лояльності до адміністративних вимог. Вимога спілкуватися з рідними російською мовою, яку М. Маринович розцінює як примху, спрямовану на «перевиховання націоналіста»³⁰⁹, виводить побутовий епізод на рівень ідеологічного насильства: Є. Сверстюк був змушений відмовитись від побачення з дружиною, яка подала шлях до нього довжиною в 3 тисячі кілометрів; грузин Важа Жгенти, був змушений спілкуватися з матір'ю російською мовою, хоча та нею не володіла, що фактично унеможливлювало їхнє спілкування під час побачення.³¹⁰

На цьому тлі важливого значення набувають описи тих зон табору, які в мемуарах маркуються як відносно нейтральні або навіть позитивні – бібліотеки, спортивний майданчик, прогулянкові маршрути. Ці простори не подаються як прояв гуманності системи. Навпаки, М. Маринович наголошує, що їхнє наповнення й символічна цінність є результатом активної участі самих в'язнів.

³⁰⁷ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 67.

³⁰⁸ Там само, 67.

³⁰⁹ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 228.

³¹⁰ Там само, 228-229.

Табірна бібліотека постає як своєрідний осередок інтелектуального життя. Немоżliвість взяти з собою значну кількість книг на етап змушує в'язнів залишати літературу в спільному користуванні, внаслідок чого бібліотека накопичує тексти, що виходять далеко за межі «обов'язкового» ідеологічного канону. У мемуарному наративі цей простір набуває статусу «лагерного університету»³¹¹. Очевидно, ця метафора не заперечує репресивного характеру ув'язнення і не нівелює досвіду насильства, а радше фіксує трансформацію простору примусу на простір інтенсивної внутрішньої роботи. У мемуарах табір постає як середовище, де за умов радикального обмеження зовнішніх свобод відбувається загострення інтелектуального, етичного й світоглядного пошуку.

Такий статус таборів у першу чергу обумовлений бібліотекою як основним джерелом дозвілля та соціальності. Йдеться не лише про самоосвіту, а про дискусії, адже «всіх і так уже покарали за вільнодумство – більше можна було не боятися»³¹². Схожим чином М. Горинь описує наявну бібліотеку у Володимирській тюрмі, яку він сприймає як ознаку потрапляння до «дуже солідного гуманітарного університету»³¹³. Однак «лагерний університет» у мемуарах не зводиться лише до книжок і теоретичних дискусій. Не менш важливим є міжпоколіннєвий обмін, що виникає внаслідок співіснування різних хвиль політичних в'язнів. Поруч із активістами дисидентського руху 1960–1970-х років свої терміни відбували «довгострочники» – колишні воїни УПА, засуджені на 15 або 25 років. Контакт із ними в мемуарах описується як досвід, що суттєво трансформує уявлення про опір, відповідальність і тривалість історичної боротьби³¹⁴.

Політичні в'язні усвідомлювали принципову важливість документації цього системного позасудового насилля та передачі цієї інформації за межі табору. М. Маринович у своїх мемуарах неодноразово підкреслює цю невідповідність між вирокom суду і реальною системою покарань. Навіть якщо,

³¹¹ Горинь, *Запалити свічу*, 63.

³¹² Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 206.

³¹³ Горинь, *Запалити свічу*, 63.

³¹⁴ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 210-211.

за його словами, «стати на ту точку зору, що ми справді порушили закон, то суд уже визначив нам покарання, а саме: позбавлення волі. Усе інше: вибіркове медобслуговування або ж ненадання вчасної допомоги, холод і голод, обмеження спілкування з рідними – все це було фактично позасудовими переслідуваннями, які не були передбачені вироком і не відповідали цивілізованому міжнародному законодавству»³¹⁵. При цьому, табірна адміністрація сприймала ці практики як норму, апелюючи до логіки, за якою політичний в'язень сам «поставив себе поза законом» і, відповідно, втратив право апеляції до нього.

Це формувало саму мотивацію до письмового свідчення через необхідність зафіксувати позасудове насильство, яке не мало власного правового імені, надати йому розголосу. Для табірної адміністрації, за спостереженням М. Мариновича, «не було більшого криміналу, ніж дрібно списаний папірець»³¹⁶, адже кожен такий фрагмент потенційно містив «злочин антирадянщини» і підлягав негайному вилученню.

Головною метою документування було оприлюднення занотованого за межами СРСР. Цю думку формулює і В. Овсієнко, наголошуючи, що «жодна акція протесту, в тому числі страйки, тривалі голодівки, не досягала позитивного результату, якщо протестуючих не підтримували за кордонні правозахисні організації чи зарубіжні політики, якщо про них не говорили закордонні радіостанції»³¹⁷. Водночас М. Маринович засвідчує відсутність ілюзій щодо можливостей і меж зовнішнього втручання: «ми вірили, що правда про злочини комуністичної системи невпинно заганає цвяхи в її домовину. Проте, поряд із цим, надмірної надії на порятунок з боку Заходу також не було. Популярною в таборі була фраза, почута від одного з карателів: “Английская королева нам [СССР] войну за это не объявит”»³¹⁸. Звісно, документування і передача інформації були не гарантією порятунку, а додатково, на жаль, це було і способом

³¹⁵ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 233.

³¹⁶ Там само, 207.

³¹⁷ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 210.

³¹⁸ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 207.

підвищення ціни репресії. Політв'язні не ліквідовували насильство, але ускладнювали його, змушували систему зважати на міжнародний контекст.

Документування в таборах було колективною працею. Семен Глузман згадує іронічні слова І. Світличного про те, що табірна зона фактично є «відділом ПЕН-клубу»³¹⁹, оскільки значна кількість в'язнів постійно писала й передавала тексти різних жанрів – поезію, прозу, публіцистику. Табори, попри свою каральну функцію, були і місцем інтенсивного інтелектуального виробництва, що зумовило появу означень на кшталт «український Парнас»³²⁰, уживаних у спогадах Л. Світличної про чоловіка. Так, за табірну творчість було присуджено Шевченківську премію Ігорю Калинцю, Тарасу Мельничуку, Степану Сапеляку, Івану Світличному.

Проте, не лише культурна творчість була самоціллю. Важливим завданням була фіксація й передача свідчень про порушення прав людини. Кожен етап цього процесу був пов'язаний із труднощами та високими ризиками. Спершу необхідно було написати сам текст – заяву, протест, звернення, хроніку табірної життя, публіцистичну статтю чи літературний твір, а потім переховувати його в умовах постійних обшуків. М. Маринович іронічно згадує, що в їх таборі «найбільша заслуга у створенні «Хроніки» на 36-й зоні належала... кішці Мері. Вона була ідеальним вартовим»³²¹. Кішка реагувала на появу наглядців заздалегідь, почавши нервувати, хоча перед цим будучи абсолютно спокійною, і таким чином попереджала про необхідність ховати написане. І. Світличний, маючи інвалідність, у таборі працював у бібліотеці, що давало відносні перевагу і зручності у переписуванні «ксив», хоча вони і не усували постійні загрози обшуків і покарань – від ШЗО і ПКТ до переведення у тюрми у Володимирі чи Чистополі³²².

³¹⁹ Семен Глузман, «Уроки Світличного», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 482.

³²⁰ Леоніда Світлична, «Поруч з Іваном», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 48.

³²¹ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 207.

³²² Ігор Калинець, «Носій любови – Іван Світличний», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 453.

Центральним викликом залишалася передача інформації за межі табору. В. Овсієнко підкреслює, що «знайти в тих умовах щілинку для передачі інформації та творів на волю було вкрай важко: наглядців підбирали особливо ретельно, грошей у нас, щоб підкупити когось, не було. Та й дуже це ризикована справа: ми знали випадки, коли гроші й папери брали – і здавали. В одній із сусідніх зон судили Паруйра Айрікяна за такого “хабаря” – присудили, здається, 5 років кримінальних таборів»³²³. Це змушувало політв’язнів вдаватися до більш конспіративних та надійних методів.

Одним із таких методів передачі стало капсульне передавання через ковтання, яке Григорій Герчак описує як «старий перевірений спосіб»: дрібно написаний текст на тонких смужках паперу загортали поліетиленовою плівкою, перетворюючи на капсулу, яку ковтала довірена особа (наприклад та, що незабаром мала звільнитись), і далі вже інформація передавалась «у певні руки»³²⁴. М. Маринович таким чином намагався передати інформацію про життя табору та деякі звернення через матір³²⁵. Є. Сверстюк зміг передати кілька листів на захід своїм сином Андрієм. Він пригадує випадок, як заховав дві капсули у заздалегідь підготовленому бутерброді³²⁶.

Отже, управління табором як дисциплінарним простором здійснювалося через розподіл ролей, дублювання відповідальності та навмисне розмивання причинно-наслідкових зв’язків між «порушенням» і «покаранням». Цікаво, що у мемуарних текстах адміністрація, наглядачі та КГБ не зливаються в однорідний образ «карального апарату», а чітко визначаються як різні рівні примусу, відповідальності й ініціативи.

В’язень відмовляється визнавати табірних чиновників повноправними партнерами комунікації. Тут важлива логіка вибіркості: можна скоїти «дивовижні порушення» – і залишитися непокараним, якщо «не велено чіпати»;

³²³ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 69.

³²⁴ Григорій Герчак, «Пам’ять про шана Світличного», у *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упоряд. Леоніда Світлична та Надія Світлична (Час, 1998), 510.

³²⁵ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 227.

³²⁶ Сверстюк, *На полі честі. Книга 1. Невже то я?*, 185.

і навпаки, можна «ходити, як пташечка»³²⁷, але бути підстерезеним на дрібниці саме тому, що наказ на покарання вже існує. Для в'язня це означає, що раціональна «правильна поведінка» не є надійною стратегією самозахисту; натомість він змушений мислити в категоріях не правових норм, а політичного інтересу каральних органів.

Водночас мемуари не зводять персонал табору до одновимірної фігури «ката», тобто до єдиного дегуманізованого образу. У Є. Сверстюка з'являється ремарка, що «наглядач – теж людина»³²⁸, і на його думку, людяність може посилюватися або зникати залежно від режимної конфігурації. Переведення на «м'яку» зону робить його людянішим, тоді як «особливий режим» у 36-й зоні під тиском кагебістських вимог «утрачає все людське»³²⁹. Це спостереження демонструє, що дегуманізація персоналу є наслідком інституційного тиску, нормалізації насильства і системи стимулів/страхів. Тему «спектра людяності (чи, радше, нелюдяності)»³³⁰ серед табірної персоналу розгортає і М. Маринович. Його спогад про молодого прапорщика з України показує процес моральної трансформації. Спочатку той намагається виправдати свої дії посиленням на наказ, але водночас не готовий перейти певну внутрішню межу, коли його прямо запитують про можливість убивства, якщо він отримає відповідний наказ. Через кілька місяців той самий прапорщик уже бере участь у принизливих процедурах, пов'язаних із знущаннями³³¹. Аналогічно, тут фіксується швидкість і буденність, з якою система здатна зламати моральний опір. Це свідчить про високу ефективність інституційного тиску. Звідси й відчуття фатальності, коли в'язень констатує не безсилля моралі як такої, а силу структури, яка переплавляє індивідуальні якості у службову поведінку.

Відповіддю дисидента на це стає не обов'язково безперервна «війна» з виконавцями, а й контроль над власною позицією, жорстка символічна дистанція та колективні практики протесту, які повертають в'язневі те, що режим

³²⁷ Сверстюк, *На полі честі. Книга 1. Невже то я?*, 171.

³²⁸ Там само, 17.

³²⁹ Там само, 17.

³³⁰ Маринович, *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*, 200-201.

³³¹ Там само, 200.

намагається відібрати: відчуття сенсу, гідності й автономної моральної волі. Тому, Є. Сверстюк наголошує на своїй активній позиції через участь у спільних голодуваннях, інших масових акціях, постійному протистоянню адміністрації. Але водночас дисидент підкреслює, що він «не ставив собі за мету воювати із солдатами й майорами»³³². Така позиція демонструє принципову позицію: спротив спрямований радше проти системи, а не проти окремих її виконавців. Тому, персональна комунікація деякими представниками політичних в'язнів можуть свідомо мінімізуватись, аби не потрапляти в пастку дрібного конфлікту, який тільки живить дисциплінарну машину.

Загалом мемуарні тексти дисидентів формують уявлення про табірну адміністрацію як проміжну інстанцію між в'язнем і справжнім центром репресивної влади. Ставлення до неї позначене холодною дистанцією, відсутністю персоналізованої ненависті та чітким розумінням її підлеглого статусу. У свідченнях мемуаристів неодноразово підкреслюється, що начальники можуть підписувати карцери, позбавлення побачень чи інших прав, але це не означає, що вони є джерелом рішення. Ключову роль, на думку більшості політичних в'язнів, відіграють кагебісти. Саме вони визначають, кого «чіпати», а кого тимчасово залишати в спокої, незалежно від реальної поведінки в'язня. Фіксується одна й та сама структурна закономірність радянської каральної системи, де формально-юридична ієрархія інституцій (прокуратура, суд, адміністрація установ виконання покарань) у практиці політичних справ може виявитись вторинною щодо вертикалі КДБ. І це не просто поширена у публіцистиці дисидентів теза про домінуючу роль КДБ як надінституційного центру влади. У мемуарах йдеться про конкретний досвід щоденної взаємодії, у якому суб'єкти різних соціальних ролей, будь то політв'язень та його родина, чи його адвокат, в кінцевому рахунку можуть прийти до подібного висновку через власний досвід.

³³² Сверстюк, *На полі честі. Книга 1. Невже то я?*, 171.

В. Овсієнко описує режим як такий, що «завжди залежав від сваволі найдрібнішого чиновника-наглядача»³³³, але водночас наголошує, що загальні напрямки політики щодо політв'язнів задавалися «згори», а її безпосереднім провідником був кагебіст, «який хоч не має ніякої посади в таборі, але насправді він тут є найбільшим начальником»³³⁴. Отже, будь-яке низове свавілля працює як інструмент, який можна підлаштовувати під потрібний ефект.

Подібне згадує і адвокатка М. Руденка Неля Немиринська, але вже щодо сфери, яка мала б бути «територією права». Отримавши адвокатський доступ до підзахисного, підтверджений дозволом Верховного суду УРСР, Н. Немиринська їде до Донецької тюрми. Там з'ясовується, що цього дозволу не достатньо, оскільки М. Руденко «перебуває в розпорядженні КДБ» і відповідно дозвіл на побачення їй треба отримати саме у них. Після розмови з КДБ, побачення в той день адвокатка так і не отримала, і у своїх мемуарах вже задається риторичним питанням: «то хто ж був головніший в СРСР – Верховний суд чи КДБ?»³³⁵. Також симптоматично, що побачення зрештою надається не після юридичної аргументації чи апеляції до норми, а лише опісля погрози телеграмою до Верховного суду. Коли ж виникає ризик формального розголосу, система вимушена поступитись у конкретному епізоді. Так йдеться про інституційну домінацію КДБ за умови збереження фасаду законності, який іноді доводиться підтримувати.

У цьому контексті показовою є табірна термінологія, зафіксована в мемуарах. Кагебістів, які здійснювали контроль над адміністрацією і ініціювали репресивні заходи, називали «чорними вовками»³³⁶. Це означення, за словами Є. Сверстюка, використовували і самі наглядачі. Отже, навіть усередині репресивного апарату існувало усвідомлення ієрархії влади.

Водночас характерною рисою мемуарів дисидентів є те, що інституція КДБ так само не редукується до безособового «апарату». Навпаки,

³³³ Овсієнко, *Світло людей: Мемуари та публіцистика*, 87.

³³⁴ Там само, 87.

³³⁵ Неля Немиринська, *Про судові справи і трохи про себе* (Права людини, 2014), 45.

³³⁶ Євген Сверстюк, *На полі честі. Книга 1. Невже то я?* (Кліо, 2015), 173.

персоніфікація тут виступає через запам'ятовування прізвищ слідчих, оперативників, кураторів, поряд із «зчитуванням» їх інтонацій, стилями допиту, типовими прийомами тиску, реакціями на опір. Рідні політв'язнів пам'ятали ці прізвища так само, бо саме через конкретного куратора проходили дозволи, передачі, побачення, доступ до інформації. Персоніфікація – це своєрідний спосіб точно позначити, де саме в структурі знаходиться центр реалізації фактичного рішення.

Отже, аналіз ранніх форм дисидентської документації, особливостей мемуарних джерел, що стосується описів безпосереднього досвіду репресій дозволяє простежити саморепрезентацію представників українського дисидентського руху та механізми, якими вони надавали власному досвіду певної структури. Попри різні жанрові форми, від підпільних хронік і заяв до спогадів, усі ці матеріали вписуються у спільну форму свідчення, у якому індивідуальний досвід набуває характеру документа про системні порушення прав людини.

Предмемуарний корпус дисидентських текстів охоплює два взаємодоповнювальні напрями: документально-юридичний, орієнтований на фіксацію фактів порушень, та концептуально-аналітичний, який прагне осмислити репресивну систему як цілісність. Обидва закладають основу для пізніших мемуарних наративів, що переходять від документування події до рефлексії над власним досвідом її переживання.

Документальні свідчення доби, такі як офіційні акти, протоколи, судові рішення, вироки, публікації у самвидаві, зберегли механічну поверхню цих процесів, але не розкривають внутрішнього досвіду тих, хто зазнав переслідування. Натомість вивчення мемуарних свідчень дисидентів УРСР у контексті політичних репресій дозволяє розкрити ширше питання: яким чином суспільство, позбавлене механізмів правосуддя, створює власні механізми історичної справедливості через свідчення. Таке зміщення перспективи є принциповим для розуміння самої природи радянських репресій.

Опис безпосереднього досвіду репресій – побутових умов, тілесності, просторової та часової організації табірної життя, розкриває сутність

дисидентського досвіду, який неможливо відокремити від письмового свідчення. Підпільна документація виникала не всупереч, а саме в межах цих умов. Свідчення в цих текстах постає одночасно як інтелектуальна діяльність, інструмент правозахисної боротьби та спосіб збереження ідентичності в деструктивному середовищі.

Мемуари учасників дисидентського руху УРСР є джерельним комплексом, що дозволяє реконструювати прояви радянських репресій і водночас окреслити стратегії дисидентського спротиву. Вони засвідчують, що радянські політичні в'язні не були пасивними об'єктами насильства, а виробляли власні стратегії осмислення, фіксації та комунікації досвіду, завдяки чому репресії перетворювались з інструмента ізоляції на джерело міжнародного правозахисного дискурсу. Проаналізовані тексти виступають ключем до розуміння інтелектуальних і моральних засад спротиву радянській тоталітарній владі.

Висновки до розділу 3.

Таким чином, мемуари дозволяють розглянути дисидентський рух у УРСР як явище, що формувалося в низці регіональних культурно-інтелектуальних осередків, серед яких особливе місце посідало київське середовище 1960–1970-х рр. Київ, завдяки концентрації наукових установ, творчої інтелігенції, закладів вищої освіти, видавництва і культурних осередків став одним із головних центрів інтелектуального життя УРСР. Поряд, у мемуарах саме київське середовище 1960–1970-х рр. постає як простір інтенсивного інтелектуального обміну та формування спільних світоглядних орієнтирів, що визначали характер дисидентського руху. Мемуари демонструють як це середовище забезпечувало циркуляцію ідей і формувало спільні орієнтири, а репресивна політика радянської влади визначала умови існування руху та впливала на трансформацію форм діяльності. Однак хвилі арештів, судові процеси, адміністративний тиск не стримували розвиток дисидентського руху, а радше сприяли його переорієнтації, зокрема у напрямі правозахисної діяльності та консолідації середовища. Мемуари як джерело дають змогу простежити цю динаміку через виокремлення

окремих ключових подій для розвитку руху. Як правило, в мемуарному наративі події взаємопов'язані і впливають на внутрішні зміни руху, що були зумовлені одночасно умовами зовнішнього тиску та реакціями самих його учасників. Це дає можливість розглядати дисидентський рух не як сукупність окремих фактів, а як послідовність взаємопов'язаних змін, що визначали його розвиток у конкретних історичних умовах.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексне дослідження мемуарів як джерела з історії дисидентського руху УРСР 1960–1980-х рр. Робота спрямована на уточнення статусу мемуарів серед джерел особового походження та обґрунтування їх інформаційного потенціалу для реконструкції подій дисидентського руху УРСР.

Узагальнено такі основні теоретичні результати дисертаційного дослідження:

I. Охарактеризовано стан наукової розробки проблеми, джерельну базу дослідження та теоретико-методологічні засади вивчення мемуарів як джерела особового походження. Дослідження дисидентського руху УРСР значною мірою залежало від доступності джерел та зміни дослідницької оптики. Перші праці, формували загальне уявлення про рух як форму політичної опозиції радянській владі. Відкриття архівів, введенню до наукового обігу раніше недоступних джерел та подолання дослідницьких обмежень радянської доби сприяли можливості глибшого вивчення конкретних аспектів руху – термінології та періодизації, регіональної специфіки, окремих форм діяльності, механізмів репресивної політики. Попри значний поступ у вивченні організаційних, регіональних і політико-правових аспектів руху, менш розроблений залишається аналіз індивідуального досвіду його учасників та способів його осмислення, що визначає дослідницьку перспективу дисертації.

Аналіз мемуарів зумовлює необхідність звернення до мемуаристики як спеціальної історичної дисципліни, що впродовж свого розвитку зазнала суттєвих методологічних змін. Розвиток мемуаристики пов'язаний із поступовим відходом від вузько позитивістського розуміння джерела як носія насамперед фактологічної інформації. Тривалий час мемуари розглядались як допоміжне джерело через свою суб'єктивність. У радянський період, попри ідеологічні обмеження, було закладено понятійний апарат дисципліни, визначено принципи джерелознавчої критики та окреслено підходи до оцінки інформаційного потенціалу мемуарів. Поступове розширення теоретичних рамок історичної

науки призвело до переосмислення статусу мемуарів. Під впливом наратології, усної історії та студій пам'яті дослідницька увага змістилась від перевірки достовірності окремих повідомлень до вивчення наративних стратегій автора, процесів конструювання автобіографічного «я» та впливу соціокультурного контексту на зміст мемуарів. Відтак суб'єктивність набуває особливої цінності саме у дослідженнях, спрямованих на аналіз індивідуального досвіду, трансформацій світогляду та способів осмислення соціально-політичних умов – що робить мемуари незамінним джерелом для вивчення дисидентського руху УРСР.

Джерельну базу роботи становить корпус джерел особового походження, систематизований за видовою ознакою на три групи: епістолярій, щоденникові записи та мемуари. Мемуари додатково структуруються відповідно до класифікації, що передбачає розрізнення мемуарів про історичні події, автобіографічних спогадів та біографічних мемуарів. Для дослідження дисидентського руху в Українській РСР мемуари можуть слугувати основним джерелом передусім з огляду на характер руху, що значною мірою існував поза інституціоналізованими формами. Також, важливою є здатність мемуаристики відображати ті аспекти, які не знайшли відображення в офіційній документації. Особливо враховуючи заангажованість радянських джерел, сформованих переважно у партійно-державних структурах чи каральних органів.

Теоретико-методологічну основу дослідження становить поєднання джерелознавчої критики із сучасними підходами до аналізу еґо-джерел, насамперед з наратологічним аналізом, студіями пам'яті, а також просопографією. Джерелознавчий аналіз дає змогу встановити обставини створення мемуарів, врахувати особливості авторської позиції, часову дистанцію між подіями та їх фіксацією, а також оцінити вплив історичного й соціокультурного контексту на зміст свідчень. Наратологічний аналіз спрямований на вивчення способів впорядкування та осмислення репресивного досвіду у мемуарному тексті. Концепції пам'яті та постпам'яті уможливають дослідження взаємозв'язку між особистими спогадами й колективною пам'яттю.

Просопографія сприяє реконструкції соціального середовища дисидентської спільноти та простеженню механізмів його внутрішньої консолідації. В сукупності залучення цих підходів забезпечує комплексний методологічний інструментарій для опрацювання мемуарів як джерела з історії дисидентського руху УРСР.

II. Виявлено що інформаційний потенціал мемуарів виходить за межі реконструкції фактологічного перебігу подій та окремих аспектів діяльності дисидентського руху. Мемуари учасників дисидентського руху УРСР є джерелами подвійної природи: вони містять фактичні свідчення про події, осіб і обставини, а водночас фіксують спосіб, у який автор інтерпретує пережите. Саме ця особливість визначає їх евристичну цінність, недосяжну для офіційної документації.

Передусім мемуари учасників руху дають змогу простежити процес формування інакодумства в умовах радянського тоталітарного режиму. Покоління майбутніх дисидентів входило у період «відлиги» з внутрішньо суперечливим досвідом, значною мірою зумовленим воєнними подіями та післявоєнною реальністю. Їх дитинство і юність проходили в умовах ідеологічного впливу, однак цей вплив не був тотальним. Родинне середовище, неформальні контакти, особисті спостереження залишались приватними просторами. Подальші роки навчання в школах та університетах були позначені партійною індоктринацією. Освіта залишалась важливим інструментом ідеологічного впливу, однак саме освітнє середовище в ці роки створювало можливості для виходу за межі офіційного дискурсу. Доступ до нової літератури, участь у культурних ініціативах, спілкування з однодумцями поступово створювали передумови для переоцінки нав'язаних уявлень.

III. Питання саморепрезентації та авторефлексій у мемуаристиці – одне з центральних для розуміння природи українського дисидентства. У мемуарних свідченнях виразно простежується процес формування подвійної ідентичності, коли радянська ідентифікація тривалий час співіснувала з національним самоусвідомленням. Важливу роль у цьому відігравали мова і культура.

Фактична політика культурної уніфікації, проваджена радянською владою та позначена русифікаційними процесами, призводила до маргіналізації національних культур. Для багатьох майбутніх дисидентів усвідомлення власної національної ідентичності починалося саме з відчуття обмеженості власних національних проявів у радянському офіційному просторі. Через це мовне і культурне питання були ознаками глибших структурних проблем радянського устрою. Це породжувало відчуття невідповідності між офіційним дискурсом та тим, що громадянин СРСР бачив і відчував навколо себе. В початковий період усвідомлення національної ідентичності ще не супроводжувалося відкритим запереченням радянської самосвідомості. Більшість майбутніх дисидентів в цей період не мали антирадянських поглядів, вірячи в можливість реформованого радянського ладу. «Відлига» породила саме такі очікування, і саме тому її згортання стало для цього покоління особистою кризою і як наслідок – політичним розчаруванням. Мемуарні свідчення відтворюють момент руйнування ілюзій можливостей змін всередині системи, уявлень про можливість гармонійного співіснування лояльності до держави і прагнення до культурного чи національного самовираження.

IV. Залучення інструментарію просопографії до аналізу мемуарів представників дисидентського руху відкриває можливість реконструювати колективний портрет його учасників. Мемуарист ретроспективно моделює не лише власну біографію, а й середовище, в якому його життєвий шлях розгортався. Особливістю дисидентського середовища була відсутність чітко оформлених організаційних структур, що зумовлює його аналіз передусім через мережу горизонтальних зв'язків. Тому, у дисертаційному дослідженні зосереджено увагу на колі довірчих знайомств, яким чином відбувалось залучення до опозиційного середовища, формах взаємодії, проявах солідарності тощо. Очевидно, ці зв'язки не могли бути рівнозначними. У процесі оповіді автори вибудовують певну конфігурацію середовища, виокремлюючи значущі постаті, визначаючи їхню роль і місце. Простежено, як формується уявлення про внутрішню структуру руху, які риси наділяють окремих учасників статусом

умовних лідерів. Сам факт згадування або замовчування певних осіб, спосіб формулювання їхніх ролей може свідчити про їх реальну роль у русі, але може відображати пізніші процеси більш усталеного уявлення про ключові фігури руху. Важливо також враховувати ретроспективний характер цих реконструкцій. В умовах активного опору учасники руху могли не завжди усвідомлювати себе частиною єдиної, внутрішньо злагодженої спільноти. Адже для деяких учасників сам рух існував у формі локальних зв'язків і ситуативних взаємодій. Визначено, що мемуари надають цьому розрізненому досвіду зв'язність і завершеність з дистанції часу.

V. Розширення можливостей для культурного самовираження, що активізувалося в умовах «відлиги», не було спрямоване на свідоме протиставлення себе системі. Проте сама структура радянської влади, що зберігала контроль над публічною сферою, зумовлювала перетворення цих ініціатив на об'єкт контролю та обмежень. Простежено, що у мемуарах цей процес постає як поступове звуження можливостей відкритої культурної діяльності та зміщення її у неформальні середовища. Інтелектуальні контакти, творчі зустрічі, обговорення літератури і мистецтва дедалі частіше відбувалися поза офіційними інституціями, що змінювало сам характер комунікації. Культурне життя витіснялось у приватні простори, якими слугували квартири чи майстерні. Розкрито, що це сприяло формуванню середовища, в якому культурна діяльність поступово набувала ознак спільного досвіду. Важливою є і трансформація сприйняття власної діяльності самими учасниками. Репресивний тиск створював умови, коли сама можливість займатись культурною діяльністю ставала пов'язаною з певною позицією щодо системи.

VI. Ретроспективний характер мемуарів визначає спосіб представлення подій у цих текстах. У процесі написання спогадів автори здійснюють відбір і впорядкування подій, надаючи їм різного ступеню значущості та включаючи їх у єдиний наратив. Згортання відлиги, послідує хвилі арештів, судові процеси, поява правозахисних організацій зображуються взаємопов'язаними, як ті, що визначали напрям індивідуальної й колективної діяльності. В їх сприйнятті вони

стали переломними для розвитку руху саме в процесі подальшого осмислення. При цьому мемуарні свідчення зберігають різноманітність інтерпретацій, що відображає внутрішню неоднорідність середовища і відмінності у сприйнятті одних і тих самих подій. Таким чином, мемуари учасників дають змогу реконструювати процес становлення та розвитку дисидентського руху у відповідності до ключових історичних подій у досвіді його учасників.

Оскільки посилення опозиційної активності в середовищі українських дисидентів значною мірою було зумовлене саме репресивною політикою радянської влади, її висвітлення посідало один з центральних сюжетів мемуарів учасників руху. Одним з основних аспектів діяльності дисидентів була послідовна спроба документування порушень прав людини через написання і поширення самвидаву, відкритих листів, звернень та хронік. Мемуари продовжують цю традицію. Проте, якщо попередні форми документування були спрямовані на фіксацію фактів і їх публічне оприлюднення, то мемуари зосереджуються на внутрішньому досвіді пережитого. Завдяки одночасній ролі автора як свідка і учасника аналізується вплив репресій на особистість. Мемуари учасників руху покликані продовжувати слугувати свідченням порушень прав людини радянською державою. Однак з іншого боку, джерела конструюють способи, за допомоги яких самі дисиденти оцінювали пережите, формували моделі поведінки в нових умовах. Таким чином мемуари дозволяють відтворити механізми радянських репресій і простежити інтелектуальні та моральні засади дисидентського спротиву. Адже репресивний досвід часто ставав підґрунтям для формування нових форм солідарності та включення українського дисидентства у ширший правозахисний контекст.

У сукупності одержані результати дають підстави стверджувати, що мемуари учасників дисидентського руху УРСР становлять цілісний і багатовимірний джерельний комплекс, що найбільш повно і комплексно дозволяє висвітлити його розвиток, внутрішню структуру та окремі аспекти діяльності. Введення мемуаристики у науковий обіг сприяє подальшому поглибленню досліджень дисидентського руху зокрема через можливість аналізу

індивідуального досвіду, способів інтерпретацій ключових подій та формування переконань його учасників. Залучення цих джерел відкриває перспективи для подальшого вивчення взаємодії особистого досвіду з ширшими суспільно-політичними процесами, а також уточнення місця українського дисидентського руху у контексті історії радянського періоду.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Опубліковані документи

1. Горинь, Михайло. “Рецедиви погромної журналістики. – Відкритий лист М. Гориня до редактора ‘Літературної України’”. *Сучасність* 324, № 4 (1988): 94–108.
2. Овсієнко, Василь, та Ірина Рапп, ред. *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 3, Документи і матеріали: Серпень 1976 – 10 грудня 1978*. Фоліо, 2001.
3. Овсієнко, Василь, та Ірина Рапп, ред. *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 4, Документи і матеріали: 10 грудня 1978 – 11 березня 1988*. Фоліо, 2001.
4. Овсієнко, Василь, уклад. *Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод : в 4 т. Т. 2, Документи і матеріали. 9 листопада 1976 р. – 2 липня 1977 р.* Фоліо, 2001.
5. “Повідомлення про створення Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод”. У *Український правозахисний рух. Документи і матеріали Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінських угод на Україні*, упорядник Осип Зінкевич. Смолоскип, 1978.
6. “Про відзначення в Києві роковин перевезення тіла Тараса Шевченка на батьківщину”. У *Вячеслав Чорновіл. Твори в 10 т. Т. 3, Український вісник. Випуски I-VI*, упорядник Валентина Чорновіл. Смолоскип, 2006.
7. Російсько-українська заява”. *Сучасність* 11, № 239 (1980): 155–56.
8. *Хроніка таборових буднів*. Сучасність, 1976.
9. Чорновіл, Вячеслав. “Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачеву М. С.” *Сучасність* 320, № 12 (1987): 69–87. “
10. Чорновіл, Вячеслав. *Твори в 10 т. Т. 2, “Правосуддя чи рецидиви терору?”*. “*Лихо з розуму (Портрети двадцяти ‘злочинців’)*”. *Документи та*

матеріали 1966-1968 рр., упорядник Валентина Чорновіл, Голова редкол. Алена Пашко. Смолоскип, 2003.

Опубліковані мемуари

11. Гель, Іван. “Мар’ян Гатала”. 2024.
<https://museum.khpg.org/1338899551>.
12. Гель, Іван. *Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття*. Часопис, 2013.
13. Герчак, Григорій. “Пам’ять про шана Світличного”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
14. Горинь, Богдан. “Двигун руху шістдесятників”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. Час, 1998.
15. Горинь, Богдан. *Не тільки про себе: роман-колаж : у 3 кн.* Пульсари, 2006.
16. Горинь, Михайло. *Запалити свічу*. Упорядник Василь Овсієнко. Права людини, 2009.
17. Горинь, Михайло. *Листи з-за ґрат*. Фоліо, 2005.
18. Григоренко, Петро. “За національні права підсоветських народів”. *Сучасність* 12, № 228 (1979): 43–48.
19. Григоренко, Петро. *Спогади*. Перекладач Дмитро Кислиця. Українські Вісті, 1984.
20. Глузман, Семен. “Уроки Світличного”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, упорядники Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
21. Дзюба, Іван. “Ця книжка змінила усе моє життя...” У *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами*. Дух і літера, 2004.
22. Дзюба, Іван. *Спогади і роздуми на фінішній прямій*. Криниця, 2008.
23. Дрозд, Володимир. “Світличні”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
24. Жиленко, Ірина. *Ното Feriens: Спогади*. Смолоскип, 2011.

25. Зарецький, Олексій, ред. Алла Горська. *Квітка на вулкані*. Норд Комп'ютер, 2011.
26. “Інтерв'ю з Михайлом Хейфецом”. *Сучасність* 10, № 238 (1980): 70–76.
27. Калинець, Ігор. “Носій любови – Іван Світличний”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
28. Камінський, Анатоль. “Сучасне становище на Україні і наші завдання”. *Сучасність* 324, № 4 (1988): 83–93.
29. Кириченко, Світлана. “Учителі. 1957-1962 (уришок зі спогадів)”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
30. Кириченко, Світлана. *Люди не зі страху. Українська сага: спогади*. Смолоскип, 2013.
31. Кириченко, Світлана. *Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса*. Смолоскип, 2016.
32. Корогодський, Роман. *До Брами Світла. Портрети*. Дух і літера, 2016.
33. Косів, Михайло. “Іван Світличний – ‘Його Світлість’”. У *Доброокий: Спогади про Івана Світличного*. Час, 1998.
34. Коцюбинська, Михайлина. *Листи і люди : роздуми про епістолярну творчість*. Дух і літера, 2009.
35. “Листи до Зіни Генік-Березовської”. У *Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість*. Дух і літера, 2009.
36. Лісовий, Василь. *Спогади. Поезії*. Смолоскип, 2014.
37. Луцький, Юрій. *Листування з Євгеном Сверстюком*. «Смолоскип» ім. Василя Симоненка, 1992.
38. Маринович, Мирослав. *Всесвіт за колючим дротом (Спогади і роздуми дисидента)*. 3-тє вид. Видавництво Українського католицького університету, 2023.

39. Мороз, Валентин. "Розмова з Валентином Морозом". *Сучасність* 6, № 222 (1979): 67–74.
40. Мороз, Валентин. *Есеї, листи й документи*. Сучасність, 1975.
41. Мороз, Раїса. *Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня*. 2-ге вид. Права людини, 2012.
42. Немиринська, Неля. *Про судові справи і трохи про себе*. Права людини, 2014.
43. Овсієнко, Василь, та Олесь Сергієнко, ред. *Не відступлюся!: До 100-річчя Оксани Яківни Мешко*. Харківська правозахисна група, 2005.
44. Овсієнко, Василь. *Оксана Мешко, козацька матір. До 90-ліття з дня народження. Спогади*. УРП, 1995.
45. Овсієнко, Василь. *Світло людей: Мемуари та публіцистика*. 2-ге вид. Клію, 2018.
46. Огнєва, Людмила, упоряд. Алла Горська. *Душа українського шістдесятництва*. Смолоскип, 2015.
47. Огнєва, Людмила. *Та, Що світила всім*. ФОП Маслаков, 2021.
48. Осадчий, Михайло. *Більмо*. Українська Видавнича Спілка, 1972.
49. Плахотнюк, Микола. "Про Івана Світличного". У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
50. Плахотнюк, Микола. *Коловорот: Статті, спогади, документи*. Упорядник Валентина Чорновіл. Смолоскип, 2012.
51. Плющ, Леонід. "І все ж я – випадок. Сам по собі". У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
52. Плющ, Леонід. *У карнавалі історії*. 2-ге вид. Сучасність, 1982.
53. Руденко, Микола. *Найбільше диво - життя : спогади*. Клію, 2020.
54. Рячук, Микола. "Він обрав собі шлях Шевченка". У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.

55. Сверстюк, Євген. “Ми обирали життя”. У *Бунт покоління: Розмови з українськими інтелектуалами*. Дух і літера, 2004.
56. Сверстюк, Євген. “Трудівник”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
57. Сверстюк, Євген. *На полі честі. Книга 1. Невже то я?* Клію, 2015.
58. Сверстюк, Євген. *На святі надій*. Наша віра, 1999.
59. Світлична, Леоніда, та Надія Світлична, упоряд. *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*. Час, 1998.
60. Світлична, Леоніда. “Поруч з Іваном”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
61. Танюк, Лесь. “З Іваном і без Івана”. У *Доброокий. Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.
62. Танюк, Лесь. *ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах. Т. 21, 1968 р. (квітень-червень)*. «Альтерпрес», 2011.
63. Танюк, Лесь. *ТВОРИ. Щоденники без купюр. В 60-и томах. Т. 24, 1969 р. (січень-червень)*. «Альтерпрес», 2013.
64. Хейфец, Михайло. *Українські силуети*. Сучасність, 1985.
65. Чорновіл, В'ячеслав, та Б. Пенсон. “Б. Пенсон і В. Чорновіл: Будні мордовських таборів”. У *Хроніка таборових буднів*. Сучасність, 1976.
66. Чорновіл, Вячеслав. *Твори в 10 т. Т. 7, Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990 – грудень 1992)*. Редактор Валентина Чорновіл. Смолоскип, 2011.
67. Чорновіл, Вячеслав. *Твори в 10 т. Т. 8, Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993 – грудень 1995)*. Редактор Валентина Чорновіл. Смолоскип, 2012.
68. Чорновіл, Вячеслав. *Твори в 10 т. Т. 9, Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997)*. Редактор Валентина Чорновіл. Смолоскип, 2014.
69. Чорновіл, Вячеслав. *Твори в 10 т. Т. 10, Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1998 - березень 1999)*. Редактор Валентина Чорновіл. Смолоскип, 2016.
70. Шевчук, Анатолій, та Валерій Шевчук. *Розмова з ворожим підслухом*. Упорядник Мирослава Андрущенко. Права людини, 2007.

71. Шевчук, Валерій. “Він світильником був, що горів і світив”. У *Доброокий: Спогади про Івана Світличного*, редактори Леоніда Світлична та Надія Світлична. Час, 1998.

72. Яременко, Василь, ред. *Симоненко Василь. Спадщина: у 2-х томах*. Т. 2. Персонал, 2008.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, колективні праці та збірники матеріалів конференцій

73. Арендт, Ханна. *Джерела тоталітаризму*. Дух і літера, 2005.
74. Беллецца, Сімоне Аттіліо. *Берег очікувань. Культурне дослідження шістдесятників*. Перекладач Маргарита Єгорченко. Дух і літера, 2024.
75. Варшавчик, Марко. *Источниковедение истории КПСС*. Высшая школа, 1989.
76. Данилюк, Юрій, та Олег Бажан. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х - 80-ті рр. XX ст.)*. Рідний край, 2000.
77. Захаров, Борис. *Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956-1987)*. Фоліо, 2003.
78. Касьянов, Георгій. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років*. Либідь, 1995.
79. Каганов, Юрій. *Конструювання “радянської людини” (1953–1991): українська версія*. Редактор Федір Турченко. Інтер-М, 2019.
80. Калакура, Ярослав, Ірина Войцехівська, Сергій Павленко, Борис Корольов та Марина Палієнко. *Історичне джерелознавство: Підручник*. Либідь, 2002.
81. Курносов, Юрій. *Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.)*. Інститут історії України НАН України, 1994.
82. Любовець, Надія. *Українська мемуарна традиція: еволюція у вимірах часу (XII ст. – перша третина XX ст.)*. НАН України, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2024.

83. Мажара, Наталія. “Синкретизм жанрів і форм мемуарного письма”. *У Література non fiction: теоретичний вимір*, редактор Т. Черкашина. Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018.
84. Макарчук, Степан. *Джерелознавство історії України*. Світ, 2008.
85. Мицик, Юрій Андрійович. *Джерела з історії національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття*. ВПОП «Дніпро», 1996.
86. Мокрик, Радомир. *Бунт проти імперії: українські шістдесятники*. А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2023.
87. Обертас, Олесь. *Український самвидав 1960-х рр.: літературна критика та публіцистика (1960-і - початок 1970-х років)*. Смолоскип, 2010.
88. Тиский, Михайло. *Народний рух України: становлення Волинської регіональної організації*. Твердиня, 2009.
89. Фуко, Мішель. *Наглядати і карати: Народження в'язниці*. Перекладач Петро Тарашук. Основи, 1998.
90. Чорномаз, Богдан. *Опір радянській владі на Уманищині (друга половина XX ст.): документальне видання*. Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010.
91. Adorno, Theodor, and others. *The Authoritarian Personality. Part 2*. John Wiley & Sons, Ltd, 1964.
92. Bassin, Mark, and Kelly Catriona, eds. *Soviet and Post-Soviet Identities*. Cambridge University Press, 2012.
93. Benhabib, Seyla. “Models of Public Space: Hannah Arendt, the Liberal Tradition and Jürgen Habermas”. In *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Polity Press, 1992.
94. Bergland, Betty. “Postmodernism and the Autobiographical Subject: Reconstructing the ‘Other’”. In *Autobiography & postmodernism*, editor Ashley Kathleen. University of Massachusetts Press, 1994.
95. Birch, Julian. *The Ukrainian National Movement in the U.S.S.R. since 1956*. The Ukrainian Information Service, 1971.

96. Calhoun, Craig, ed. *Habermas and the Public Sphere*. The MIT Press, 1992.
97. Hellbeck, Jochen. *Revolution on My Mind. Writing a Diary under Stalin*. Harvard University Press, 2006.
98. Jones, Polly. *Myth, memory, trauma: rethinking the Stalinist past in the Soviet Union, 1953-70*. Yale University Press, 2013.
99. Keats-Rohan, Katharine. "Chameleon or Chimera? Understanding Prosopography". In *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*, editor Katharine Keats-Rohan. Occasional Publications UPR, 2007.
100. Kleinreesink, Esmeralda. "Researching 'the most dangerous of all sources': Egodocuments". In *Routledge handbook of research methods in military studies*, editors Joseph Soeters, Patricia M. Shields and Sebastiaan Rietjens. Routledge, 2014.
101. Lejeune, Philippe. *Le pacte autobiographique*. Éditions du Seuil, 1975.
102. Nahaylo, Bohdan. "Ukrainian Dissent and Opposition After Shelest". In *Ukraine after Shelest*, editor Bohdan Krawchenko. Canadian Institute of Ukrainian Studies, University of Alberta, 1983.
103. Namier, L. *The Structure of Politics at the Accession of George III*. T. 2. London: Macmillan and Co., 129.
104. Schwalm, Helga. "Autobiography". In *The living handbook of narratology*, editors Peter Hühn, Jan Christoph Meister, John Pier and Wolf Schmid. Hamburg University Press, 2014. <http://www.lhn.uni-hamburg.de/article/autobiography>.
105. Siegelbaum, Lewis H., ed. *Borders of socialism: private spheres of Soviet Russia*. Palgrave Macmillan, 2006.
106. Turton, Katy. "Soviet Autobiographies". In *Reading Russian Sources: A Student's Guide to Text and Visual Sources from Russian History*, editor George Gilbert. Routledge, 2020.

107. Verboven, Koenraad, Myriam Carlier and Jan Dumolyn. "A Short Manual to the Art of Prosopography". In *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*, editor Katharine Keats-Rohan. Unit for Prosopographical Research, 2007.

Статті

108. Бажан, Олег. "Дисидентство в УРСР: спроба дефініції". *Матеріум. Історичні студії*, № 7 (2001): 27–31.

109. Бажан, Олег. "Методологічні проблеми у вивченні історії дисидентського руху в Україні в другій половині 1950-1980-х років". У *Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: зб. ст.* Т. 8. Інститут історії України НАН України, 2005.

110. Бажан, Олег. "Репресивні заходи Комітету держбезпеки УРСР стосовно представників дисидентського руху на Одещині у другій половині 1950-х-1970-ті рр." У *Книга Пам'яті України. Реабілітовані історією. Одеська область*. Т. 3, редактор Валерій Смолій. Обласне відділення пошуково-видавничого агентства "Книга Пам'яті України", 2024.

111. Довгань, Світлана. "Чоколівка як простір пам'яті: забуті шістдесятники в декораціях 'радянської мрії'". *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій* 1, № 12 (2021): 81–97.

112. Каганов, Юрій. "Опозиційний рух в Україні і Польщі в контексті суспільно-політичних трансформацій (70-80-ті рр.. ХХ ст.): компаративний аналіз". *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету* ХХ (2006): 283–94.

113. Касян, Людмила. "Відображення інтелектуально-культурного простору 60–70-х років ХХ ст." *Українознавчий альманах*, № 5 (2011): 159–62.

114. Кісь, Оксана. "Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор". У *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело*, редактори Гелінада Грінченко та Наталія Ханенко-Фрізен. ПП «ТОРГСІН ПЛЮС», 2010.

115. Лис, Сергій. ЄВолинські дисиденти в русі опору в 1960-х – 1980-х рокахЄ. У *Волинський музей. Історія і сучасність: Науковий збірник*. Т. 4. Надстир'я, 2009.

116. Любовець Н. Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*. 2010. № 28. С. 493–507.

117. Любовець, Надія. “Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми”. *Українська біографістика*, № 7 (2010): 66–104.

118. Любовець, Надія. “Класифікація мемуарів у контексті біографічного джерелознавства”. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського*, № 28 (2010): 493–507.

119. Малая, Ганна. “Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства в Києві 1960—1970-х рр. у мемуарних наративах”. *Український історичний журнал*, № 1 (2026): 124–37.

120. Малая, Ганна. “Національне питання в дисидентському русі: український досвід і глобальний контекст”. У *Чорноволівські читання: Матеріали ІХ Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025)*, редактори Василь Деревінський, Богдан Паска, Ярослав Секо та Олена Шипотілова. Бескиди, 2025.

121. Малая, Ганна. “Події ‘Празької весни’ у світлі мемуаристики та епістолярію українських дисидентів”. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 7 (2024): 95–101.

122. Малая, Ганна. “Просопографія та її можливості для створення колективного портрета дисидентів УРСР (1960–1980-ті роки)”. *Українська біографістика*, 2025, 311–24.

123. Мокрик, Радомир. “Український Гельсінський рух (1976-1991): правозахисний, культурний та державотворчий аспекти”. *Українознавчий альманах*, № 19 (2016): 137–41.

124. Паска, Богдан. “Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби”. *Актуальні питання гуманітарних наук : Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка* 52, № 3 (2022): 14–20.

125. Рожкова, Людмила. “Дисидентський рух на Сумщині в 1960-х – 1980-х рр.: особистості, ідеї, напрями діяльності”. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 52, № 2 (2019): 88–93.

126. Санцевич, Анатолій. “Мемуарні джерела”. У *Джерелознавство з історії Української РСР 1917-1941*. 1961.

127. Санцевич, Анатолій. “Спогади і виступи про досвід роботи як історичне джерело”. У *Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945-1970)*. Наукова думка, 1972.

128. Секо, Ярослав. “‘Тіні забутих предків’: історія однієї акції”. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* 16, № 1 (2015): 70–83.

129. Секо, Ярослав. “Арешти 1965 р. в УРСР як засіб боротьби комуністичної партії з інакодумством”. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* 4, № 2 (2015): 57–66.

130. Секо, Ярослав. “Витоки українського самвидаву”. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* 9 (2012): 73–79.

131. Секо, Ярослав. “Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр.” *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* 15 (2015): 198–210.

132. Секо, Ярослав. “Розвиток українського шістдесятництва у 1965–1971 рр.” *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія* 2, № 1 (2014): 128–34.

133. Секо, Ярослав. “Шістдесятники: у полоні поняттєвих конструкцій”. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини* 11 (2013): 28–40.
134. Старовойтенко, Інна. “Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень”. *Українська біографістика*, № 4 (2008): 50–66.
135. Стрельський, Геннадій. “Мемуари як джерело біографічних досліджень про учасників визвольних змагань в Україні (1917–1920)”. *Бібліотека. Наука. Культура. Інформація: Наукові праці НБУВ.*, № 1 (1998): 451–59.
136. Томозов, Валерій. “Просопографія: дисциплінарний статус і дослідницькі можливості”. *Українська біографістика*, № 22 (2021): 55–71.
137. Шейміна, Надія. “Участь дніпропетровців у дисидентському русі України (1960–1985 рр.)”. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження* 13 (2015): 121–33.
138. Balaev, Michelle. “Trauma Studies”. In *A Companion to Literary Theory*, editor David H. Richter. John Wiley & Sons, 2018.
139. Bellezza, Simone Attilio. “The shistdesiatnytstvo as a group of friends: the kompaniia of the Club of the Creative Youth of Kiev (1960-1965)”. *Snodi. Pubblici e privati nella storia contemporanea*, № 5 (2010): 64–82.
140. Crowley, Patrick. “Paul Ricœur: the Concept of Narrative Identity, the Trace of Autobiography”. *Paragraph* 26, № 3 (2003): 1–12.
141. Dekker, Rudolf. “Jacques Presser’s Heritage: Egodocuments in the Study of History”. *Memoria y Civilización* 5 (2002): 13–37.
142. Fraser, Nancy. “Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”. *Social Text*, № 25/26 (1990): 56–80.
143. Hellbeck, Jochen. “Working, Struggling, Becoming: Stalin-Era Autobiographical Texts”. *Russian Review* 60, № 3 (2001): 340–59.
144. Hirsch, Marianne. “The Generation of Postmemory”. *Poetics Today* 29, № 1 (2008): 103.

145. Ricoeur, Paul. "Narrative Identity". *Philosophy Today* 35, № 1 (1991): 73–81.
146. Solzhenitsyn, Aleksandr. "Misconceptions About Russia Are a Threat to America". *Foreign Affairs* 58, № 4 (1980): 797–834.
147. Stone, Lawrence. "Prosopography". *Daedalus* 100, № 1 (1971): 46–79.
148. Yekelchuk, Serhy. "The early 1960s as a cultural space: a microhistory of Ukraine's generation of cultural rebels". *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity* 43, № 1 (2015): 45–62.

Дисертації

149. Ведмідь, Людмила. "Історіографія опозиційного руху в Україні другої половини 50-х–середини 80-х років XX століття". Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005.
150. Дзьомба, Наталія. "Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль)". Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій, Львівський національний університет імені Івана Франка, 2016.
151. Мельникова, Олена. "Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.". Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук із соціальних комунікацій, Маріупольський державний університет; Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 2018.
152. Рарицький, Олег. "Художньо-документальна проза українських шістдесятників: жанрова специфіка і поетика". Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017.
153. Томозов, Валерій. "Греки-хіосці на Півдні України (кінець XVIII ст. – 1917 р.): просопографічний портрет етносоціальної спільноти". Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук, Інститут історії України НАН України, 2021.

Довідкові видання, енциклопедії

154. Варшавчик, Марко, ред. *Джерелознавство історії України: довідник*. Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998.
155. Войцехівська, Ірина. “Мемуаристика”. У *Спеціальні історичні дисципліни: довідник*. Либідь, 2008.
156. Гамалій, Галина, упоряд. *Кур’єр Кривбасу (2005-2009): Систематичний показчик змісту*. Національна парламентська бібліотека України, 2005.
157. Гамалій, Галина, упоряд. *Кур’єр Кривбасу. 1994-2004: Систематичний показчик змісту*. Національна парламентська бібліотека України, 2005.
158. Миронець, Надія, та Інна Старовойтенко. “Просопографія”. У *Спеціальні історичні дисципліни: довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, авт. кол.: Ірина Войцехівська, Валерій Томозов, Марія Дмитрієнко та Тетяна Балабушевич. Либідь, 2008.
159. Чубук, Микола, упоряд. *Бібліографічний довідник журналу “Сучасність”, 1961–2003*. Кальварія, 2003.
160. Ясь, Олексій. “Мемуаристика”. У *Енциклопедія історії України*. Т. 6, *Ла–Ми*, 608–11. Наукова думка, 2009.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті, у фахових виданнях України, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

5. Малая, Ганна. “Події ‘Празької весни’ у світлі мемуаристики та епістолярію українських дисидентів”. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки* 7 (2024): 95–101. <https://doi.org/10.18523/2617-3417.2024.7.95-101>.
6. Малая, Ганна. “Просопографія та її можливості для створення колективного портрета дисидентів УРСР (1960–1980-ті роки)”. *Українська біографістика*, 2025, 311–24. <https://doi.org/10.15407/ub.26.311>.
7. Малая, Ганна. “Культурно-інтелектуальне середовище українського дисидентства в Києві 1960—1970-х рр. у мемуарних наративах”. *Український історичний журнал*, № 1 (2026): 124–37. <https://doi.org/10.15407/uhj2026.01.124>.

Тези наукових конференцій, які засвідчують апробацію матеріалів дисертаційного дисертації

8. Малая, Ганна. “Національне питання в дисидентському русі: український досвід і глобальний контекст”. У *Чорноволівські читання: Матеріали ІХ Науково-практичного форуму (Київ, 12 квітня 2025)*, редактори Василь Деревінський, Богдан Паска, Ярослав Секо та Олена Шипотілова. Бескиди, 2025.